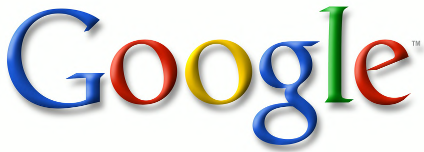
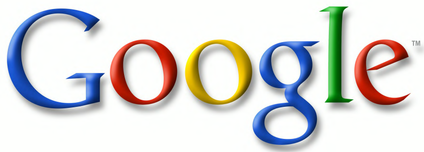
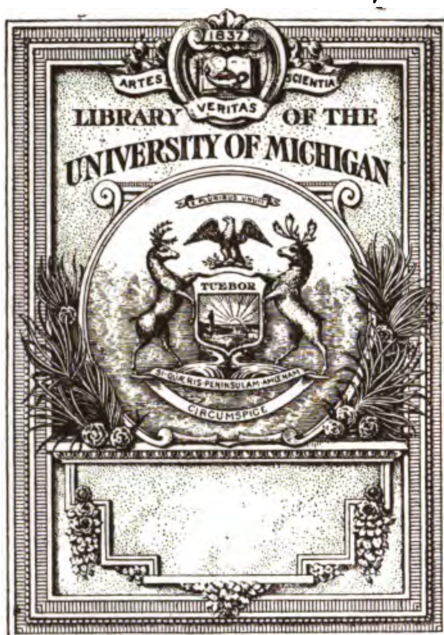

Google

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

MEDEDEELINGEN

VAN WEGE HET

NEDERLANDSCHE ZENDELINGGENOOTSCHAP;

bijdragen tot de kennis der zending en der taal-, land en volkenkunde van Nederlandsch Indië.

Onder Redactie van Prof. C. POENSEN.

VIER EN VEERTIGSTE JAARGANG.

TE ROTTERDAM, BIJ

M. WYT & ZONEN.

Drukkers van het Nederlandsche Zendelinggenootschap.

1900.

INHOUD.

Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië.

Dagboeken, Verslagen en Brieven uit de Zending.

De Zendingwetenschap.

LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERL. OOST-INDIË.

Een treffende Javaansche term,

door C. POENSEN.

Hoe zonderling dikwijls de redeneeringen van Javaansche schrijvers ook mogen zijn, vooral in godsdienstig-zedekundige geschriften, men denke bijv. aan Soeloek's, de Sèh Tekå Wardi, de Djati-Koesoemå enz., ontmoet men toch soms uitdrukkingen, die door woordenkeus en constructie, hun gedurig terugkeeren bij verschillende schrijvers, en hunne algemeene bekendheid onder het lezend, godsdienstig gedeelte der bevolking, onze aandacht treffen, en onwillekeurig doen vragen naar beteekenis en oorsprong.

Eenen zoodanigen term vindt men in mijne „Bloemlezing uit Javaansche geschriften" pag. 118, in een uittreksel uit de bekende „Sĕrat Woelang Rèh". Daar wordt van de voorvaderen gezegd, dat, waar zij zich vooral met ernst op toelegden, was:

bisane awor goesti lan kawoelå

of, zooals op pag. 119 staat:

aworring goesti lawan kawoelå,

en in de tĕmbang-uitgave (van Dorp & Co. te Samarang 1884) pag. 40 en 48 luidt:

pamorre goesti kawoelå.

Eene nog al afwijkende redactie van dit geschrift (uitgave van A. Buning, Ngajogyåkartå, 1893) heeft pag. 49 en 51 dezelfde formule.

Dr. J. G. H. Gunning heeft er in de „Inleiding" tot zijn „Academisch Proefschrift: Een Javaansch Geschrift uit de 16e eeuw", pag. XII v.v., over de „Soeloek's" sprekende, reeds op gewezen, dat hij dien term ook aangetroffen heeft in twee handschriften van de Leidsche Bibliotheek, No. 1795 en 1796; van welke handschriften men een kort verslag kan vinden in de „Catalogus v. d. Jav. en Mad. Handschriften der Leidsche Bibliotheek" door Prof. Dr. A. C. Vreede, pag. 314–316; en pag. 315 en 317 ook onze term genoemd wordt.

Deze term blijkt alzoo een onder de Javanen goed bekende te zijn; meer bepaald in kringen, waar men godsdienstig-zedekundige boeken leest, kent een ieder hem, en heeft hij eene vrij vaststaande verklaring gekregen. Die verklaring stemt natuurlijk volkomen overeen met het verband, waarin die term in geschriften voorkomt.

Zoo bijv. in de Woelang Rèh. Als de schrijver, een vorst, een man wiens leven ten einde spoedt (1) zijnen kinderen allerlei goeden raad en vermaningen geeft, laat hij niet na, vooral op de vóórvaderen te wijzen, die o.a. zoo ijverig betrachtten, hetgeen in spreekwoordelijken vorm aldus uitgedrukt werd: „zij oefenden zich smarten te lijden in welstand, en blijde te zijn in droefheid, bedroefd in blijdschap, en voorts oefenden zij zich

---

(1) [illegible]

te sterven (door zelfkastijding en onthouding) in het leven." (1) En ook vooral:

bisane awor goesti lan kawoelå.

De woorden zijn vrij duidelijk. *Goesti* is *heer*; en *kawoelå* is *dienaar*. De formule kan dus vertaald worden: *hun in staat zijn tot het* (*onder elkander*) *tot eene eenheid mengen*, d.i.: *het volkomen tot eene (onscheidbare) eenheid vereenigen van heer en dienaar*. Dat men hier, bij de persoonlijke toepassing, onder *heer*: het geestelijke, of de geest, des menschen; en onder *dienaar*: de door en in het stoffelijke of lichamelijke bestaande zinnelijkheid des menschen verstaan wil hebben, zal men van ieder deskundig Javaan kunnen vernemen. Maar dan doet zich ook tegelijk aan ons de vraag voor: Van waar die beeldspraak? Wat wil men dan eigenlijk met die beeldspraak zeggen?

De verklaring, die de Javaan ons geeft, stemt natuurlijk overeen met het gebruik dat de Mohammadaansch-Javaansche schrijvers van haar in hunne geschriften gemaakt hebben. Voor hem is niets eenvoudiger dan dit: De vorst is een *goesti*, een *heer*; zijn onderdaan is een *kawoelå*, een dienaar. Welnu: de vorsten van den ouden tijd, de voorvaders, streefden naar volmaaktheid door het onderdrukken of dooden der zinnelijkheid met al haar neigingen en begeerten, en dit door middel van onthouding in allerlei vorm; o.a. door gedurende eenigen tijd, ook wel gedurende de laatste levensjaren, een *tåpå-leven*, in dit geval z.v.a. een leven van bijna algeheele

(1) [illegible]

onthouding ter zedelijke verlossing en vrijheid, te gaan leiden. Men legde dan zijne vorstelijke waardigheid af; verwijderde zich van het hofleven; begaf zich onder het volk of in eenzame afzondering; en deed zich in alles voor als een gering onderdaan, zonder iemand iets aangaande zijn persoon of bedoelingen te openbaren; men bewaarde het als een diep geheim voor zich zelf. Aan deze handeling der voorvaderen – zoo zegt men – is de beeldspraak ontleend. Heer en dienaar, vorst en onderdaan, waren dan volkomen in elkander opgegaan; de vorst was en bleef waarlijk een goesti, en toch herkende niemand een vorst in dien geringen onderdaan, die zich met landbouw of iets dergelijks bezig hield. Zóó trachtten die vóórvaders te komen tot de volkomenheid des levens (kasampoernanning oerip). Zóó werd de vorst tevens leeraar en voorbeeld, allereerst voor zijne eigen nakomelingen, en daarna voor al zijne onderdanen.

Wilt gij dan nu ook dat verheven standpunt der volkomen vereeniging van heer en dienaar bereiken, dan – zoo leeraart de vader zijnen vorstelijken zonen, tevens auteur van de Woelang Rèh – „moet gij het voorbeeld „der vóórvaders navolgen, en er naar streven onbesmet „te zijn; gij moet noch hebzuchtig, noch heerschzuchtig „zijn; in hart en wandel – lahir batin – moet gij rein „zijn. En dit opdat het lichaam één kunne zijn met den „geest'', [illegible] d.i. er volkomen harmonie en éénheid tusschen de zinnelijkheid en den geest besta! Deze zijn dan niet meer twee vijandig tegenover elkander staande machten, maar met elkander in volkomen harmonie en vrede levende; de eene gaat geheel in de andere op. Voor den Mohammadaan-Javaan volkomen duidelijk. Voor hem gaat alle kwaad van het lichaam uit; de zonde ontstaat en werkt door het lichaam;

de geest woont in het lichaam als in een kerker; als een heilige in gevangenschap bij zondaren. Daarom is 't de roeping des menschen er naar te streven dat de geest over de zinnelijkheid heersche; ja, die zinnelijkheid moet aan den geest geheel onderworpen, en gedood worden, zoodat alle verzoeking en verleiding voor den geest ophouden te bestaan. En de eenige weg die daartoe leidt, heet: onthouding. Tåpå! Alleen het dooden van de zinnelijkheid (het [illegible] [illegible] ook wel: [illegible]) kan dit doel doen bereiken. En dit kan een ieder op zijne wijze, onverschillig zijn stand in de maatschappij, betrachten.

'tEen zoowel als het ander is nu volkomen in het Mohammadaansch-Javaansch denken en streven opgenomen. En toch – bedriegen wij ons niet, dan hooren wij in al die begrippen en termen de uitgesproken gedachten van een vroeger, een ander geslacht dan de Javanen; misschien wel het streven naar verlossing, zooals zich dat onder de alleroudste Hindoes uitgesproken heeft. De Pantheïstische Çoefi nam al die termen, volkomen in zijn denken passende, hoewel Mohammadaan over, verklaarde die in zijnen geest, werkte ze nog nader uit, en hield ze zijnen leerlingen voor als de eenige en ware weg tot de volkomenheid des levens en des stervens. (1)

'tZal wel niet noodig zijn, hier nog op het diepgaand verschil te wijzen, dat er bestaat tusschen de voorstelling aangaande het wezen der zonde en 's menschen verlossing van hare macht, zooals die aan de besproken gedachten ten grondslag ligt, en die des Evangelies. Het is de

(1) Prof. Dr. G. K. Niemann heeft omtrent het Pantheïstisch Çoefisme reeds opgemerkt in zijne: "*Inleiding tot de kennis van den Islam enz.*" pag. 354—356 (1863) dat "het ook in den Archipel is doorgedrongen", en "ook op Java is verkondigd geworden."

tegenstelling van Heidendom en Christendom; van den mensch buiten en in Christus. Maar dan ook hier alweer eene van die oorspronkelijk – verheven uitingen des Heidendoms; van den mensch, hoewel buiten Christus, toch zoekende naar verlossing: eene dier vele, maar wanhopige pogingen om God zijnen Verlosser te vinden. (1)

---

(1) Zie deze gedachte nader besproken *Meded.* IX, p. 355 v.v. – Rom. 8 : 22. – Mr. L. W. C. van den Berg, in *Encyclopaedie van Nederl. Ind.* Deel II, Artikel: **Mohammedanisme.**

De eerste tocht dwars door het Noordoostelijk Schiereiland van Celebes. (1)

De zendeling-leeraar Alb. C. Kruijt, die thans reeds meer dan eenig ander voor de vermeerdering onzer kennis van Centraal-Celebes heeft gedaan, zet onverpoosd zijn hoogst belangrijken onderzoekingsarbeid voort.

In de maand September j.l. maakte hij met Dr. N. Adriani een tocht dwars door het Noordoostelijk schiereiland van Celebes.

Aan de belangstelling van Prof. Dr. C. E. A. Wichmann in ons Tijdschrift, danken wij het dat we, uit een particulier schrijven van den Heer Kruijt, aangaande den tocht het volgende kunnen mededeelen.

Den 29en Sept. l.l. van onze reis naar Tomori teruggekeerd, haast ik mij thans u mede te deelen, dat wij gelukkig ons geheele reisplan hebben kunnen volbrengen. Van Posso af gingen wij over zee naar Oewekseli, eene plaats dicht bij Todjo gelegen. Van hier trokken wij over land naar de Golf van Tomori, toen per prauw over zee naar den mond van de groote rivier La (op de kaarten Tampira) die wij twee dagen roeiens oproeien. Toen kwamen wij bij eene kleine vestiging van handelaren, Sampalowo geheeten, waar wij eene week langer bleven wachten, omdat wij van daar uit, eenige lieden hadden

---

(1) Ontleend aan het „Tijdschrift v. h. K. N. Aardrijksk. Gen.", jaarg. 1899, deel XVI, No. 6, pag. 815, hopende weldra eene nadere beschrijving van deze reis te kunnen publiceeren. *Red.*

gezonden naar den vorst van Tomori om hem toegang tot zijn land te verzoeken. Van dit oponthoud maakte ik gebruik om de rivier hooger op te exploreeren.

De vorst van Tomori kwam ons met een talrijk gevolg bezoeken, en aanvankelijk schenen hij en zijne rijksgrooten niet zeer genegen ons toe te staan verder te gaan. Daar de vorst echter zeer vlot Barée spreekt, konden wij hem persoonlijk onze plannen uiteen zetten en ten laatste al zijne bezwaren wegnemen: hij beloofde ons te zullen laten afhalen, wat dan ook geschiedde. Wij brachten toen vijf hoogst aangename dagen bij hem door.

De vorst van Tomori deed zich kennen als een echte bergvorst, nog onbedorven, gul, driftig, met eene onbeperkte macht. Hij heeft ons vorstelijk onthaald (natuurlijk op Toradjasche wijze). Wij waren de eerste Europeanen, met wie hij in aanraking kwam, en doordat wij ons voortdurend rechtstreeks met hem konden onderhouden, werd hij hoe langer hoe gunstiger voor ons gestemd. Hij is nog niet tot het Mohammedanisme overgegaan, maar wij konden uit verschillende dingen wel opmaken, dat hij sterk onder Boegineeschen invloed staat, en dat dus zijn overgang slechts eene kwestie van tijd is. Voor het oogenblik is hij nog een echte „koppensneller". Toen het op scheiden aankwam, toonde hij zich heel hartelijk voor ons. Hij stond ons niet alleen toe door het binnenland naar Posso terug te keeren, maar regelde dien terugtocht zóó, dat wij van dorp tot dorp geleiders mede kregen, en ons in iedere kampong, waar wij aankwamen, rijst, kippen en palmwijn gegeven werd, op last van den vorst. Het spreekt echter vanzelf dat dit bevel niet zoo strikt meer werd opgevolgd, toen wij reeds eenige dagen van de hoofdplaats waren verwijderd. Wij kunnen echter zeggen, dat van al onze reizen deze de best geslaagde is.

Het meer Lowo (niet Ngangalowo) waaromtrent de Heeren Sarasin reeds inlichtingen hadden gekregen (1), hebben wij ontdekt, maar het bleek niet veel meer dan een overstroomd stuk weiland te zijn, waar nu, in den drogen tijd, niet meer dan ½—1 M. water staat. Aangezien in den regentijd het oostelijk deel van dezen plas ook in verbinding staat met de rivier La, veronderstellen wij, dat wij hier te doen hebben met het overblijfsel van eene oude bedding dier rivier. Verder hebben wij den loop van de rivier La met hare zijrivieren kunnen nagaan, eene rivier veel grooter dan de Posso. Ten laatste hebben wij ten noorden van het Morische gebergte eene enorme grasvlakte gevonden, ongeveer 140 M. boven het zeevlak gelegen. De La deelt haar in tweeën. Ook in het berg- en rivierenstelsel van dit gedeelte van Celebes hebben wij eenig inzicht gekregen.

Onze taalkundige en ethnologische aanwinsten zijn bijzonder talrijk, en wij stellen ons daarom voor deze in afzonderlijke opstellen (buiten het reisverslag) te behandelen voor de „Mededeelingen vanwege het Nederlandsche zendelinggenootschap". Gelijktijdig hoop ik dan een geografisch opstel over het rijk Mori te bewerken en dit het Aardrijkskundig Genootschap aan te bieden, wanneer althans tijd en krachten mij daartoe niet ontbreken.

(1) Verhandl. Ges. f. Erdkunde. Berlin 1896, p. 356.

DAGBOEKEN, VERSLAGEN EN BRIEVEN UIT DE ZENDING.

Een paar herinneringen uit mijn werkkring in de Minahassa,

door J. BODDÉ.

1. EEN CHRISTEN-GIFTMENGER?

Wanneer men zijn zendingswerk begint in de eene of andere streek, waar de lieden nog allen of bijna allen heidenen zijn, dan heeft men vaak allerlei merkwaardige ontmoetingen en ervaringen, die een niet te versmaden stof geven tot het schetsen der zeden en gewoonten van zulk een volk. Zulke ervaringen en ontmoetingen worden natuurlijk veel zeldzamer als zich reeds Christelijke gemeenten gevormd hebben en men daarin gevestigd zijn werk verricht. Worden zulke belangrijke ondervindingen aan de Christelijke gemeenten in het vaderland medegedeeld, dan worden zij door deze met graagte gelezen. Terecht, want ze zijn frisch en wekken derhalve geestdrift en liefde voor de zaak, waaraan de zendeling zijn leven wijdt.

Hoewel minder dan anderen, had ook ik enkele belangrijke ervaringen gedurende mijn zendingsleven in de Minahassa. Het is er echter, toen ik nog daar te lande was, niet toe gekomen, deze aan de Christenen in Nederland bekend te maken. Thans echter, nu ik mij hier te Ermelo bevind, heb ik er allen tijd toe die mede te deelen. Hier volgen dus een paar dergelijke

herinneringen uit den tijd toen ik nog in de Minahassa werkzaam was. Ik moet ze door iemand anders laten schrijven, daar wegens mijn geschokt zenuwleven het schrijven met de pen mij wat moeilijk valt.

Boven dit opstel staat: „Een Christen-giftmenger?" Vraagt men: „Kan een Christen een giftmenger zijn; of: was die persoon dan een giftmenger of niet?" dan antwoord ik: „Waarde lezer! luister! Ziehier mijn verhaal."

Eens was ik, tijdens ik nog te Tĕngah Sonder nabij de kust woonde, in mijne uiterste grensgemeente Poigar. Ik was er als altijd van Ongkaw per prauw des Vrijdagsnamiddags gekomen, om er dan naar gewoonte den volgenden Zaterdag en Zondag over te blijven.

Den Zaterdagvoormiddag bracht ik door met schoolbezoek. Aan het hoofd der school stond toen de gewezen genootschaps-onderwijzer Ferdinand Lampoes, broeder van den thans nog werkzamen inlandschen leeraar Ismaël Lampoes, een goed onderwijzer. Hij was bij den overgang der genootschapsschool te Wakan aan het Gouvernement ook overgegaan in gouvernements-dienst. En toen de genootschapsschool te Poigar eene gouvernementsschool werd, werd hij daarheen verplaatst. Zeer tot mijn genoegen; want een man als hij was hier juist noodig. De tot dien tijd toe daar fungeerende meester van Br. Ulfers toch, een ernstig Christen die in handel en wandel een goed voorbeeld gaf aan anderen, was wel geschikt als evangelist onder zijn volk te werken maar niet als opvoeder der jeugd. Lampoes leidde tevens, gelijk zijn voorganger de genootschaps-onderwijzer, de Christengemeente daar ter plaatse, die toen nog maar uit zeer enkele personen bestond. De negerij Poigar was nog eene geheel heidensche plaats.

Den namiddag van dien dag besteedde ik gewoonlijk

met zoogenoemd huisbezoek te doen; beter gezegd: om door gesprekken met de inwoners huis aan huis het Evangelie te verkondigen. Ditmaal niet dewijl ik thans wat anders te doen had.

Mijne vorige bezoeken aan de lieden die er woonden, en de werkzaamheid van Lampoes hadden ten gevolge, dat er eenig leven gewekt was in de doodsbeenderen. Men begon er naar den levenden God te vragen. Eenigen wenschten Christus en het heil, door Hem aangebracht, deelachtig te worden, verzochten om onderwijs in den Christelijken Godsdienst, en ontvingen dit een poos lang. Daarna verlangden zij gedoopt te worden. Zoo had ik eenige heidenen, mannen en vrouwen, dien namiddag te ondervragen. Ik was niet gewoon, voor hen die in genoemde streek Christenen wilden worden, mijne eischen aangaande hunne kennis van onzen Godsdienst hoog te stellen, mits ik mij maar overtuigd kon houden, dat het hun ernst was met den overgang van het heidendom tot het Christendom. Gewoonlijk ondervroeg ik hen over de „Tien geboden", het „Onze Vader", en de hoofdzaak der Christelijke waarheid aangaande den val des menschen en zijne verlossing door onzen Heiland. Dit werd dan door mij wat gewijzigd, al naar dat omstandigheden en personen dit vorderden. Ook bij deze doopelingen onderzocht ik naar wat zij hiervan wisten. Daar zij geen Maleisch verstonden, en ik van hunne taal, het Alfoersch niet afwist, ondervroeg ik hen in de eerste taal waarop zij antwoord gaven in hunne eigene. De meester fungeerde als tolk tusschen ons over en weer. Toen ik nu over de „Tien geboden" handelde, en vroeg hoe het zesde gebod luidde, antwoordde eene der vrouwen in hare volkstaal: „Gij zult niet vergiftigen." Lampoes vertaalde het: „djangan angkau mĕratjoen", terwijl het

„Gebod" in het Maleisch woordelijk luidt: „djangan angkau mĕmboenoeh." Het viel mij dadelijk op, dat zij juist zeide: „Gij zult niet vergiftigen", inplaats van in 't gemeen „dooden". Ik vroeg aan Lampoes: „Hebt gij hun dit zoo geleerd te antwoorden?" „Wel neen," antwoordde deze; „ik leer hun steeds te antwoorden: „Gij zult niet dooden."" Ik hernam: „Waarom antwoordt deze vrouw dan met „vergiftigen", en niet met het algemeene „dooden." " Hierop zeide hij niets, zeker uit menschenvrees.

Daarop mij tot de vrouw wendende sprak ik tot haar: „Gij hebt gelijk, God verbiedt ons, aan een ander door vergift het leven te benemen. Doch niet alleen door vergift. Stellig verbiedt de Heer ons hier, den evenmensch of onzen naaste te dooden, onverschillig op welke wijze wij dat doen."

Ik had geen tijd genoeg om verder hierover na te denken; 't geval gaf er anders wel aanleiding toe. Immers ik kende de heidenen reeds genoeg om met reden te vermoeden dat hier wat achter stak, en dit diende ik toch, als het goed was, te weten. Ik werd echter te zeer met de andere doopelingen bezig gehouden; en toen ik hen allen ten einde toe ondervraagd had, was het avond en had ik nog wat werk, voordat ik mij ter ruste begaf. Nu verzuimde ik, helaas, bij het einde van mijn onderzoek, den onderwijzer te vragen, of er ook iets in hun gedrag als doopeling was, waardoor het geraden zou zijn, hen niet tot den Doop toe te laten. Doch ik kende Lampoes als iemand die niet onverschillig was, en gaf mij mede hierom niet aan vermoedens over. Daar ik dus meende overtuigd te zijn, dat zij gerust allen tot de gemeente mochten worden toegebracht, doopte ik hen den volgenden Zondagvoormiddag met een

blij hart. Des Zondagsnamiddags ging ik nog wat in de negerij rond, en keerde des nachts ouder gewoonte per prauw bij vriendelijken maneschijn naar Ongkaw terug. Dat waren heerlijke, genotvolle nachtelijke tochtjes! Ook het werk op dezen dag deed het gezegde geval uit het hoofd gaan, zoodat ik er niet verder over nadacht. De muis kreeg echter een staart.

Eenige dagen later, toen het genoemde geval reeds voor goed uit mijne gedachten was, kwam mijn Pĕnoeloeng (medehelper), de Inlandsche leeraar Zakarias Lapian tot mij op eenen namiddag, terwijl ik op de veranda voor ons huis stond. Hij ging den trap op en groette mij met: „tabe toewan!" (Dag Mijnheer!) Ik groette hem terug met: „Tabe pĕnoeloeng!" (Dag pĕnoeloeng!) En vroeg hem: „Komt ge mij wat nieuws mededeelen?" „Ja," zeide hij: „Er is een man doodgeschoten te Poigar." „Is de Controleur (hoogste Europeesche burgerlijke ambtenaar) van Amoerang reeds met het misdrijf in kennis gesteld?" vroeg ik voort. Hij antwoordde: „De Heer Jellesma heeft er reeds onderzoek naar laten doen wie de dader is, doch vruchteloos. Deze is niet gevonden." „Nu dat verwondert mij niet," zeide ik, „de dader zal wel nimmer ontdekt worden." „Mijnheer," voegde Lapian er met een ernstigen blik bij, „de gedoode was Christen. Een van hen die U onlangs gedoopt hebt. Hij werd door een geweerkogel gedood." „Weet gij ook, waarom men hem gedood heeft?" sprak ik. „Hij was een giftmenger," zeide Lapian, „ten minste hiervoor werd hij in de negerij gehouden. En daarom heeft men hem zeker doodgeschoten." Ik ontstelde een weinig op dit woord, gevoelde mij alles behalve op mijn gemak, en was eerst ontstemd.

Thans begreep ik ineens waarom de bovenbedoelde

heidensche vrouw op de vraag: „Hoe luidt het zesde gebod?" antwoordde: „Gij zult niet vergiftigen." Blijkbaar had zij dezen persoon hiermede willen aanwijzen als niet waardig om gedoopt te worden; wellicht als zoodanig bedektelijk aan mij willen doen kennen, opdat ik hem niet doopen zoude. Zij had mij er dus een wenk mede willen geven, om tegenover hem op mijne hoede te zijn.

Verder vertelde Lapian mij nog dat die man vroeger, voordat hij te Poigar kwam, te Raänan woonde. Dat hij ook daar bekend stond als een booswicht, zoodat elk bang voor hem was. Dat men eindelijk, om zich van zulk een gevaarlijk mensch te ontslaan hem er gesteenigd en de negerij uitgejaagd had. Hij had dus van Raänan naar Poigar moeten vluchten om zijn leven te redden.

„Dit wist ik niet," sprak ik, „toen ik hem doopte. Maar waarom hebt ge mij dit niet gezegd, toen we nog te Poigar waren? Gij gevoelt toch even als ik, dat zulk een mensch niet maar zoo dadelijk gedoopt had mogen worden." „Ik wist het ook niet, Mijnheer," voegde hij mij toe om zich te verontschuldigen. Deze verontschuldiging nam ik geredelijk aan. Hoewel zij dergelijke zaken doorgaans beter weten dan wij, daar zij er gemakkelijker en gauwer achter komen dan de Pandita's (Zendelingen) dewijl zij hun volk beter kennen dan wij, worden zij die toch ook niet altijd op tijd gewaar. Want ook voor hen verbergt men zaken van dezen aard zooveel en zoolang als men kan. De schuldige in dit geval was feitelijk de hoofdonderwijzer Lampoes, voorganger der gemeente. Ik zweeg er dan ook verder over tegen mijn medehelper, doch besloot den eerstgenoemde eens goed onderhanden te nemen bij de eerste keer dat ik weder te Poigar kwam, en deed dit ook.

Na eenigen tijd ging ik opnieuw met genoemden helper

daarheen en nam mijn intrek als altijd in de woning van Lampoes. Daar aangekomen, riep ik terstond dezen tot mij en sprak op bestraffenden toon tot hem: „Gij weet wat hier onlangs voorgevallen is. Naar ik verneem was de vermoorde in zijn leven een giftmenger, althans werd er voor gehouden. Gij woont lang genoeg hier om dit reeds te kunnen en te moeten weten. Waarom hebt ge mij dit niet gezegd, toen ik de doopelingen in uwe woning ondervroeg? Dan had ik den Doop van dezen ten minste nog eene poos uitgesteld, zijn gangen nauwkeurig doen nagaan, en hem eerst goed op de proef gesteld, voordat ik den Doop aan hem toediende." „Ik wist het, Mijnheer," zeide hij. „Maar ik had er geen enkel bewijs van, dat die man werkelijk een giftmenger was; hoe kan ik hem dan veroordeelen?" Ik vroeg hem: „Waren het maar enkelen te Raänan die den man er van verdachten, dat hij anderen vergiftigde; of was het het meerendeel van 't volk; hield iedereen in de negerij hem voor zulk een misdadiger?" Hij antwoordde: „Al de lieden te Raänan hielden den man voor een giftmenger." Thans stelde ik aan hem de vraag: „Indien dit zoo is als gij zegt, kunt ge dan van eene gansche negerijbevolking, ouden en jongen, mannen en vrouwen, heidenen en Christenen aannemen, dat die allen als één man tegen den gedoode bevooroordeeld konden wezen, en hem haten of bang voor hem zijn, als deze er hun niet gegronde reden toe gaf? Een van beiden toch moet waar zijn; òf hij was giftmenger en daarom vreesde men hem, òf het volk van Raänan was zonder reden met haat en wrok jegens hem vervuld. En voor zoo slecht houd ik alle menschen daar niet. Nog eens: kunt gij dit aannemen? Ik voor mij kan het niet. Gij durft hem niet te veroordeelen; ik veroordeel hem ook niet, dit mag ik niet. Doch hetgeen

omtrent hem beweerd werd door allen in de plaats waar hij woonde, in verband beschouwd met wat hem daar overkwam is toch waarlijk reden genoeg, om zich ter dege te bedenken en in acht te nemen voor en aleer men zoo iemand gaat doopen." Ik eindigde met hem ernstig te vermanen, dergelijke zaken nimmer meer voor mij te verbergen, daar dit te veel schade kon doen aan het werk, dat wij te zamen verrichtten.

Ik hield mij werkelijk overtuigd dat ik met een giftmenger te doen had gehad. Nu kon ik mij troosten met de geschiedenis van Simon den toovenaar. Blijkbaar wisten de Apostelen ook lang niet altijd wie zij doopten, er werd dientengevolge door hen menigmaal een onwaardige gedoopt; doch de Heilige Schrift leert dat wie den wil Gods geweten en niet gedaan zal hebben, die zal met dubbele slagen geslagen worden. Dewijl wij dit weten, wenschen wij zendelingen niemands oordeel door God te verzwaren. En dit doen we door iemand te doopen als wij weten, of met reden moeten vreezen, dat hij zich geen ernstig Christen zal betoonen in zijn handel en wandel voor God en de menschen, en dat hij niet rein en heilig als een goed Christen zal trachten te leven.

Een jong zendeling is vaak onvoorzichtig, handelt vaak ondoordacht. Vaak stoot hij daarom zijn hoofd en doet allerlei treurige ervaringen op, die dikwijls vermeden hadden kunnen worden, ware men met beleid te werk gegaan. Zeldzaam is zeker het geval, dat dit niet zoo met hem gaat en hij weinig of geene zulke ontmoedigende ondervindingen opdoet. Ook mij ging het wel eens zoo toen ik mijn werk in de Minahassa verrichtte. Door schade en schande wordt men wijs. Misschien blijkt nergens zoo zeer de waarheid van dit spreekwoord als in de Zending. Ook ik leerde uit het onderhavig geval, voortaan wat

voorzichtiger te zijn met het doopen van heidenen, die tot het Christendom wilden overgaan. Had ik later weer ergens eenige van zulke lieden ondervraagd, dan liet ik nimmer na, den helper eerst te vragen of er ook iets op hun leven van belang viel aan te merken. Het gebeurde later wel eens dat Ferdinand Rantoeng, mijn andere pĕnoeloeng of medehelper tot mij zeide: „Mijnheer, ik geloof dat het beter is dat u deze of die persoon voor 's hands nog niet doopt." Dan wachtte ik er mede. Vroeg ik, „waarom oordeelt gij zoo?" dan kreeg ik geen antwoord. Doch ik kende mijn trouwen Rantoeng goed genoeg, om vast overtuigd te zijn, dat hij er geldige reden voor had. Of het dan bij hem uit menschenvrees was, dat hij mij deze reden niet vrijmoedig openbaarde, waag ik niet te beslissen. Jonge zendelingen die pas hun werk aanvangen, kunnen haast niet te behoedzaam wezen.

2. DE WARE GOD.

Wij zagen op een Zondagmorgen bijzonder veel volk in de negerij. 't Leek wel of de heele negerij in opschudding was. Juist kwam de schoolmeester (Genootschapsonderwijzer) S. Oemboh den trap van ons huis op te Tĕngah Sonder. Dezen vroegen wij naar de oorzaak hiervan. Hij zeide, dat een heiden hevige koorts had, en in de negerij rondliep om een Gorontalees te dooden. Zijn hoofd was door de koorts geweldig verhit. Wij zeiden tot den meester: „ga dadelijk naar het districtshoofd; deel het hem mede, en zeg hem, dat die man bewaakt moet worden, daar hij anders te gevaarlijk kan worden voor anderen." Dit geschiedde. Daarna gaf mijne vrouw den meester medicijn mede voor dien zieken heiden. Gelukkig heeft hij dit ook gebruikt, waarna hij wat tot kalmte kwam. Door hem gedurig geneesmiddelen toe te dienen is hij na eenigen tijd met Gods hulp genezen.

De behandeling mijner vrouw trof zijn hart. Na eene poos is deze man Christen geworden. Want, zeide hij, menschen, die hem bewaard hadden een moord te begaan, moesten wel den waren God liefhebben en dien God wenschte hij ook te dienen. Doch niet alleen bij genoemden heiden was dit de vrucht van ons werk. Ook de man van Gorontalo, die in de negerij woonde, werd er door getroffen. Hij sprak tot den meester: dat is de ware God, die de menschen zóó leert te handelen als wij gedaan en hem daardoor van den dood gered hadden. Ook hij kreeg onderricht in den Christelijken godsdienst, en trad na belijdenis van zijn geloof te hebben afgelegd tot de christengemeente toe. Onze Gorontalees betoonde zich, zoolang wij te Tĕngaḥ Sonder woonden, steeds een ernstig en trouw aanbidder van den waren God, dien hij had leeren kennen en vereeren. En ook, nadat wij bij den dood van Br. Ulfers vandaar naar onze eigenlijke standplaats Koemĕlĕmboeai verhuisd waren, kon de voorganger der eerste gemeente van hem steeds hetzelfde goede getuigenis blijven afleggen. Uiterst stipt was hij altijd in het volbrengen zijner uiterlijke godsdienstplichten, vooral in het bijwonen der godsdienstoefeningen en catechisaties. Ik herinner mij niet hem er ook maar een enkelen keer gemist te hebben. In zijn godsdienstig zedelijk leven gaf hij een goed voorbeeld, zoolang ik hem gekend heb. Voorzeker, het genezen van anderen is een machtig hulpmiddel voor den zendeling. Beide mannen bleven ons dankbaar.

Bericht aangaande den voortgang der Evangelisatie in de Minahassa, gedurende het jaar 1898.

TONDANO c. a.

De Evangelisatie betreft de doorwerking van den geest des Evangelie's in hart en leven der bevolking, die reeds sedert eenige tientallen van jaren geheel gechristend is.

De werkzaamheden in de gemeenten hadden geregelden voortgang. Overal en altijd werd er op Zon- en feestdagen godsdienstoefening gehouden.

Het ressort bestaat uit eene hoofdgemeente en 28 filiaalgemeenten, terwijl op het koffieland „Masarang" ook geregeld godsdienstoefening gehouden wordt, doch het vlottend werkvolk wordt niet aangemerkt als eene gemeente.

In de hoofdgemeente vindt men de kleinste helft van 't geheele zielental. De Hulpprediker is dáár dan ook geregeld werkzaam. De filialen bezoekt hij vast tweemaal 's jaars, met bediening van Doop- en Avondmaal. Enkele gemeenten worden bovendien bezocht, als 't noodig is.

Op 't eind van 't verslagjaar werd het aantal inlandsche leeraars weder op twaalf gebracht; gedurende één jaar waren er tien, en de twee jaren daar te voren waren er elf, werkzaam. Ieder hunner heeft zijne eigene bepaalde afdeeling van twee, drie of vier gemeenten.

Bij de leiding der godsdienstoefeningen en het houden van de catechisatie's, worden de inlandsche leeraars bijgestaan door al de onderwijzers aan de Genootschapsscholen, zoo mede door eenige onderwijzers aan Gouvernements-

scholen, terwijl er ook drie zoogenaamde goeroe's djamaät werkzaam zijn.

Aangaande inlandsche leeraars en onderwijzer-voorgangers mag gezegd worden, dat zij hun dienstwerk geregeld verricht hebben. Er is natuurlijk verscheidenheid van gaven, zoo van verstand en hart, en van toewijding en trouw, als van geloof en ijver, liefde en takt. Allen deden evenwel hun plicht

De opkomst der gemeenten ter godsdienstoefening mag op zijn minst bevredigend heeten Men stelt over 't algemeen de prediking op prijs, en de gemeenschapsoefening werd menigeen tot behoefte. De deelneming aan de godsdienstoefeningen is in de filialen beter dan ter hoofdplaats. Deze is zeer uitgebreid; het toezicht kan er niet zoo nauwgezet uitgeoefend worden; het voorbeeld van bijwoners werkt ongunstig, enz.

Tegen den tijd der Avondmaalsvieringen, die in al de gemeenten, volgens gewoonte, ook in het verslagjaar tweemaal plaats hadden, neemt de belangstelling in de openbare godsdienstoefeningen toe. De diensten, die daarmede in direct verband staan, worden druk bezocht, door de meesten met heilbegeerige harten. Bij de viering zelve is de opkomst verblijdend. Zeker komen niet allen tot den gewijden disch uit het ware beginsel en met het oprechtste doel; maar het mag en moet gezegd worden, dat bij vele avondmaalgangers opgewekt gevoel en waarheid des harten is bij tamenlijk verblijdend begrip van doel en strekking.

In de gemeenten wordt dan ook tegen den dag van de bediening des Avondmaals groote werkzaamheid ontwikkeld. De naderende plechtigheid wordt dagelijks besproken, in huis en op weg en op den akker. Er wordt vrede gesticht, vermaand en opgewekt, men verootmoedigt zich, belijdt schuld, enz.

De viering zelve heeft overal plaats met eerbiedige

stilte, in ootmoedig geloof, met dankbare liefde. Over het geheel weet en belijdt men, dat Avondmaalvieren eene daad des geloofs moet zijn, eene vernieuwing van de gemeenschap met Christus, om een zegen te kunnen zijn voor hart en leven.

De bediening van den Doop had plaats, ter hoofdgemeente elke maand éénmaal, en in de filialen bij gelegenheid dat de Hulpprediker die kerkelijk bezoekt, dus tweemaal 's jaars. Er wordt ernstig naar getracht sleur en gewoonte ten deze te bannen, bijgeloovigheden te doen verdwijnen, en den ouders en getuigen de verplichting, die de Doop hun oplegt, te doen beseffen.

De heiliging van den rustdag, d.i. de Zondag, is in een goed deel der filialen zeer verblijdend. In eenigen van die laat dat wel wat te wenschen over. Veel hangt ten deze af van toestanden en omstandigheden, voor een goed deel buiten de gemeente gelegen. In de hoofdgemeente is de Zondagsrust algemeen, maar Zondagsheiliging wordt niet bij allen gevonden. Evenwel ontheiliging van des Heeren dag wordt veroordeeld. Een en ander ter hoofdplaats werkt belemmerend ten deze. Europeanen geven niet altijd een goed voorbeeld; vreemde Oosterlingen zoeken ook op Zondag hun profijt; spel en hanengevecht door lieden van anderen landaard trekken de jongelingschap aan, enz. Bij eene beoordeeling van 't gedrag en den wandel der inlandsche Christenen moet dat bedacht worden.

Het catechetisch onderwijs in de gemeenten vordert groote zorg, en blijft nog steeds beneden wat men wenschen moet. In eenige filialen laat de deelneming weinig of niet te wenschen over, want kinderen, half volwassenen en jongelieden komen tamelijk trouw op. In enkele filialen is dit minder verblijdend, vooral wat de volwassen jongelingen betreft. Zóó is het ook in de hoofdgemeente. Hier

worden soms de catechisaties in de kampong's gehouden, en wel in de kerkjes of kapellen, die daar opgericht zijn. Maar als de Hulpprediker ter plaatse is, komen de catechisanten twee avonden in de week in de oude kerk samen. Men begrijpt lichtelijk, dat het onderwijs in de kampong's niet dan gebrekkig zijn kan, omdat er niet genoegzaam onderwijzend personeel is.

Het verwondere dus niemand, dat de vrucht van het catechetisch onderwijs, niet alleen zeer onderscheiden is, maar meestal blijft beneden wat men moet wenschen. Bij eenigen is de verworven kennis, zoowel wat Evangelieleer als Bijbelsche geschiedenis aangaat, zeer gering, bij anderen is die verblijdend; de vorming van verstand en hart, en daardoor van het leven, en voor het lidmaatschap der gemeente, is bij eenigen van weinig beteekenis, maar bij anderen van onberekenbaren invloed. En toch die vorming is het ernstigst beoogde doel.

De toestand der kerkgebouwen is over 't geheel bevredigend. Er zijn zeer goede kerken, maar ook van primitief samenstel. Op eenige plaatsen is men bezig doelmatige kerken te bouwen. Daarvoor ontwaakt allengs meer de zin. Initiatief moet steeds meer van de gemeenten zelf uitgaan.

De godsdienstige toestand in dit ressort is betrekkelijk goed. Er zijn nog een paar plaatsen, waar de godsdienst nog weinig in het leven doorwerkt. Maar over 't geheel is die een machtige factor in 't leven. Er wordt op gewerkt, dat men steeds dieper beseffen zal, dat het godsdienstig zijn niet in uiterlijkheden bestaat. En de Christenen weten 't over 't algemeen wel, dat godsdienst des harten alleen welbehagelijk is voor God; dat die zich moet openbaren in reinheid van gemoed en wandel.

Ook de zedelijke toestand der Christenen mag verblijdend

heeten. De volkomenheid zal hier evenmin als elders bereikt worden. Het geweten der gemeente wordt op 't punt van zedelijkheid allengs gevoeliger. 't Zijn niet alleen grove ongerechtigheden, die zij veroordeelt, maar ook twist en gekijf, onkuische taal en gebaren, list en bedrog, enz.

In een paar gemeenten, van den Toun-bulustam, zegevierde de Christelijke geest nog niet geheel over den alouden heidenschen zuurdeesem, vooral wat betreft de heiligheid en onverbreekbaarheid van 't huwelijk. Daar hebben nog steeds weder echtscheidingen plaats, die als van zelf onwettige verbindtenissen tengevolge hebben. Toch wordt dat ook dáár minder. Overigens behoort in dit ressort de echtscheiding tot de uitzonderingen, en er mag bijgevoegd worden, ook de echtbreuk en de ontucht. Maar onwettig samenleven van man en vrouw wordt nog altijd gevonden. In de filialen is dat zeldzaam; in de hoofdgemeente komt dat meer voor. Het wordt in de gemeente ten eenenmale veroordeeld. Gedurende het verslagjaar kwamen eenige paren van de zoodanigen tot een wettig huwelijk, maar anderen kwamen weder tot onwettig samenleven. Men mag dat evenwel niet bepaald onzedelijk noemen. Het huwelijksleven is geheel als dat van wettig gehuwden. Maar het is ongeoorloofd, maakt de scheiding gemakkelijk, en ontneemt deze schijnbaar de strafwaardigheid.

De maatschappelijke toestand der bevolking in dit ressort is nog al onderscheiden. Er zijn plaatsen, die welvarend mogen heeten, maar er zijn er meer die dat niet zijn, waar de bevolking bepaald behoeftig is. Er zijn plaatsen. waar men steeds slechts voor eenige maanden voedingsmiddelen oogst, terwijl andere bronnen van inkomsten, òf niet aanwezig zijn, òf slechts spaarzaam vloeien, òf geheel teniet

gaan. De behoeftigheid wordt in veel openbaar, al toont men over 't geheel blijmoedige opgewektheid.

Evenwel moet men over 't algemeen zeggen, dat er zich een streven ontwikkelt naar welvoegelijkheid in kleeding, in huisraad, in den bouw en de inrichting der woningen, enz. Hierbij schieten wel eens waterloten op. Elders blijft zich de aloude Alifoersche onreinheid vertoonen.

Het huis der rouwe en des gejuichs geven allengs meer den invloed der heiligende kracht van den Christelijken geest te aanschouwen. Het onderling verkeer wordt gemeenzamer, verliest zijne ruwe kanten, en vormt zich allengs meer naar den beschavenden invloed van het Christendom.

De huiselijkheid wint almede in aantrekkelijkheid. Er zijn gezinnen, waar de huisgenooten door den band der liefde vereenigd zijn, waar huiselijke godsdienstoefening gehouden wordt. 't Is ten deze nog de dag der kleine dingen, maar daarin ligt de profetie van groote dingen, die God werken zal.

De kollekten en liefdegaven tot onderscheidene doeleinden vloeiden in 't verslagjaar minder ruim. Men denke hierbij aan de behoeftigheid der bevolking. Anderen ontbreekt minder de welgesteldheid dan de gezindheid.

Velerlei vereenigingen bestaan in dit ressort. De Vrouwenvereenigingen staan vóóraan. Die zijn van groote waarde en van onberekenbaren invloed, vooral voor de ontwikkeling van het godsdienstig leven.

Verscheidene gemeenteleden, vrouwen en mannen, maar ook jongelingen en jonge dochters bieden gewaardeerde medewerking. Zelfwerkzaamheid van de gemeenten en in de gemeenten kan niet genoeg op prijs gesteld worden.

Tegenstand werd niet ondervonden, hoogstens eenige remming in de doorwerking van den christelijken geest.

Tot einde April van het verslagjaar was Rome in dit ressort alleen vertegenwoordigd onder den Toum-bulustam, te Roeroekan, Koemĕlĕmboeai en in 1897 ook te Tataäran, waar mede één huisgezin van den Tondanostam Roomsch geworden was. In Mei 1898 echter is 't den priester gelukt zijn voet te zetten in de hoofdplaats Tondano. Drie mannen, hoofden van huisgezinnen, uit de kampong Wewelen, gingen tot de Roomsche Kerk over; in October volgden de vrouwen en kinderen. En twee mannen van Kajoeroja, aan Tondano's strand, volgden dat voorbeeld. De beweegredenen zijn baatzucht, wrok, ontevredenheid. Deze personen, te zamen 27, werden echter niet te Tondano gedoopt, maar de 25 van Tondano te Tataäran, en de twee van Kajoeroja te Tomohon. De bevolking van Tondano besloot den pastoor, zoo die komen mocht, den toegang te beletten. Een paar keeren hebben verscheidene oudsten de ingangen der negeri bewaakt, om te voorkomen dat er in de negeri opschudding zou komen. Dat geschiedde tengevolge van geruchten dat de Roomsche geestelijke te Tondano komen zou, wat telkens is gebleken valsch gerucht te zijn.

Met dat al is de duistere macht van Rome onder de Tondaneezen gekomen. De gevolgen moeten worden afgewacht. De algemeene geest is daar zeer tegen gekant. Moge dat zoo blijven.

Wij worden gedrongen tot luider getuigen, tot grooter waakzaamheid maar ook tot ernstiger bidden. De Heer der gemeente behoede dit volk voor verdeeldheid en godsdienst-vijandschap. Hij regeert; dat zij onze troost. Hem zij alles bevolen. De Christus Gods zal overwinnen. Het rijk der duisternis zal beschaamd gemaakt worden.

De Hulpprediker,

J. H. Rooker.

MENADO.

Nopens den voortgang der Evangelisatie valt uit het ressort van den Predikant van Menado niet veel te rapporteeren. Heidenen toch wonen er niet binnen zijn werkkring. De door hem gedoopte heidenen zijn meestentijds Sangireezen en Talaureezen, die zich aanmelden om dienst te nemen. Voor zijne handelwijze ter zake, waarover in sommige tijdschriften den staf is gebroken, aanvaardt hij ten volle de verantwoordelijkheid, eveneens voor het doopen van Mohammadanen die met Christen vrouwen in het huwelijk wenschen te treden.

Wat de Inlandsche Christengemeente betreft, met dankbaarheid kan van toenemende belangstelling in godsdienstoefeningen en godsdienstonderwijs gewag gemaakt worden, wat voor een goed deel aan den ijver der medehelpers en aan de beide zendingscholen die tevens gelegenheid voor godsdienstige samenkomsten aanbieden, te danken is.

De Predikant van *Menado*,
J. W. N. Krol.

SONDER c.a.

Betreffende mijne gemeenten heb ik U niet veel te berichten, slechts dit:

Over het algemeen is de toestand van het godsdienstig en zedelijk leven in deze gemeenten – naar mijne meening – niet ongunstig te noemen, zoo bij het beoordeelen daarvan naar billijkheid rekening wordt gehouden met omstandigheden en verhoudingen, welke hier niet dezelfde zijn als in eene Evangelische gemeente in Nederland, die eeuwen reeds in het Christendom zich beweegt, en door het Christelijk beginsel wordt geleid en gesteund. Hier zijn het jonge gemeenten, waarvan de meeste nog veel korter

dan een halve eeuw geleden te midden eener geheel heidensche omgeving gesticht zijn; deze gemeenten behoeven, schier in alle opzichten nog, voortdurend opwekking, leiding, tucht om meer toe te nemen in christelijke kennis, in christelijk leven, ook in christelijke gewoonten en manieren.

Het woelen en stoken van de zijde van Rome in deze streken draagt het zijne bij tot verstoring van dezen arbeid, en werkt schadelijk op de bevolking. Dàt is ook een van die omstandigheden, die wel degelijk dienen in rekening gebracht te worden bij de beoordeeling van het godsdienstig èn zedelijk leven in deze gemeenten.

De Hulpprediker,
J. ALB. SCHWARZ.

MAUMBI c. a.

In 't verslagjaar verloor ik 36 personen aan Rome. De gemeente waar ik de meeste verloor is die te Koka en de middelen die daar dan ook, zooals elders, aangewend werden door de helpers van den pastoor, zijn betreurenswaardig. Sommigen beloofde men dat ze geldgeschenken zouden ontvangen, aan anderen dat ze onmiddelijk ouderlng zouden worden in den nieuwen godsdienst. Verder werd verteld dat ze aan het bouwen van kerken niet behoefden te helpen, want de pastoor geeft de kerk ten geschenke. Voor 't kerkezakje behoeft men niets meê te brengen; in de Roomsche kerk collecteert men niet. En komt er eenmaal een meisjesschool der nonnen te Tomohon, dan komen alle meisjes van Roomschen er zoowat in. Voor de lagere school behoeft men niet te zorgen, alles wordt voor niets gegeven.

Te Kumil vertelde mij iemand die anders niet ongeschikt is voor Roomschen helper, dat hij geweigerd had

voor den pastoor meester te worden tegen *f* 15,— in de maand. Nu zijn er te Kumil geen Roomschen hoegenaamd en de bedoeling was dan ook bedoelden persoon te hebben als gemeente-maker, en Rome heeft veel geld over voor Protestantsche zielen.

Te Koka kwam mij een jongetje van pl. m. 12 jaar vertellen dat hij in 't gedrang Roomsch was gedoopt. De helper des pastoors had hem daar ziende staan er bij gesleept, zeggende: „hier heb je er nog een". En 't was louter des jongetjes bedoeling om te zien „wat daar gebeurde".

Te Kamanda hoorde ik dat sommigen Roomsch wilden worden en hen in hunne huizen bezoekende ontkenden zij het. Ondertusschen zou, volgens mededeelingen, de pastoor den volgenden dag komen. Ik wachtte den priester te Sawangan af om hem te begeleiden naar Kamanta. Maar de pastoor kwam niet, want hij was gewaarschuwd en had gezegd dat hij dan wel eens later zou komen als ik er *niet* was. Zoo gebeurde het dan ook en hij doopte er 21.

Ik geloof dat voor de ontwikkeling der godsdienstige kennis onder onze gemeenten, de Roomsche propaganda ook hare goede zijde heeft en voor ons en ons personeel is het een heilzame aansporing tot ijver. Maar hoe de zaak ooit kan verdedigd worden met het oog op eene verstandige politiek is mij gewoon weg een raadsel. Voor het Protestantisme ben ik hier in de Minahassa niet bevreesd. maar wel voor 't prestige tegenover Europeanen. Concurreerende geestelijken, beide door het Gouvernement bezoldigd, elkander bekladdende om éene ziel, 't is een prachtige oorzaak voor den inlander om zijn respect voor den Europeaan te verliezen. En dat alles om dat mooie ding, neutraliteit.

Ik had in 10 jaar niet gezien de gemeenten van het Tanawangko ressort, door mij gedurende een paar maanden van 1898 waargenomen. De Bantiksche gemeenten zonder ik uit, maar de anderen waren merkbaar gevormd. Dat wil zeggen, ze leken mij meer stabiel toe en niet zoo onzeker als voor 10 jaren. Was het nog in dien tijd in de kerk zijnde de inwendige vraag: „zeg wat doen wij hier eigenlijk", nu merkte ik vooral te *Koha* dat men er zich natuurlijker vond. Er is meer zekerheid in de Christelijke uitingen, het loopt beter, het gaat niet meer zoo waggelend. Het zou misschien niet kwaad zijn wanneer wij zoo eens om de tien jaar vroeger bekende gemeenten zagen, want om den mikroscopische vooruitgang van een jaar te bepalen is ons niet gegeven.

JAN TEN HOVE.

LANGOWAN c.a.

Geroepen om een verslag samen te stellen nopens den voortgang der Evangelisatie in mijn ressort over 1898, is het ondergeteekende zeer aangenaam dat hij van het godsdienstig en zedelijk leven zijner gemeenten een gunstig getuigenis kan afleggen. Er is hier opgewektheid en belangstelling in het godsdienstige. En op zedelijk gebied laat de toestand althans voor het uitwendige, waarover wij trouwens alleen kunnen oordeelen, weinig te wenschen over. Wij hebben hier te Langowan zelve, alsook in de negentien buitengemeenten aan mijne zorg toevertrouwd, overal eene uitmuntende opkomst bij onze godsdienstige samenkomsten. De kerken zijn gewoonlijk vol met toehoorders. Maar daarmede wordt niet gezegd dat alle gemeenteleden trouwe kerkgangers zijn. Er zijn natuurlijk hier en elders onverschilligen, die hoogst zelden de open-

bare godsdienstoefening bijwonen. Maar de totaal indruk, die is gunstig van alle deze gemeenten.

Ook het zedelijk leven met name het huwelijksleven mag geroemd worden. Het is zoo, er kwamen in den loop van het verslagjaar twee gevallen van echtscheiding voor. Maar men bedenke dit bijna dertig duizend Christenen geldt. Toch was het in jaren niet gebeurd. Maar deze twee huwelijken werden ontbonden omdat er van den aanvang af geen harmonie bestond tusschen de jeugdige echtgenooten. Er is onderzoek, en zelfs zeer nauwkeurig onderzoek gedaan, of er bij het voltrekken van deze huwelijken van de wederzijdsche ouders ook dwang gebruikt was, doch wij hebben dat niet kunnen ontdekken. Afgezien van deze twee gevallen is de toestand over het geheel genomen gunstig. Er zijn hier onder mijne twintig gemeenten verscheidene waar geen enkel paar gescheiden leeft.

Ook andere grove zonden als dronkenschap, vechtpartijen, diefstal, vloeken, dobbelspel, gebruik van opium en den nasleep daarvan, kwamen in onze gemeenten niet voor. Wel wordt er hier even als overal elders palmwijn gedronken; maar dit leidt nooit tot openbare schandalen. De matigheid wordt betracht, of anders men wacht zich dat het in het openbaar plaats heeft. Tot heden, en dit is thans bijna dertig jaren, zag ondergeteekende nog nimmer een dronken lid zijner vele gemeenten. Van de enkele Europeanen die zich in dat tijdsverloop hier vertoonden, zoude hij een ander getuigenis kunnen geven. Zij deden hun naam vaak schande aan en verwekten ergernis onder onze inlandsche Christenen.

Als blijk van godsdienstig leven mag men stellig ook noemen behalve het op prijs stellen van de openbare godsdienstoefeningen, het bezoeken van catechisatieën, het vrijwillig bijdragen van liefdegaven voor godsdienstige

doeleinden, als daar zijn: zending, onderhoud van kerk en schoolgebouwen, en dergelijke. Zoo werd gedurende het verslagjaar de groote en volgens getuigenis van velen mooie kerk te Tompasso geheel afgewerkt. Dit gebouw kan zeker acht honderd toehoorders bevatten. Zoo ook werd er gedurende het verslagjaar een keurig houten hek geplaatst rondom het groote kerkerf hier te Langowan. Al het hout, zoowel voor bovengenoemde kerk als voor dit hekwerk, werd door de gemeenten gratis verstrekt. Ik betaalde uit de kerkekas de timmerlieden.

Bovenstaand getuigenis over mijne gemeenten mag stellig gunstig genoemd worden. Maar nu wachte men zich om hieruit af te leiden, dat thans de toestand hier in het Langowansche volmaakt is. Ondergeteekende is de eerste die zich moet verklaren tegen zoodanige gevolgtrekkingen. Hij weet zeer goed dat het gunstige, wat hier vrij algemeen bestaat, voor een deel alleen navolging is, dat anderen zich onthouden van uitspattingen uit vrees voor de kerkelijke tucht. Er wordt in het midden onzer gemeenten nog heel wat naamchristendom gevonden. Dit is een feit. Verre zij van mij de bewering dat onze Christenen hier heiligen zouden zijn. Fouten zijn hier nog vele. Allereerst dient er gestreden tegen leugen, want deze is zeer algemeen. Maar deze fouten en karaktervlekken moeten langs paedagogischen weg verwijderd worden. Ons Minahassa volk, met zijne vele Christenen van nog jeugdigen datum, moet nog opgevoed worden. Het is dan ook geheel verkeerd wanneer men hier het volmaakte veronderstelt. Dit bestaat nergens; en natuurlijk allerminst onder menschen, die ruim een halve eeuw geleden nog kanibalen waren. Dit wordt te veel vergeten als men een oordeel velt over onze inlandsche Christenen. Vandaar maar al te zeer het harde oordeel over land en

volk hier. Men moet in zijn oordeel bij tientallen van jaren rekenen. Het is in den loop van dit jaar dertig jaren geleden dat ik hier kwam. En nu vergelijke men eens toen en thans. Toen was ik blijde als ik hier te Langowan bij de openbare godsdienstoefeningen twee honderd toehoorders had; tegenwoordig vind ik het weinig als er slechts vijfhonderd zijn. Toen vergaderde de gemeente in een oud bouwvallig kerkgebouw, een vroeger woonhuis, staande op hooge palen, thans hebben wij hier een keurige kerk, geheel door de gemeente zelve gebouwd, zonder eenige hulp van buiten, die meer dan duizend toehoorders kan bevatten, en die nu en dan geheel gevuld is. Toen had alles in en rond de kerk een armoedig en ellendig aanzien, en thans overal welvaart en vooruitgang. Het hangt bij de beschouwing van land en volk, van kerkelijk en gemeentelijk leven geheel en al af hoedanig men zijn standpunt kiest. Dus van waar men zijn blikken op de gemeente richt. Maar ook zeer dikwerf welken bril men opzet. Zet men een donker gekleurde bril op, ja dan is alles schaduw en donkerheid. Maar men zij billijk in zijn oordeel en men bedenke wat vroeger was. Ook houde men wel in het oog dat onze Minahassa uit verschillende volksstammen bestaat en dat er bij de onderscheidene stammen groote verscheidenheid gevonden wordt. Ik zie dit hier in mijn eigen werkkring en merk het groote verschil tusschen de stammen. Zoo heb ik in vroegere berichten wel eens gelezen dat er in sommige deelen der Minahassa groote bijgeloovigheden heerschen omtrent den Christelijken Doop. Ik betwijfel dit voor dat deel van het volk volstrekt niet, maar in dezen mijnen werkkring bestaat dit niet. Hier is geen koortsig jagen en drijven om zijne kinderen maar gedoopt te krijgen. Volstrekt niet. Het is een feit dat er in deze

streken de vier laatste maanden van het jaar vijfmaal zooveel kinderen gedoopt worden dan in de eerste acht maanden. Zoo ook worden in die maanden bijna alle huwelijken gesloten. Dit staat enkel en alleen in verband met den rijstoogst. Men wacht tot na den oogst, opdat men een feest zal kunnen geven. Wellicht zal thans de een of ander beweren: dus men doopt en trouwt om het feest. Ik zeg liever, opdat men in staat zij een feest te geven. En ik vind daarin niets verkeerds. Indien er blijdschap is in huis en hart, mag die dan niet getoond worden? En geven de beide genoemde zaken daartoe geen aanleiding? Nu, in Nederland heeft men zelfs bij zeer vrome Christenen dezelfde gewoonten. Ik heb er dan ook nooit aan gedacht dit tegen te werken. Als er reden tot blijdschap is, laat ze dan ook uitwendig getoond worden met een Christelijk feest. Ik blijf nog altijd beweren dat deze mijne gemeenten met glans eene vergelijking met Nederlandsche dorpsgemeenten kunnen doorstaan.

Een verslag van en over onze gemeenten mag en kan tegenwoordig niet meer eindigen zonder een blik te slaan op de allerschandelijkste praktijken van de Roomschen in dit land. Dit is en blijft de donkere plek voor onze gemeenten. Die gemeenten toch zijn in hunne stille geleidelijke ontwikkeling gestoord. Het is thans niet meer alleen de paedagogische vorming onzer gemeenten waarop wij te letten hebben, maar er zijn thans heel wat andere zaken in het oog te houden. Maar natuurlijk nooit en nimmer ten koste van waarheid en zedelijkheid. Moesten wij deze zaken prijs geven, dan waren wij den Roomschen gelijk geworden en verloren dan ook het recht van bestaan. Toch dient er steeds met tact en wijs beleid gehandeld te worden. Meer dan ooit dient in dit land

tegenwoordig in praktijk te worden gebracht het woord van onzen Meester: „paart bij uwe duiven-oprechtheid, der slangen voorzichtigheid". Soms komen er wel eens donkere gedachten bij mij op. Het Protestantisme is bij het gros der bevolking nog geen beginsel. Er is hier geen geschiedkundige achtergrond, zooals bij ons Nederlanders. Dit moet niet vergeten worden. Voor een groot deel is het gehechtheid aan hunnen Pandita, die hun tot heden standvastig doet blijven. Maar als er nu eens jongere mannen komen, onbekenden voor onze gemeenten, die misschien wel eens onhandig zullen optreden, die misschien uit onwetendheid misslagen begaan, hoe zal het dan gaan? Wij kunnen natuurlijk niet anders dan het beste hopen, en de gemeenten voorlichten met het Evangelie, en hun zooveel mogelijk voor Rome waarschuwen.

Maar ook laat ons toch den moed niet verliezen. Er zijn hier met het oog op Rome ook nog verblijdende verschijnselen. Toen ik nu dertig jaar geleden hier kwam waren er te *Kakas* zes-en-tachtig Roomschen; thans is dat getal ingekrompen tot een-en-twintig, en dit zijn meest loontrekkenden. Ook hier te *Langowan* winnen zij evenmin. Te *Remboken* en op andere plaatsen zijn zij met hunne leugenachtige beloften en aanbiedingen van geld met verachting afgewezen.

Het is zoo, op twee plaatsen in mijn uitgebreiden werkkring, namelijk te *Tompasso* en *Kanonang*, hebben de Roomschen dit jaar eenige zieltjes gewonnen. Maar welke winst behaalden zij? Zooals gewoonlijk: uitschot uit de gemeente. Zoo ging te Tompasso iemand tot Rome over, die al sedert veertig jaren het meest ongebonden leven heeft geleid. Hij heeft een wettige echtgenoote, bij wie hij vijf volwassen kinderen heeft, en van deze pl. m. twintig kleinkinderen. Maar bovendien onderhoudt hij

eene tweede vrouw, bij wie hij zeven kinderen heeft, en twee van deze zijn ook reeds getrouwd. Maar zijn leven als openlijk zondaar blijft hetzelfde. Bovendien is hij een bekend dronkaard, al doet hij dit ook in het geheim. Aangezien hij in ontucht leeft, wordt hij nu al meer dan veertig jaren van het H. Avondmaal geweerd. Hij ging naar Rome over en werd door den pastoor met graagte en ophef ontvangen. Een ander persoon op dezelfde plaats verklaarde: „de Roomsche godsdienst is voor mij zooveel „als geld zoeken (pentjaharian.) Ik krijg hier elke maand „een rijksdaalder, en daarom alleen ben ik overgegaan".

Voor Rome komt dit alles er niet op aan. Als het maar gedoopten kan tellen. Maar of dit nu winst is; of bij zulke overwegingen de Roomsche kerk eeue toekomst heeft, dat moet de tijd nog leeren. Voor ons blijft het eene opwekking om trouw te zijn en te blijven aan het Evangelie van Christus.

De Hulpprediker,
H. Brouwer.

AJERMADIDI c.a.

Het werk ter bevestiging en opbouwing van deze reeds lang bestaande gemeenten verricht, ondervond geen ernstige belemmering, wat betreft de aanwezige werkkrachten, door ziekte of andere oorzaken. Wel was de opkomst in de meeste gemeenten, gedurende twee à drie maanden, belangrijk minder dan gewoonlijk, ten gevolge van eene algemeen heerschende ongesteldheid, maar die ongesteldheid week weder, zonder zware offers te eischen. En zoo konden prediking, godsdienstonderwijs, herderlijke leiding, Doop- en Avondmaalsbediening, inzegening van huwelijken – voor

inlandsche Christenen tevens de voltrekking daarvan beteekenende – aanstelling van Ouderlingen en Diakenen, en wat nog meer in het belang der gemeenten gevorderd wordt, blijven voortgaan hun invloed uit te oefenen, tot ontwikkeling van het besef van het Christen zijn en van het plichtgevoel dienovereenkomstig te moeten leven en wandelen.

Het is moeielijk de vruchten van dien arbeid, die bovendien soms met moeielijkheden – meestal plaatselijk – te kampen heeft, elk jaar in feiten en cijfers aanschouwelijk te maken. Wat de laatste betreft, deze verschillen niet veel met die van voorafgaande jaren. Er is vermeerdering van zielental, doch slechts eene langzaam voortschrijdende. Er is vermeerdering van het aantal gemeenten en daarmede van werkzaamheid, van behoeften, die te vervullen zijn en zorgen, die daarmede gepaard gaan, maar ook dit gaat zeer geleidelijk voort. De man, op wien de zorg voor het geheel rust en die meer het oog gevestigd houdt op de innerlijke ontwikkeling, het doorwerken van het zuurdeeg, dan op het toenemen van den uiterlijken omvang van het werk hem toevertrouwd, al is hem ook deze niet onverschillig, staat verlegen als men hem elk jaar duidelijke blijken, in feiten sprekende, vraagt. Hij ontmoet die niet elk jaar opnieuw. Hij leeft niet onder een Westersch volk van den nieuweren tijd, waarbij onderwijs en beschaving, stoom en electriciteit, elk jaar nieuwe blijken van den vooruitgang van den menschelijken geest te voorschijn roepen; hij bevindt zich onder een Oostersch volk van een traag naturel, dat, hoezeer ook voorwaarts strevende, dit doet met langzame, bijna zeide ik loome schreden en niet door eigen initiatief en kracht, maar nog steeds in geheele afhankelijkheid van een hooger staand ras, dat het overheerscht en leidt, tot zijn welzijn. Doch genoeg voor hem, die nadenken wil,

tot verklaring van het feit, dat een jaarlijksch bericht over „den voortgang der Evangelisatie" gewoonlijk maar weinig of niets bijzonders bevatten kan.

Maar er is iets anders, dat alles behalve van verblijdenden aard is en dat meer en meer het uitzicht in de toekomst der Evangelisatie gaat benevelen. Het is de propaganda der Katholieken, die hier voor den geest treedt en die voortaan welk elk jaar aanleiding zal geven tot min of meer bedroevende berichten. Ook nu moet vermeld worden, dat zij voortging met haar driest optreden en voor een aantal onkundigen eene verbijsterende verschijning was. Hoe kan dit anders verwacht worden, bij eene bevolking, die altijd nog maar in zekere mate tot ontwikkeling en beschaving kwam? Velen onder haar bleven bovendien, ondanks alle pogingen, buiten het bereik der allengs toenemende Christelijke verlichting en beschaving. Zij gevoelen geen behoefte aan kennis en godsvereering, al zullen zij nog wel hulp en troost zoeken bij van de vaderen overgeleverde gebruiken. Zij volgden den stroom, toen deze naar het Christendom dreef, lieten zich doopen, al vorderde dit ook eenige voorbereiding, maar trokken zich daarna al meer en meer van de gemeente terug en komen daarin alléén te voorschijn, als hun kinderen moeten gedoopt worden, om daarna weder, trots liefderijke vermaning en beloften hunnerzijds, zich spoedig weder in het duister terug te trekken. En de jongelingschap?... Dat bij de groote meerderheid van deze het godsdienstonderwijs geminacht en verwaarloosd wordt, daarvan getuigen de jaarlijksche berichten uit de meeste ressorten.

Onder zulk eene bevolking treedt nu de jezuietische ijveraar op, vrij en onbelemmerd, het stempel dragende van het Gouvernement. Immers dit laat hem niet alleen toe, maar het schrijft aan iedereen voor, hem in zijne

waardigheid te erkennen. Het bezoldigt hem zelfs veel ruimer dan den Hulpprediker. Is zulk een godsdienstleeraar niet even goed een „Heer", als ieder ander Europeaan? En wat hij verkondigt, nu, dat daargelaten. Wat hij geeft en belooft, dat is het, waarmede wij meer te doen hebben. Hij maakt het zoo gemakkelijk mogelijk, zijn volgeling te worden. Hij eischt geen voorbereiding voor den Doop en ook daarna geen onderricht. Hij is zoo vriendelijk, zoo goed, zoo aantrekkelijk door zijn giften en gaven. Hij moet wel veel vermogen en wie weet, hoe gelukkig hij ons maken zal, als hij zijne beloften van onderwijs in het „Hollandsch", met zelfs vrij levensonderhoud, kleeding enz. aan onze kinderen vervult? Zoo ongeveer is de indruk, die de verschijning van den Katholieken geestelijke op de bevolking, althans een deel van haar, moet maken. Kan het verwonderen, dat er onder deze gevonden worden, die het oor neigen naar de voorspiegelingen, die hun gedaan worden, en zich overgeven aan den nieuwen leidsman?

Het getal derzulken vermeerderde in het afgeloopen jaar weder met 167, volwassenen en kinderen. 15 volwassenen en kinderen keerden weder tot de Protestantsche gemeente terug; sommigen dezer waren nog pas in hetzelfde jaar Katholiek gedoopt. Vijf kinderen, op drie plaatsen, waren zonder medeweten der ouders en tegen hun wil door den priester gedoopt. Het bestuur, daarvan in kennis gesteld, deed de zaak onderzoeken en verkreeg volle bevestiging van het feit. Eene algemeene aanschrijving aan *alle* geestelijken was er al dadelijk het gevolg van. Wat het verder zal uitwerken, moet de tijd leeren. Intusschen gaan de „missionarissen" voort. Bij het laatste bezoek, aan de novisi van dit ressort, waren zij zelfs met hun beiden. Te Kema werd een goed huis

gehuurd en bestemd tot kerk, school en woning van den voorganger. Behalve te Ajermadidi en Roemengkor, waar reeds lang kerkgebouwen bestaan, werden nu ook te Soekoer en Lembean kerkgebouwtjes aan den weg opgericht, op kosten van den Pastoor. Straks is dit nog op een derde plaats te wachten. Het ontbreekt niet aan ijver bij de zoogenaamde en erkende „helpers bij den godsdienst" en daarvoor is reden. Immers, zij worden voor het aanbrengen van doopelingen beloond. En het valt hun niet moeielijk, volgers onder hunne familieleden te vinden. De verwantschapsband reikt bij den inlander ver. Bovendien staan een paar van deze helpers bekend als medicijnmeesters, die een aantal personen in ziekte, op inlandsche wijze, hebben geholpen. Ook dit geeft hun aanhang en invloed.

De terugwerking van dit woelen der propaganda op onze gemeenten is allernadeeligst. Door de personen, waarvan zij zich bediend en de middelen door dezen aangewend, wordt de godsdienst tot een onwaardig spel verlaagd. Zelfs onder de tot dusver getrouw geblevenen wordt reeds lang, bij de minste aanleiding, terstond vernomen, dat men zijn zin wil hebben, of – men wordt maar Roomsch. De inlander, in zooveel opzichten nog kind, op rang en eere in hooge mate gesteld, gevoeld zich reeds gekrenkt als zijne zitplaats in de kerk wordt verschoven, al maakt het algemeen belang dit ook noodzakelijk. Hij weet nog weinig van een algemeen belang. Zijn eigen belang staat steeds op den voorgrond. De leidslieden der gemeente hebben dus met de grootste bedachtzaamheid om te gaan, ten einde niemand, al is het ook zonder eenige bedoeling, te krenken. Dit maakt hun taak ver van gemakkelijk. Toegeven aan elken eisch, bestraffing van hoogmoed, eigenzinnigheid en willekeur

terughouden, de kerkelijke tucht, zelfs in ernstige gevallen, toepassen op eene wijze, die haar zoo goed als krachteloos maakt, dit alles wordt met het oog op den nabijzijnden mededinger van hen gevorderd. Maar dat daarbij demoralisatie bevorderd wordt, behoeft wel geen betoog.

Ook de offervaardigheid der gemeente, voor eigen behoefte en voor de verkondiging van het Evangelie, wordt door den invloed van dien mededinger bedreigd. Deze toch schenkt alles met milde hand en laat niet na te doen uitkomen, dat hij niets verlangt. Welk een onderscheid met het Protestantisme, dat de gemeenten leert voor eigen behoeften te zorgen en ook iets voor anderen over te hebben. Dat daarvan partij getrokken wordt in het voordeel van Rome en dat er niet weinigen gevonden worden, die er door geleid worden, om de gevende hand te sluiten, terwijl de voorgangers zich gedwongen gevoelen voorzichtig te zijn met hun aandrang tot liefdebetoon, volgt van zelf.

Zoo werkt de propaganda hier ontzenuwend en demoraliserend. Kan het dan verwonderen, dat de toekomst met zorg wordt tegemoet gegaan?

De taak van den Hulpprediker wordt er mede niet weinig door verzwaard. Werd het in vroeger jaren ónnoodig, ja bedenkelijk geacht, den eenvoudigen inlander in te leiden in den toestand der Christelijke gemeente in de wereld en zijn historisch ontstaan, tegenwoordig, en reeds lang, kan men zich daarvan niet onthouden. Maar gemakkelijk is dit niet. Goed begrip toch vordert veel onderzoek en voor het laatste is de inlander nog weinig de man. Zijn geest kan de feiten der geschiedenis van eeuwen niet behoorlijk samenvatten. Rechte leergierigheid vindt men nog zeer weinig bij hem; wel nieuwsgierigheid. Toch wordt getracht te doen, wat in dezen mogelijk is.

Het personeel, de leidslieden der gemeente, moet voorgelicht worden. Het moet gewapend zijn tegen den vijand, die het onophoudelijk belaagt. Het moet van lieverlede doordrongen worden van het groote onderscheid tusschen een rein geestelijken godsdienst en zinnelijke godsvereering, slechts op het uitwendige gericht en niet vernieuwing des harten op den voorgrond stellende. Temeer is dit noodig, nu van Roomsche zijde zooveel mogelijk verkondigd wordt, dat het Roomsche geloof "hetzelfde" is als het tot dusver beledene. Maar wat is de "agama Genootschap" (genootschapsgodsdienst) wordt er dan smalend aan toegevoegd, bij de macht van de kerk met haar bisschoppen en Paus. Zelfs gaat men nog verder en waar geen kwaad te vreezen is, vertelt men den volke, dat de bisschop te Batavia even groot en machtig is als de Gouverneur-generaal en spreekt men met geringschatting van de wereldsche overheid, in vergelijking van den „padri" (Pastoor), bisschop en paus.

Dit hoog opgeven van macht en aanzien, verbonden met betoonde mildheid, kan niet nalaten op een aantal onwetenden en karakterloozen indruk te maken. Gelukkig staat daartegenover, dat er ook minder onwetenden en meer eerlijken onder de bevolking gevonden worden, die dit snoeven met een glimlach aanhooren. Voorbeelden van standvastig verzet tegen den invloed van echtgenoot of naastbestaande zijn er gelukkig ook. Maar waar gaat het heen, als werkelijk Rome, naar zijne belofte, met nog meerdere stoffelijke middelen gaat optreden; als het scholen gaat stichten, waar werkelijk goed vruchtdragend onderwijs wordt gegeven, zooals reeds elders gezien wordt? Tot dusver maakt hetgeen er van het Katholiek onderwijs in dit ressort gezien wordt, een povere figuur. Maar ook voor hier is een pastoor en zijn er geestelijke zusters

toegezegd. Zij zouden reeds in het eerste begin van 1899 te wachten zijn en dat men naar een terrein en woning zoekt, werd bekend. In waarheid, zware wolken naderen dreigend voor dit ressort. Al moge het ook zijn, dat wellicht nog lang de Protestantsche gemeente numeriek in de meerderheid zal blijven, zij wordt niettemin door hetgeen er om haar voorvalt in gestadige onrust gehouden en in meerdere of mindere mate tot twijfelmoedigheid gebracht. Hare zedelijke kracht wordt er door gebroken. Bij een Westersch volk moge dit anders kunnen zijn, bij een Oostersch heeft men de afdoende kracht van een opgewekt veerkrachtig weerstandsvermogen niet te wachten.

Voorwaar treurig is het, te moeten zien, dat het regeeringsbeleid met dat groote verschil geen rekening houdt, wellicht uithoofde van de staatkundige partijen niet houden *kan*. Het beginsel van vrijheid van godsdienst voor allen en geen inmenging in de godsdienstige denkwijze der verschillende gezindheden moge goed en het beste zijn voor eene Europesche maatschappij, in Indië geeft het aan fanatisme gelegenheid, om met openlijke en verborgen middelen, met onwaarheid en oneerlijkheid, eenvoudigen te verblinden en om den tuin te leiden, ten einde door onrust en verwarring te stichten een schoon en gezegend werk van den andersdenkende te verstoren en een eenvoudig kinderlijk volk zedelijk te bederven.

H. J. TENDELOO.

TOMOHON c.a.

Dankbaar mogen wij terugzien op het jaar, dat achter ons ligt. Voorzeker 't bracht ons niet enkel zonnige dagen, maar toch, al wisselden lief en leed elkander af, wij mogen blijde en dankbaar getuigen, de Heer gaf ons veel goeds te aanschouwen, terwijl Hij mede bij moeilijkheden steunde,

en bij droeve ervaring het niet aan zijn troost deed ontbreken.

Geen enkele maal behoefde ik persoonlijk om ongesteldheid eenig gemeentewerk te laten waarnemen. Ook mijne medearbeiders, inlandsche leeraars en onderwijzer-voorgangers bleven gespaard, terwijl zij door getrouwen arbeid en toewijding ons steeds stof tot tevredenheid gaven. Aan het einde des jaars kreeg de gemeente Kakaskassen een eigen inlandschen leeraar. Dit kwam ons zeer noodig voor. De inlandsche leeraar J. Mandagi had behalve deze vrij aanzienlijke gemeente nog twee kampong's van Tomohon onder zijn bepaald toezicht. Toch zou dit geen bezwaar opleveren, indien hij niet dagelijks werkzaam was aan de inrichting tot opleiding voor inlandsche leeraars. Daardoor kon hij betrekkelijk weinig voor Kakaskassen doen. Aangezien ook aldaar Rome krachtig arbeidt, en alle pogingen aanwendt om zielen te winnen, was het eene behoefte voor deze uitgebreide gemeente, een eigen inlandschen leeraar te hebben. Zij ontving dien in L. Pangai, reeds meer dan tien jaar werkzaam, laatst in de gemeente Kenilow c. a. Wij hebben goede verwachting van hem, en vertrouwen, hij met denzelfden ijver en toewijding, elders betoond, zal voortgaan in die gemeente te arbeiden.

De opkomst der gemeenten bij de openbare godsdienstoefening was verblijdend. Zeker zou die nog beter kunnen zijn, doch wij hebben ruime stof tot tevredenheid over alle drie gemeenten. Een enkele maal moge minder gunstig weder, dan wel sterfgevallen nadeeligen invloed uitoefenen, toch is dit nooit zoo erg, dat wij ons bepaald over de opkomst hebben te bedroeven. Wij gaan voort waar ons de gelegenheid wordt aangeboden tot trouw kerkbezoek op te wekken, en doen dit niet vruchteloos.

Ook het gemeenteonderwijs wordt zeer gewaardeerd. Wij lieten dit voortgaan zooals dit reeds door wijlen Br.

Wilken was begonnen. Alleen te Tomohon begon ik het vraagboekje van Br. Rooker over geloofs- en zedeleer des Maandagavonds te gebruiken. Dit onderwijsuur wordt wel het minst van allen gewaardeerd. Toch telden we zelden beneden 100 personen, jong en oud. Grooter belangstelling vindt de Bijbellezing des Woensdagavonds, en de Bijbelsche geschiedenis des Vrijdagavonds. Deze beide onderwijsuren worden afwisselend gehouden door mij en de oudste kweekelingen tot het inlandsche leeraarsambt. Dit geschiedt tot hunne oefening, en steeds onder mijn toezicht.

Het eigenaardige van dit onderwijs is, dat ieder, die wil er aan deel neemt. Men vindt er ouden en jongen, kerkeraadsleden, onderwijzers en hoofden. De Majoor van dit distrikt behoort tot een der getrouwste bezoekers van dit onderwijs. Er zijn heel wat personen, die zelden gemist worden.

Twee weken voor iedere Avondmaalsviering wordt dit onderwijs tijdelijk gestaakt, en voorbereidend onderwijs voor die heilige plechtigheid gegeven. In de wijze daarvan en de stof, die behandeld wordt, gaan wij afwisselend te werk. Dit onderwijs wordt zeer gewaardeerd. Dan moeten soms banken bijgebracht worden. Een enkele maal vreesden wij, dat de vloer niet bestand zou zijn voor de 4 à 5 honderd hoorders. Bepaald catechetisch onderwijs wordt gegeven des Woensdagmorgens van half zeven tot half acht voor kinderen van 12 tot 16 jaar, en des Zondags. Om 3 uur is er dan Alfoersche, om 7 uur Maleische catechisatie. Velen verkiezen het eerste onderwijs, dewijl dit gemakkelijker is, de eischen minder hoog gesteld worden. In de beide filialen wordt dezelfde regel gevolgd, doch zijn de onderwijsuren minder. Gaarne zouden wij zien, dat vooral onder het jongere geslacht, inzonderheid onder de

jongelingen, dit catechetisch onderwijs beter gewaardeerd werd. Zoovelen houden zich daarvan verre, en onder hen niet weinigen, die als kinderen goede hoop gaven. Later wordt dit wel weer beter, doch dan is zooveel vervlogen.

Aan de oudste kinderen der meisjesschool wordt godsdienstonderwijs in de Hollandsche taal gegeven. Deze toonen daarbij veel opgewektheid. De Directeur – de Heer Limburg – verzekerde ons, dat zij het steeds betreuren, indien een enkele maal dit onderwijs moet afgezegd worden. In October nam ik tot lidmaat aan de jeugdige secondante der meisjesschool, die ruim 2 jaar met groote belangstelling privaat-onderwijs had ontvangen.

De kinderkerk te Tomohon bloeit. Die is daar verdeeld in eene Alfoersche en Maleische. De eerste wordt door den Genootschapsonderwijzer, de tweede door mijne kweekelingen, onder mijn toezicht gehouden; een enkele maal door mij afgewisseld. Te Sarongsong is de kinderkerk ook vrij goed bezet, te Kakaskassen kon dit beter. Aan de kinderen der Gouvernementsschool te Tomohon wordt tweemaal 's weeks onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis gegeven. Ruim 200 leerlingen nemen daaraan deel. 's Zondagnamiddags wordt in de kampong's door ouderlingen of diakenen de preek in de landstaal herhaald. Dit wordt vooral door oudjes zeer gewaardeerd. De vrouwenvergadering, hoewel niet bepaald bloeiende, gaat geregeld voort, en de beide Njora's, vrouwen der inlandsche leeraars, zijn daarbij met ijver werkzaam.

De drie Genootschapsscholen in mijne gemeenten mogen zich in grooten bloei verheugen. Daartoe werkt ook zeer mede de subsidie, die ik voor die scholen van 't Gouvernement ontving. Uit een en ander blijkt dat in deze gemeenten ruimschoots gelegenheid bestaat tot vermeerdering van kennis, opbouwing en versterking van het geloof. Mogen wij ook op goede vrucht wijzen?

Ik zal wel niet behoeven te zeggen, dat er ook veel kaf onder het koren schuilt, en niet alles goud is, wat er blinkt. Toch mogen wij dankbaar zien op vele goede vruchten, die blijken in christelijken wandel En zeker zal de eeuwigheid ons nog rijker doen zien, dat onze arbeid niet vruchteloos was. Een oorzaak van droefheid blijft, dat hier zoovele echtscheidingen, beter gezegd, willekeurige verlatingen, en als gevolg daarvan ongeoorloofde samenleving plaats vinden. Kakaskassen blijft daarop een gunstige uitzondering maken. Het kwaad wordt met alle macht bestreden, doch niet altijd met het gewenschte gevolg. De oorzaak is vooral te vinden in het dwingen der ouders tot een huwelijk zonder raadpleging der jongelieden, vooral van het meisje, en verder domheid en ruwheid. De Majoor deed in 't afgeloopen jaar groote moeite om hier en daar den gestoorden vrede weder te herstellen.

Betrekkelijk gering is hier de zucht tot spelen, dansen, enz. Intusschen dragen de gemeenten nog maar al te zeer het kenmerk, dat het heidendom hier groote kracht had, en diep geworteld was. Zoo menigmaal stuiten wij nog op de overblijfselen daarvan als: gebrek aan ernst en waarheidsliefde, bijgeloof en onverschilligheid. Dit ontmoedigt ons niet, doch spoort ons aan om onder biddend opzien tot den Heer, moedig voort te gaan het kwade te bestrijden, kennis aan te brengen, te trachten den Heer dierbaar te doen worden aan veler harten.

Rome heeft hier groote kracht. Te Tomohon zijn twee pastoors gevestigd, vindt men de mooiste kerk der Roomschen en de meest bloeiende school dier missie. Alle pogingen worden aangewend om meer leden voor die kerk te winnen. Ons werd medegedeeld, dat men kinderen der Genootschapsschool trachtte te lokken met allerlei kleinigheden. Niet ieder is bestand daartegen. Wij moeten dan

ook gedurig de gemeente op de gevaren wijzen en tot waakzaamheid opwekken. In Juli van 't verslagjaar kwamen hier 6 nonnen – Urselinen – aan en vestigden zich te Tomohon. Het doel is hier eene meisjesschool te openen. Tot heden werd daartoe nog geen toestemming gegeven. Het heet, dat zulks is voor de meisjes van roomsche ouders. Maar vooral worden pogingen aangewend om daarvoor kinderen van Protestantsche ouders te krijgen, terwijl het aan de schoonste beloften niet ontbreekt. Nu en dan worden bid- en heilige prentjes uitgedeeld, ook aan Protestanten. Wij hoorden van eene moeder, die het prentje verontwaardigd in stukken scheurde, doch dit zullen niet allen doen. De meesten begrijpen het gevaar daarvan niet, en de stille verleiding, die de oorzaak is dier vrijgevigheid.

Voorts begrijpt iedereen, dat het doel is de bestaande meisjesschool – sedert 1881 – afbreuk te doen, en vooral onder de hoofden en aanzienlijken in de Minahassa, bij wie tot heden Rome geen voet kreeg, invloed te krijgen.

Dankbaar mag echter geconstateerd worden, dat onze meisjesschool steeds in bloei toeneemt, zoodat alweder aan uitbreiding der gebouwen moet gedacht worden. Zelfs verscheidene kinderen van de Sangir-eilanden werden naar onze school gezonden. Alle lof komt toe aan den Heer Limburg en de Dames onderwijzeressen voor de ijverige toewijding. Die school is niet alleen een sieraad der Minahassa, doch werpt gezegende vruchten af in vele gezinnen van de meer aanzienlijken.

Het onderwijs aan de kweekelingen tot het inlandsch leeraarsambt ging geregeld voort. Krachtig werd ik daarbij gesteund door mijn beide inlandsche leeraars ter plaatse. In September j.l. namen negen hunner met gunstigen uitslag deel aan het eindexamen. Helaas! dat daarna

bleek, een hunner zijn levenspad niet zuiver had gehouden. Allen bekwamen nog in December hunne benoeming, en acht hunner werden onmiddelijk aangesteld. Van het meerendeel, die tot den arbeid in 's Heeren wijngaard ingingen, hebben wij goede verwachtingen. Moge ook in hun werk blijken, dat wij niet te vergeefs aan hunne opleiding gearbeid hebben! Wij eindigden dus het jaar met 25 leerlingen, doch reeds werd de benoeming ontvangen van negen nieuwe kweekelingen, die geslaagd waren in 't toelatingsexamen. Hunne opname zal in Januari plaats vinden.

Niet altijd is onze taak gemakkelijk. Hier vindt men gebrek aan ernst, daar weer traag- en onverschilligheid, bij een ander trotschheid of halstarrigheid. Toch geven de meesten stof tot tevredenheid. Met alle kracht wordt het onderwijs behartigd, opdat zij niet alleen de noodige kennis zullen opdoen, om later uit de verkregen schatten oude en nieuwe dingen te kunnen voortbrengen, leeren te woekeren met de gaven en talenten hun geschonken, doch bovenal is het ons ernstig streven allen te brengen aan de voeten van onzen liefdevollen Heiland. Dankbaar zien wij op hen die blijken geven dat Jezus hun dierbaar is geworden, en bij wie aanvankelijk een leven des geloofs en der liefde zich openbaart. Moge de Heer onze hoop niet beschamen, en velen geheel zijn eigendom worden, opdat zij later leeren spreken omdat zij gelooven.

In ruimen kring gaf de Heer ons te arbeiden door de redactie van ons Maleische blad, de Tjahaja Siang en de samenstelling van den Bijbelschen almanak. Dit laatste boekje wordt steeds meer gezocht en gewaardeerd. Van vele zijden mochten wij medewerking ontvangen voor de courant, en daaronder zeer goede stukken. Bij dat werk, dat ons bij den veelvuldigen arbeid wel eens bezwaarde,

werden wij niet weinig aangespoord en bemoedigd, door de soms ongezochte getuigenissen van den zegen, die ontvangen werd door de lezing daarvan.

Gedurende de laatste zes maanden van het verslagjaar werd ons tijdelijk de verzorging van negen gemeenten uit het ressort Tanawangko opgedragen. Met genoegen arbeidde ik in die gemeenten. Veel onverschilligheid wordt daar gevonden, terwijl mede Rome daar grooten invloed heeft. Toch mag niet verzwegen worden, dat ik gedurende dien korten tijd veel belangstelling en medewerking ondervond. Al was mijn arbeid daar slechts kort, en kon ik met het oog op mijne werkzaamheid aan de opleidingschool voor inlandsche leeraars niet zooveel tijd aan die gemeenten geven, als ik wel zou gewenscht hebben, en ook noodig was, toch vertrouw ik, dat de hernieuwde kennismaking met die gemeenten, en het weinige dat ik in haar belang kon doen, niet geheel vruchteloos zal geweest zijn.

Moge de Heer genadig vergeven het gebrekkige, dat bij ons werd gevonden in zaaien en natmaken, en waar het uitgestrooide zaad wortel schoot of tot vrucht rijpte, daarvoor zij Hem alleen de lof en dank. Zijn rijk kome steeds meer en meer, trots allen tegenstand!

J. LOUWERIER.

RATAHAN c.a.

De voortgang der Evangelisatie in dit ressort was gedurende 1898 ook niet in 't oogvallend. De reeds vroeger vermelde ongunstige verhoudingen in vergelijking met de overige deelen der *Minahassa* bleven in het afgeloopen jaar onverminderd bestaan, zoodat noch het geregeld kerkbezoek, noch meerdere trouw in de opkomst of ijver in het leeren voor de catechisatiën eenige merkbare verbeteringen hebben aangetoond.

Het leven buiten het huwelijk van vele jonge, ja zelfs van niet weinige bejaarde menschen, is veelal het gevolg van den eisch der *ḣarta* (bruidschat), waaraan de meesten niet kunnen voldoen. Behalve in dezen, komt de zonde der onkuischheid ook nog in andere vormen veelvuldig voor. Kortom, de vraag naar en de waardeering van hetgeen de hoogere behoeften van den mensch bevredigen kan, moet hier bij de groote massa nog ver gezocht worden. Een geest van onverschilligheid weerhoudt de groote menigte om op het Evangelie der verlossende en vergevende liefde Gods in Christus acht te geven, hoewel die blijde tijding haar telkens nader gebracht wordt.

Op sommige plaatsen worden daartoe op steeds uitgebreider schaal des avonds bijeenkomsten gehouden in de woningen van Christenen, zoowel als van heidenen. 't Is te bejammeren dat dergelijke kampongbijeenkomsten niet overal kunnen georganiseerd worden, omdat de bevolking der meeste negorijen ter wille harer tuinen genoegzaam het geheele jaar over een te groote uitgestrektheid verspreid leeft, want de resultaten van die avondoefeningen zijn lang niet verwerpelijk.

Tot heden bleef *Rome* dit ressort met rust laten.

Van den kant der heidenen werden *82 volwassenen en 18 kinderen* door den Doop in de verschillende gemeenten opgenomen. Het gemiddelde cijfer der gezet opkomende kinderen in de Genootschapsscholen steeg dit jaar met *93*. Aan lichtpunten ontbreekt het hier dus ook niet ten eenenmale.

Onze hoop zij en blijve op de hartvernieuwende kracht van het Evangelie van Christus!

De Hulpprediker,

S. Huisingh.

KUMELEMBUAI c.a.

Ofschoon in mijnen werkkring nog Heidenen zijn en het Evangelie ook dezen gepredikt wordt, zoo geloof ik toch te kunnen zeggen, dat wij niet meer kunnen spreken van den voortgang der Evangelisatie. De kracht van het Heidendom is gebroken, de duisternis is voorbij en kan gezegd worden, dat allen de zegeningen des Christendoms gevoelen. Wij zullen dus ons bepalen tot enkele mededeelingen betreffende het godsdienstig en zedelijk leven der gemeenteleden in ons ressort.

Vangen wij aan met de Zondagsviering. In de meeste gemeenten wordt de Zondag als rustdag beschouwd en als den dag des Heeren geheiligd. Hiermede is niet gezegd, dat alle gemeenschapsleden dit doen. Helaas wij kunnen het niet ontkennen, dat op iedere plaats lieden gevonden worden, die geen onderscheid maken tusschen den Zondag en de gewone werkdagen. Diep te betreuren is het, dat verschillende Hoofden in deze streken een slecht voorbeeld geven en op Zondag huurlingen werk doen verrichten, dat men best uitstellen kan. Wij kunnen zelfs een van dezen aanwijzen, die dit bij voorkeur doet, ten einde de gemeente te ergeren en ons werk te benadeelen, daar het voorbeeld van dit Hoofd navolging heeft gevonden.

De opkomst bij de openbare godsdienstoefening was in het afgeloopen jaar beter dan het vorige. Wij tellen echter meer ouden van dagen dan jeugdigen van jaren bij deze opkomst. De geest des tijds openbaart zich ook hier in deze streken meer en meer, en achten de meeste jongelingen het eene dwaasheid, op den dag des Heeren het bedehuis te bezoeken. Men gaat liever naar zijne kennissen en vrienden die op andere plaatsen wonen en bekommert zich niet, dat men dezen hierdoor vaak van hun voornemen, tot het bedehuis op te gaan, afhoudt.

Het jongere geslacht trekt zich de geestelijke zaken bitter weinig aan en geeft zich liever over aan spel en dans. Deze naam-Christenen, waaronder lidmaten der gemeente behooren, zijn door het onverschillige heen; hun gemoed schijnt niet voor het ééne noodige ontvankelijk te zijn

In enkele gemeenten is de opkomst verblijdend en wordt ware belangstelling in de prediking van Gods woord getoond. Dezen getrouwen geven ons reden tot tevredenheid en dragen door woord en leven het hunne er toe bij, om het kwade door het goede te overwinnen.

Algemeen kan gezegd worden, dat de dag des Avondmaals een geheiligde dag is en men, wanneer deze plechtigheid op een der werkdagen plaats heeft, niet licht na afloop der viering nog dienzelfden dag het dagelijksch werk zal voortzetten. De opkomst is steeds te prijzen, ofschoon in het afgeloopen jaar er ook gemeenten waren, waar de deelneming aan deze plechtigheid minder groot was. Verschillende oorzaken kunnen voor velen een gewichtige reden zijn, zich van de viering te onthouden, terwijl weder anderen door de nadering dezer plechtigheid uit hunne onverschilligheid en doodslaap opgewekt en aangespoord worden eveneens aan te zitten rondom de tafel des Heeren. Of dit uit het rechte beginsel geschiedt, laten wij aan het oordeel van Hem over, die het Hoofd en de Heer is der gemeente. Wij waarschuwen dan ook steeds tegen bijgeloof en trachten aan te toonen, dat het Avondmaal een daad des geloofs moet zijn.

In de gemeenten van ons ressort treft men meer dan één lidmaat aan, die zich een goede plaats rondom de tafel des Heeren heeft gekozen, doch de beker slechts oogenschijnlijk aan de lippen brengt en zonder van de wijn te drinken, de beker weder een ander persoon toereikt. Geen gevoel van schaamte of onwaardigheid is hier

oorzaak van, maar afschuw om uit een en dezelfde beker met anderen te moeten drinken. Dat deze handelwijze de gemeente ergert en dat wij dezulken bestraffen, behoeft niet gezegd te worden. Gelijk gewoonlijk wordt de viering van het Avondmaal voorafgegaan door eene voorbereiding en wordt zij met dankzegging besloten. Zoowel bij de voorbereiding als bij dankzegging zijn allen tegenwoordig die deelnemen aan het Avondmaal en rondom de tafel des Heeren hebben gezeten.

Het zedelijk leven kon beter zijn en al vindt men ook steeds onkruid tusschen de tarwe, toch bedroeft het ons te moeten verklaren, dat in enkele gemeenten menigmaal tegen de wetten der zedelijkheid wordt gezondigd. Waar men met Christenen te doen heeft, die pas het Heidendom hebben vaarwel gezegd, kan men nog geen al te hooge eischen stellen. De nĕgĕriën Raänan, Popo, Tĕnga, Sonder en Ongkaw gaan hieraan mank en leven vaak jongelieden in ontucht; terwijl in eerstgenoemde plaats enkelen zich zelfs zoo verlagen, dat men zich afgeeft met de beesten. Dezen worden echter geschuwd door Heiden en Christen en zijn aan vernedering en spot blootgesteld. Waar het voorkomt dat jongelieden verboden omgang met elkander hebben gehad, gebeurt het vaak, dat dezen zich in den echt begeven, ten einde de schande te ontkomen. Anderen van het mannelijk geslacht ontvluchten die, door zich als militair te laten inschrijven en de plaats hunner inwoning te verlaten, zich geenszins bekommerende om het lot van het meisje, dat door trouwbelofte gevleid, zich den eerlooze veil gaf.

Aangaande het huwelijksleven en de plichten daaraan verbonden, mogen wij eene gunstige getuigenis afleggen. Echtbreuk komt nog wel eens voor en wel in die gezinnen, waar man en vrouw in oneenigheid leven en zonder wettige

scheiding elkander hebben verlaten, ook wel somtijds daar waar twist noch tweedracht heerschen. Dat hierdoor de huwelijksband menigmaal voor goed verbroken wordt, wie zal het laken!?

Echtscheiding, door de wet uitgesproken, kwam in ons ressort gedurende het afgeloopen jaar niet voor. De weg daartoe acht men te lastig; de onkosten daaraan verbonden zijn in veler oog te groot, zoodat men gewoonlijk elkander verlaat, en buiten het huwelijk met een ander gaat leven. Wanneer slechts oneenigheid de echtelingen van elkander scheidt, gebeurt het vaak dat men, door onze tusschenkomst, elkander de hand der verzoening reikt en weder in vrede samenwoont.

Het komt meermalen voor dat bij het aangaan van een huwelijk de bruidschat geëischt wordt en de jongeling verplicht is, ten behoeve der hebzuchtige ouders van het meisje tot een hooge som, die artikelen te leveren, geëischt, alvorens het huwelijk kan doorgaan. Op enkele plaatsen komt dit nog onder Christenen voor en zijn zelfs lidmaten van dit euvel niet te weerhouden. Dat wij dit tegengaan, behoeft wel niet gezegd te worden.

Voorts zij nog medegedeeld dat 't te Popo gedurende het verslagjaar is voorgekomen, dat jongelingen meisjes die den leeftijd van 10 jaren nog niet hebben bereikt, ten huwelijk vroegen, en het engagement publiek werd gemaakt. Dat tengevolge van deze handeling vele meisjes een speelbal der jongens worden en het zedelijk gehalte gehalte der gemeente hierdoor moet dalen, laat zich begrijpen. Wij laten dan ook niet na hiertegen te ageeren en de ouders het onbetamelijke dezer handelwijze onder het oog te brengen.

Nog maakt men zich in deze gemeente meer dan elders schuldig aan het dobbelspel, en is het voorgekomen dat

in sterfhuizen, waar het lijk nog aanwezig was, men in de onmiddelijke nabijheid daarvan onder getier en gevloek zich aan dit spel overgaf. Gevoel van eerbied voor de doode schijnt dit volk niet te hebben, zoo min als het nĕgĕrihoofd eenige energie bezit om dit kwaad tegen te gaan.

Gedurende het afgeloopen jaar werden geene nieuwe lidmaten aangenomen, dewijl niemand genegen was, door aflegging van geloofsbelijdenis tot lidmaat der gemeente te worden aangenomen. Enkelen die zich hiervoor aanmeldden konden en mochten wij niet aannemen, daar zij slechts een of tweemalen 's maands het catechisatie-onderricht bijwoonden. Anderen waren nog te jeugdig.

Wij achten het niet wenschelijk dat, althans in onzen werkkring lieden beneden den 18 jarigen leeftijd tot het lidmaatschap der gemeente toetreden, aangezien zij den strijd des levens nog niet kennen en voor de verleidingen der wereld gemakkelijk bezwijken. Bovendien achten wij een vast gestelden termijn noodig voor regel en orde in de gemeente, iets wat de Minahasser blijkbaar niet begrijpt en niet wil aanleeren.

Velen stellen het afleggen der geloofsbelijdenis uit tot rijperen leeftijd, wetende, dat wanneer men lidmaat is geworden, men zich die vrijheden niet meer mag veroorloven, die men als geen lidmaat zijnde, meent geoorloofd te zijn. In ons ressort wordt onderscheid gemaakt tusschen lidmaat en Christen. De laatste is slechts een gedoopte en staat lager dan de eerste; zijne zonden wegen niet zoo zwaar voor God en de menschen. Dat wij, deze meening met kracht tegen gaan, laat zich wel begrijpen.

Het gevolg dezer meening is dan ook, dat de catechisaties slecht bezocht worden en mag het gezegd worden, dat wat meer lust en ijver voor het catechetisch onderwijs zeer gewenscht wordt. Wij hebben het reeds getuigd en

en vinden het een treurig verschijnsel, in den laatsten tijd te moeten opmerken, dat zoovelen niet genegen zijn eenig onderricht te ontvangen voor aflegging hunner geloofsbelijdenis en zelfs tal van jongelingen en jongedochters geen behoefte gevoelen naar eenig onderwijs op godsdienstig gebied. Oorzaak hiervan is niet het opzien tegen het leeren. Dat wij bij het geven van het catechetisch onderricht en bij het onderzoek van lidmaat-kandidaten geen hooge eischen stellen, weet men zeer goed en moet dus dit verschijnsel toegeschreven worden aan verregaande onverschilligheid bij het jongere geslacht. Wij gelooven dat de grondoorzaak van dit verschijnsel bij de ouders moet gezocht worden, die de opvoeding hunner kinderen verwaarloozen; het kwade niet tegengaan en het goede geenszins aankweeken, nog veel minder liefde tot God en den Heiland in het hart van hun kroost weten op te wekken en te vermeerderen. Hieruit volgt dat het kind spoedig zijn eigen weg gaat en weldra de vermaningen zijner ouders in den wind slaat.

Aangaande de scholen kunnen wij eene betere getuigenis afleggen. Al worden deze nog niet door alle kinderen bezocht en blijven vele leerlingen de school ongeregeld bezoeken, toch mogen wij verklaren: dat het onderwijs – sedert het verkrijgen der subsidie – van beter gehalte is; dat het personeel met meer lust en ijver werkt en de scholen beter bezocht worden dan vorige jaren het geval was.

De Hulpprediker,

J. S. de Vries.

AMURANG c.a.

Bij besluit van den Gouverneur-Generaal, d.d. Buitenzorg 26 April 1898, No. 19, werd ik overgeplaatst van Tanawangko naar Amurang.

Op den 24sten Juli aanvaardde ik mijn werk als Hulpprediker van Amurang. Hieruit volgt dat ik nog niet met juistheid aangaande den toestand der gemeenten kan oordeelen. De algemeene indruk over het godsdienstig en zedelijk leven was goed. Wanneer ik ressort Amurang met ressort Tanawangko vergelijk, dan moet ik erkennen dat Amurang verre boven Tanawangko staat. Hier openbaart zich het godsdienstig en zedelijk leven meer dan in Tanawangko. Algemeene onverschilligheid heb ik nog niet kunnen opmerken. De kennis aangaande de Bijbelsche geschiedenis is hier goed.

Enkele verkeerde gewoonten kwamen ook aan het licht. Bij den Doop en het Avondmaal heerscht in vele gemeenten nog geen stilte; er wordt gepraat, zoodat men gedurende de godsdienstoefening last heeft van rumoerigheid.

In ressort Amurang zijn een aantal gecombineerde gemeenten. Zoo behooren Bujongon en Bitung, twee negorijen, tot Amurang; Ranomea en Lopana tot de gemeente Pondang; Malenos behoort bij Ritej; Matani bij Tumpaan, Sulu en Badjoh bij Paslaten. In het verslagjaar zijn de negorijen Lopana en Matani en Sulu tot zelfstandige gemeenten gevormd. Natuurlijk wil iedere negorij een eigen kerk, school en onderwijzer hebben, maar men stuit op finantieele moeielijkheden, een klein tractement van de Missie kas, *f* 6 per maand voor een onderwijzer tevens voorganger.

De Hulpprediker,

E. W. G. Graafland.

DE ZENDINGWETENSCHAP.

Eenige mededeelingen over de zending in Egypte,

door J. W. GUNNING Jr.

Met een eenigszins bedrukt hart verliet ik Donderdag 4 Januari Port-Said. Onze reis, tot hiertoe zoo voorspoedig, zou nu voor minstens 7 dagen moeten worden afgebroken. Immers de boot, waarmede wij verder hadden willen reizen naar Singapore en die 3 Januari aan den ingang van het kanaal van Suez had moeten aankomen, bleek door mist een week vertraagd te zijn. Dezen tijd door te brengen in het meer dan ellendige oord, dat men Port-Said noemt, was meer dan van eens menschen vermogen om zich heen te zetten over de tegenspoeden van dit ondermaansche tranendal, kan worden gevergd; te meer omdat de lectuur, die wij voor de boot hadden medegenomen op eenige weinige boeken na, die reeds waren doorgelezen, juist door de vertraagde boot moest worden aangevoerd. Er bleef dus niet anders over dan naar Caïro te vertrekken, en in de merkwaardigheden van het wonderland, dat men Egypte noemt, eenige afleiding te zoeken. Onder andere omstandigheden zou ik tegen zulk een tijdverdrijf geen het minste bezwaar hebben geopperd. Integendeel, ik kan zeggen dat sedert op het Gymnasium een overigens veel geplaagd en miskend docent ons een denkbeeld trachtte te geven van pyramiden en necropolen, over hieroglyphen en papyrusrollen, ik een groote begeerte heb gekoesterd om dit

uiterst belangrijke land, in zoo menig opzicht de bakermat van alle beschaving, eens te mogen betreden. Het was dan ook deze oude liefde voor Egypte die mij althans eenigszins verzoende met de noodzakelijkheid, waarin wij ons bevonden. Daarbij kwam dat wij nu ook kennis konden maken met de Nederlandsche Zending in Egypte, een arbeid, die eenige weinige warme vrienden heeft in Nederland, maar waarvan ik zelf, ik moet het met schaamte bekennen, zoo goed als niet op de hoogte was. Toch was dit alles niet voldoende om mijne landerigheid te verdrijven. Ik had niet vrouw en kinderen verlaten, om pleizier te gaan maken in Egypte; bovendien, droevige familieomstandigheden stemden mij daartoe al bijzonder weinig. Ik was op reis gegaan ter wille van de groote zaak der Zending, en alleen die gedachte kon mij kracht geven om verder te gaan; anders zou ik zeker terugkeeren. Nu mocht ik noch het een noch het ander. Er was veel in mij van de stemming van Jakob, die kort voor hij naar Egypte toog uitriep: alle deze dingen zijn tegen mij.

En toch, ik vergiste mij, evenals deze patriarch. Nu het verblijf van mijn reisgenoot en mij in dit wonderland weldra eindigen zal, moet ik eerlijk bekennen dat ik te weinig vertrouwde dat onze God ook uit dit schijnbaar kwaad, iets goeds kon doen geboren worden. Ik heb in de laatste dagen veelvuldig het woord van Nehemia herhaald (hoofdstuk 2 ; 8) „naar de goede hand mijns Gods over mij". Waarlijk de hand Gods is in deze dagen weder, als altijd een *goede* hand over ons geweest, en wij hebben zeer goede, zeer nuttige, zeer leerzame dagen doorgebracht. Mogen de navolgende mededeelingen daarvan het voor ieder overtuigend bewijs leveren.

Wij zullen ter nauwernood één uur van de zeven, die wij in den spoortrein moesten doorbrengen om in Caïro

te komen achter den rug hebben gehad; toen wij reeds iets van deze dingen begonnen te beseffen. In Port-Said was in onze 2de klasse wagon ingestapt een Egyptenaar, die door zijn gansch zeer overvloedige bagage, waartoe o.a. een groote mand behoorde die hij tusschen de banken in moest plaatsen, niet weinig bijdroeg om mijn onaangename stemming te vermeerderen. Weldra sprak hij ons aan in zeer verstaanbaar Engelsch. Na eenig vergeefsch raden deelden wij hem mede dat wij Hollanders waren. Dadelijk bracht hij daarop het gesprek op Transvaal. De Boeren hield hij voor onze landgenooten en scheen te meenen dat wij met Engeland in oorlog waren. De tegenspoed van dit land deed hem zeker niet onaangenaam aan, maar de onderstelling dat de Boeren de eindvictorie zouden wegdragen scheen hem zeer gewaagd. Van Engeland's macht had hij kennelijk een geweldigen indruk. In den loop van het gesprek deed hij ons de vraag of de Boeren Protestantsche Christenen waren en toen het antwoord bevestigend luidde, was weldra het ijs gebroken. Het bleek dat wij met een door de Zending voor het Protestantisme gewonnen Kopt te doen hadden. Ik gevoelde mij plotseling weder in de zendingwereld verplaatst (een tegenstelling, die te meer trof omdat wij juist het goddelooze, en walgelijk immoreele Port-Said hadden verlaten) en als Paulus op den weg naar Rome „greep ik moed."

Te ontdekken dat er in dit land zending wordt gedreven (ik vind dat wij met dit germanisme onze taal moeten verrijken) en dat dit geschiedt met zichtbaren zegen, dat is iets dat uiterst weldadig aandoet. Het wordt iemand bang te moede in het Oosten. Zoo ergens dan is hier de vormendienst tot het uiterste gedreven. In Milaan hadden wij althans nog een aangrijpend mooi monument van het Katholicisme bewonderd; Leonarda da

Vinci had tot ons gesproken met zijn absoluut idealistisch realisme, dat over het lijden dezer wereld heen ons een vergezicht opent op de eeuwige groene bergen, badende in het licht Gods. Maar in Brindisi reeds vonden wij slechts twee oude kerkgebouwen, waarvan het eene in een kazerne, het andere in een horlogemakerij was veranderd; het eigenlijke bedehuis konden wij niet vinden. Wij konden daardoor op Zondag 31 December niet eens een Roomschen dienst bijwonen en op straat was er van Zondagsviering letterlijk niets te bespeuren. En het cachet dat Port-Said draagt deelde ik u reeds mede. Maar deze droevige indrukken werden opzijde gedrongen door wat wij hier hoorden en zagen. Ik zal mij niet vermeten na een verblijf van zes dagen een uitgewerkt oordeel uit te spreken over de moreele en religieuse toestanden hier te lande. Maar ik moet toch eenige feiten mededeelen. Vooreerst omtrent de Kopten waartoe onze spoorweg-vriend behoorde. Zij tellen 500,000 zielen en zijn te beschouwen als de afstammelingen der oude Egyptenaren. Men weet dat reeds vroegtijdig het Evangelie in dit land ingang vond, waar het spoedig een overwegend ascetisch karakter aannam. In overeenstemming daarmede omhelsden de Egyptenaren later de leer van Eutyches, het zoogenaamde Monophysitisme, volgens dewelke de goddelijke natuur na Christus hemelvaart, al het menschelijke dat in Hem was had geabsorbeerd. Het concilie van Chalcedon veroordeelde deze leer in 451 en proclameerde als orthodoxe kerkleer dat ook na de hemelvaart zoowel de menschelijke als de goddelijke natuur in Christus bleven voortbestaan. Het getuigt van den aanleg van dit volk voor versteening, van zijn neiging om zich vast te zetten in afgetrokken leerstukken, wier invloed op het gemoedsleven toch minstgenomen hoogst indirect is, dat om bovengenoemd

verschilpunt langdurige en bloedige oorlogen gevoerd zijn en de haat, die de overwonnenen, de Monophysiten, koesterden tegen de overwinnaars was van dien aard, dat genen niet zonder reden worden beschuldigd de legers der muzelmannen in het land te hebben gehaald; in elk geval hebben zij hun komst met gejuich begroet. Wanneer men nu daarbij nog in aanmerking neemt dat al de bijgeloovigheden der Grieksche kerk, met haar heiligen vereering en ingewikkeld ritueel onder deze Kopten geredelijk ingang vonden, dan behoeft het wel niet meer gezegd te worden dat in hun kringen van een levend Christendom geen sprake kan zijn. Daarbij komt nog dat (in tegenstelling met de Mohammadanen) zij met hun priesters incluis, zich zeer veel aan misbruik van sterkendrank schuldig maken. Voorwaar van een gemeente van Christus, die als een lichtende kaars op een kandelaar kan worden geplaatst is hier niets meer te bespeuren.

Maar de toestanden onder de Mohammadanen laten ook veel te wenschen over, vooreerst in godsdienstig opzicht. Toen wij in Egypte aankwamen was juist de maand Ramadan begonnen, de maand waarin elke Moslem van zonsopgang tot zonsondergang zich onthoudt van alle spijs, drank, tabak, enz.; er mag gedurende dien tijd eenvoudig niets zijn mond ingaan. Voor zooverre wij konden nagaan wordt deze instelling van den profeet bijna zonder uitzondering geëerbiedigd, hoewel overigens de Egyptenaar niet als een vroom Moslem bekend staat. Maar dit feit bewijst op zichzelf niet veel. En wat wij verder van het godsdienstige leven des volks bespeurden was allerbedroevends. Wij woonden bij een nachtelijke samenkomst in een soort klooster van derwischen. In een vierkant, ongeveer 10 $\times$ 20 M. groot, omgeven door een houten hekje, 60 cM. hoog, zaten gehurkt tien

mannen. Daarbij een groot aantal jongens en jongelieden. Daaromheen, buiten het hek een 200 „geloovigen". Men gunde ons als Europeanen gaarne een plaats, waar wij goed konden zien, en liet zelfs een ander gezelschap binnen het hek toe, waar men hun stoelen aanbood (de inboorlingen zitten natuurlijk steeds gehurkt op den grond) en waar hun komst met algemeen gejuich der omstanders werd begroet; later bood men hun zelfs koffie aan.

De sheik der derwishen, een forsch man in de kracht des levens, en zonder eenige allures die den asceet kenmerken, begon nu een gezang, niet ongelijk aan het geblaar van een schaap, soms overgaande in het gebalk van een ezel, met lang aangehouden toonen, die zeer de bewondering wekten. Volgens onzen tolk reciteerde hij koran surah's, daarbij telkens den naam van den een of anderen moslemschen heilige aanroepende, waaronder vooral Ahmed al-Badawî die in de 12de eeuw leefde en te Tanta (in het Westen van de Delta) begraven is, gemakkelijk te herkennen was. De lang aangehouden toonen van den Sheik, vooral wanneer ze eindigden met den naam van zulk een heilige, wekten stormachtig applaus, vermengd met allerlei uitroepen van de zonderlingste soort. Na eenigen tijd stonden de tien derwischen op. Vijf schaarden zich met den Sheik in het midden aan de smalle zijden van het vierkant, terwijl aan de lange zijden de anderen zich verdeelden. De eerstgenoemden begonnen nu gezamenlijk te zingen, terwijl de anderen op de maat voortdurend lichaam en hoofd heen en weer wendden waarbij een voortdurend in de handen klapte. Zoo ging het voort van 's avonds 10 uur af nu en dan even afgebroken door applaus, waarvan dan de acteurs in deze comedie gebruik maakten om hun koffie en cigaret te gebruiken, tot 3 à 4 uur in den nacht. Men vraagt zich af, als

men dergelijke plechtigheden (?) bijwoont, of deze menschen ooit iets zullen verstaan van de aanbidding „in geest en in waarheid", waarvan de Heiland sprak. Waar alle godsdienstig gevoel zoo ten eenenmale ontbreekt, en daarvoor in de plaats is gekomen een weerzinwekkende liefhebberij in de meest onzinnige tooneelen, daar moet de prediker des Evangelies wel een zeer zware taak te vervullen hebben! (1)

In Caïro bestaat een beroemde moslemsche academie. Tot ons leedwezen konden wij die niet bezoeken. Trouwens het is genoeg bekend wat wij er zouden hebben gevonden. Op het plein der moskee, hier en daar groepjes leerlingen, gehurkt op den grond rondom hun leermeester, die niet anders doet dan oude texten verklaren, commentaren citeeren en alzoo de eeuwenoude kost aan het nageslacht overleveren. Alle frischheid, alle levende en levenwekkende kracht is nu eenmaal uit den Islam geweken. Des te krampachtiger klemmen zich zijn belijders vast aan het overgeleverde, dat op allerlei wijze gekauwd en herkauwd aan het komende geslacht wordt voorgezet. De godsdienstoefeningen op Vrijdag in de ruim 300 moskeën in Caïro gehouden (die echter niet allen gebruikt worden) bestaan in de voorlezing van eenige surah's uit den koran waarvan evenwel niemand iets verstaat, of het mocht zijn de bede dat Allah de Christenen verdelge, en hun vrouwen en geld onder de Moslems verdeele.

Dat onder deze omstandigheden het zedelijk peil niet hoog kan zijn behoeft nauwelijks te worden verzekerd. Bekend is dat in de Mohammadaansche wereld de echtscheiding zóó gemakkelijk is dat van eigenlijk huwelijks-

(1) Men zie over de Derwîsjen de beschrijving van Dr. R. Dozy, „*Het Islamisme*", 2e Druk XIVe Hoofdst. p. 330 v.v. met eenige afbeeldingen. *Red.*

leven geen sprake is. Dat een man en eene vrouw hun geheele leven lang bij elkander blijven is hooge uitzondering. Tengevolge hiervan heerscht eigenlijk promiscuiteit. Prostitutie in den gewonen zin des woords is daardoor dan ook overbodig geworden en wordt alleen in bepaalde centra van industrie of anderszins gevonden. Daarentegen verzekerde mij iemand die het weten kan, aangezien hij 25 jaar *onder het volk* heeft geleefd en gewerkt dat de zonde, waarvan in Genesis 19 : 5 sprake is, zeer algemeen is.

Onder de Kopten is wel is waar de echtscheiding niet zoo gemakkelijk. Maar de toestanden zijn er weinig beter om.

De vriendelijke lezer zal, na deze zeer vluchtige en weinig volledigen mededeelingen, toch eenigszins gevoelen waarom het ons zoo weldadig aandeed toen wij door onzen spoorweg-vriend iets bemerkten van een gezegend zendingwerk hier in dit land. Doordat wij ons in 't geheel niet hadden voorgesteld hier te komen, hadden wij ons daarvan niet vooraf op de hoogte gesteld. Des te meer werden wij verrast toen wij in Caïro een groot gebouw vonden dat tot opschrift draagt „American Mission". Wanneer men van Philadelphia uit een lijn trekt naar het Westen, dan doorkruist men een reeks Staten van de Noord-Amerikaansche Republiek, waarin de meeste leden wonen van de United Presbytérian Church of America. Deze Kerkgemeenschap, die als symbool van eenheid de Westminstersche confessie erkent, komt in Kerkinrichting overeen met onze Ned. Herv. Kerk, maar schijnt mij toe meer „confessioneel" dan deze. Haar Synode (ze draagt hier een anderen naam, maar dit doet niet ter zake) heeft benoemd een Board of foreign Missions. Wie zendeling wenscht te worden, hij zij dan theoloog, onderwijzer of onderwijzeres, medicus, ziekenverpleegster of wat dan ook, meldt zich aan bij dezen Board. Daarop wordt de candidaat

onderzocht zoowel wat zijn capasiteiten als vooral wat zijn bijzonderen aanleg voor het werk aangaat, en zoo dit onderzoek gunstig uitvalt, dan draagt de Board hem tot benoeming voor aan de Synode. Deze benoemt gewoonlijk een voorgedragene, die daarop van den Board zijn aanstelling ontvangt en naar één der twee arbeidsvelden, Engelsch-Indië of Egypte wordt uitgezonden. De theologen onder hen worden eerst in de Vaderlandsche Kerk geordend. Tusschen aanmelding en uitzending verloopen gewoonlijk niet veel meer dan zes maanden. Een speciaal Zendelinghuis bestaat er dus niet. Niemand meldt zich aan dan die in het Vaderland tot eenigen arbeid in staat is. De Board heeft een secretaris voor de correspondentie met de zendelingen, een ander die „recording secretary" wordt genaamd, die dus verslagen uitbrengt en vermoedelijk de binnenlandsche correspondentie voert; verder een thesaurier. Het werk van den Board bestaat in het algemeen bestuur der Zending (waarover straks meer) en de administratie der gelden, die voor de „foreign Missions" inkomen.

Laat ons onderstellen dat een theoloog zich heeft aangemeld en naar Egypte wordt gezonden. Hij vindt daar thans 53 mannelijke en vrouwelijke zendelingen. Eigenaardig is in de Engelsche Zendingen dat altijd de gehuwde vrouwen der zendelingen als medewerksters worden medegeteld; zoo zijn er thans 21 mannelijke zendelingen, waarvan 19 gehuwd. Hiervan zijn 19 „Reverend" en onder hen vijf Theologiae Doctores, terwijl een ook nog M. D. of Doctor in de Medicijnen is. Van de twee andere mannelijke zendelingen is de eene Professor, een titel die vrijwel gelijk staat met dien van „leeraar bij het Middelbaar Onderwijs" ten onzent, de andere is Doctor in de Medicijnen. Deze BB. worden bijgestaan door 13 dames waarvan weder twee academisch opgeleide genees-

kundigen zijn. De anderen zijn meest voor het onderwijs of voor de ziekenverpleging opgeleid; de beteekenis van hun medewerking blijkt vooral uit den arbeid in de harems. Alle deze arbeiders en arbeidsters te zamen vormen een Vergadering bij wie het bestuur van het werk op het zendingsveld zelf berust. Een der leden vervult de functie van secretaris en voert de correspondentie met den Board in Amerika. Een ander neemt de finantieele administratie waar. De Vergadering kiest telkens als ze samenkomt een voorzitter, een eer die waarlijk geen sinecure is, en waaraan de ouderen zich onttrekken, te meer omdat de voorzitter *niet* medestemt, tenzij de stemmen over eenig voorstel staken, een eigenaardige regeling, die zeker wel aanbeveling verdient, en in Amerika vrij algemeen schijnt. Ze werd mij althans als van zelf sprekende medegedeeld. In deze Vergaderingen worden alle zaken het werk betreffende besproken, waarbij echter dient vermeld te worden dat de *niet* geordende arbeiders of arbeidsters alleen medestemmen over die zaken, die het door hen behartigde onderdeel van het werk betreffen, zoodat in dit opzicht de geordende zendelingen steeds eenig overwicht hebben. Alle besluiten dezer Vergadering zijn onderworpen aan de goedkeuring van den Board, die geregeld de notulen ontvangt. Dit geldt natuurlijk die zaken, waarvoor de Board de gelden moet verstrekken, gelijk in het algemeen de raming der behoeften voor het komende jaar. Maar ook wanneer zendelingen in hun arbeidsveld eenige zaak willen ondernemen, die zij meenen buiten bezwaar voor de kas van den Board te kunnen tot stand brengen, ook dan wordt niet alleen de goedkeuring der Vergadering, maar ook die van den Board vereischt. Zoo bv. de stichting van nieuwe scholen en gemeenten, het verheffen van een gemeente tot standplaats van een inlandsch leeraar enz.

enz., dit alles moet eerst ter Vergadering worden behandeld, opdat er systeem in het werk gehandhaafd blijve. De Board grijpt zelden in in de besluiten der Vergadering. Soms vraagt hij nadere argumentatie, als bv : toen een zendeling wegens ongeschiktheid door zijn confraters voor ontslag werd voorgedragen; overigens kan het ook voorkomen, gelijk in den laatsten tijd nog al eens het geval was, dat men in het Vaderland wegens geldgebrek geen toestemming durfde te geven. Maar meestal keurt de Board de voorstellen zijner zendelingen, *daar zij het vertrouwen van den Board genieten*, goed.

Onze nieuw aangekomen zendeling wordt niet aanstonds in dit verband opgenomen. Hij begint met de zoo lastige Arabische taal te bestudeeren. Minstens 2 jaar is hij daar uitsluitend mede bezig, en wanneer hij een soort examen daarin heeft afgelegd, en overigens geschikt wordt bevonden voor het werk, dan wordt hem een eigen werkkring aangewezen, en wordt hij lid van de Vergadering der zendelingen.

Ik zeide dat hem een eigen werkkring wordt aangewezen. Hierbij dient echter te worden opgemerkt dat de zendelingen-Vergadering ook heeft rekening te houden met de wenschen der Christelijke gemeenten in het ressort, waarin onze nieuweling zal werken. Hun goedkeuring wordt wel niet formeel gevraagd, maar het is reeds voorgekomen dat langzamerhand ontstaande oppositie der inlandsche Christenen, die zich door middel van bevoegde autoriteiten uitte, en de verwijdering bewerkte van een Europeeschen (Amerikaanschen) zendeling. De 22.500 Christenen, die de United Presbytérian Church heeft mogen vergaderen, zijn vereenigd tot een Egyptische Evangelische kerk, met presbyteriaansche kerkinrichting. Elke gevestigde gemeente heeft dus een kerkeraad als bij ons, die inlandsche leeraars beroept, en

in zijn gemeente doet „wat des kerkeraads" is. (1) Deze gemeenten zijn in vier classicale ressorten vereenigt, die elk hunne afgevaardigden benoemen voor de (ik meen jaarlijks samenkomende) synode. Naar deze vergaderingen worden volgens presbyteriaansche gewoonte, steeds zoowel predikanten als ouderlingen afgevaardigd De *amerikaansche zendelingen nu zijn in dit kerkverband opgenomen*, en worden dus door de gemeenten die zij bedienen derwaarts afgevaardigd. Uit den aard der zaak worden zij bij voorkeur gekozen, *maar noodzakelijk is dit niet.* En het zal vermoedelijk niet gebeuren, wanneer tegen een zendeling oppositie bestaat. Mij werd verzekerd dat de toestand der gemeenten, en de ontwikkeling der leiders genoegzaam waarborgen gaven om te voorkomen, dat ongemotiveerde oppositie ontstond. Ze komt evenwel uit den aard der zaak uiterst zeldzaam voor. Trouwens, door dat de Board in Amerika, in dezen tegenover de synode door de zendelingenvergadering vertegenwoordigd de koorden van de beurs vasthoudt, oefent hij op den gang van zaken een overwegenden invloed uit. Er zijn gemeenten die zich zelf reeds *geheel* onderhouden; maar verreweg de meesten moeten nog gedeeltelijk of geheel worden geholpen, en het spreekt van zelf dat deze hulp wordt geweigerd wanneer eenig besluit mocht worden genomen, dat bepaald afkeuring verdient. (2)

Een andere tak van het zendingwerk staat nog geheel onder leiding der zendelingen, namenlijk het onderwijs. De Amerikaansche zending heeft 180 scholen, bezocht door

(1) Bij beroeping van inlandsche predikanten heeft de approbatie der hoogere besturen meer beteekenis dan bij ons.

(2) De Egyptische wet eischt dat een bepaald daartoe aangewezen persoon deze kerkgemeenschap bij de Regeering vertegenwoordige. Daartoe is aangewezen een notabel lid der gemeente te Cairo (een Egyptenaar) die evenwel uitsluitend vertegenwoordiger is en geenerlei besturende macht heeft.

bijna 13.000 leerlingen. Ik laat hier een kort uittreksel volgen uit de in Mei 1899 gepubliceerde statistieken.

	Scholen met uitgebreid leerplan voor		Dorpsscholen met eenvoudig leerplan voor		Totaal.
	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes	
Aantal scholen	8	12	133	27	180
" onderwijzers	44	45	171	35	295
" leerlingen	1956	2286	7108	1522	12872
daarvan betalen het volle schoolg.	1336	1721	6000	1122	10179
en geven vrije bijdragen . . .	620	565	1108	400	2693
Van de leerlingen zijn:					
Protestanten	569	304	1363	355	2591
Kopten	569	978	4186	863	6596
Mohammadanen	592	586	1426	200	2804
Joden, Grieken e. a.	226	418	193	44	881
Van de leerlingen zijn:					
Egyptenaren	1719	1926	7043	1430	12126
van andere Naties	237	352	125	32	746

ONTVANGSTEN. . . . . . ƒ 66.850,—
UITGAVEN . . . . " 116.510,—

Deze cijfers geven veel te denken. Vooreerst, welk een groot aantal betalende leerlingen! Verder, hoe gering is het aantal Protestantsche kinderen tegenover die van andere godsdiensten! Welk een invloed oefent dus de school uit ook buiten den kring der reeds aangesloten gemeenteleden. En eindelijk hoe aanzienlijk is het bedrag der schoolgelden, 57 °/₀ van de onkosten!

Onder de scholen met uitgebreid leerplan zijn begrepen de twee dusgenaamde Higher schools. Deze dienen om hen die eene bepaalde opleiding verlangen voor onderwijzer of eenig ander ambt op een gouvernementsbureau of elders. Bovendien worden uit de daar gevormde leerlingen de aanstaande inlandsche predikanten gekozen. Deze ontvangen in de Theological school te Caïro eene bijna

classieke opleiding. Zij leeren b.v. behalve een weinig Latijn, ook Grieksch en Hebreeuwsch. Hoewel meestal op de scholen Engelsch wordt onderwezen, is toch het Arabisch vooral het voertuig van het onderwijs.

Tot den arbeid der Zendelingen-vergadering behoort o.a. het benoemen van rapporteurs over elk onderdeel van het werk. Deze rapporten worden, na door de vergadering te zijn goedgekeurd, naar Amerika gezonden en door den Board uitgegeven. Met moeite onthoud ik mij er van meerdere citaten over te nemen uit het rapport over 1898 dat voor mij ligt. Gaarne zou ik nog spreken over de Bijbel-colportage, over den arbeid onder de vrouwen die de harems bevolken enz. enz. Laat mij alleen nog onderstaande opgaven mogen overnemen uit de rapporten, die voor Egypte alleen 70 paginaas beslaan.

Bevolking van Egypte	9.735.000
Hoofd-Zendingposten.	9
Filialen	210
Geordende zendelingen	19
Leeraar middelbaar onderwijs	1
Vrouwelijke zendelingen (gehuwd)	19
〃 〃 (ongehuwd). . . .	11
Medische zendelingen (mannelijke) 1 / 〃 〃 (vrouwelijke) 2 \ totaal.	3
Geordende inlandsche predikanten	30
Tot het predikambt toegelaten, maar nog niet geordend (Licentiates).	17
Theologische studenten	12
Andere medewerkers (Colporteurs enz.). . .	10
Geheel aantal inlandsche arbeid. (met onderwijz.?)	369
Georganiseerde gemeenten die eigen inlandsche leeraars hebben.	46
Gemiddelde opkomst des Zondags.	11.555

Aantal kerkgebouwen.	69
Avondmaalgangers vrouwen 3495 / 〃 mannen 2668	6.163
Totaal aantal Christenen	22.500
Toename door afgelegde belijdenis	488
Feitelijke toename. . . . . , ...	438
Zondagscholen.	151
Zondagschoolleerlingen	8.040
Contributiën door de Zondagscholen ontvangen. *f*	1675.—
Hospitalen en klinieken.	3
Behandelde patienten.	18.329
Ontvangen verpleeggelden	*f* 14.267.—
Bijdragen van inlanders voor het gemeentel. werk.	〃 50,627.—
Vrouwen-zendingsvereenigingen.	5
Verkocht- en uitgedeelde Bijbels.	18.828
Totaal van afgeleverde boeken.	71.939
Daarvoor ontvangen	*f* 31.902.—

Voorwaar een omvangrijk en tot heden rijk gezegend werk!

.... Het is hier de plaats mijn hartelijken dank uit te spreken aan Br. J. Kruidenier, een Hollander van geboorte, maar die reeds als kind naar Amerika vertrok, en van daar als zendeling hier heen kwam met zijne echtgenoote, ook een landgenoote. Beiden ontvingen ons allervriendelijkst en het feit dat ik hier met een Hollander te doen had vergemakkelijkte niet weinig het nemen van informaties,

Intusschen, hoe omvangrijk ook, de leden der Egyptische Evangelische kerk vormen nog slechts de helft van de Protestantsche Christenen in dit land die op 45.000 mogen worden geschat (30 jaar geleden waren er nog niet 200). Ik kon onmogelijk van elken zendingarbeid mij op de hoogte stellen en moest mij dus bepalen tot het noemen van de Mission for North Africa, en van het werk der Duitschers, die o.a. in Alexandrië een hospitaal, en in

Caïro een zeer bezochte meisjesschool hebben. Zeer eigenaardig is zeker de onderneming van zeven Engelsche studenten, die op eigen kosten naar Egypte vertrokken om het Evangelie te helpen verbreiden. Zij zijn niet aangesloten bij eenige vereeniging, en oefenen zich voorshands nog in de taal. Wat er van deze onderneming zal worden moet de tijd nog leeren. Zonderling mag men haar noemen, maar men zal ook moeten toegeven dat ze van een niet alledaagsche toewijding getuigt.

Maar ik wil nog stilstaan bij twee belangrijke werkkringen. Allereerst die der Church Missionary Society. Het was Vrijdag middag 5 Januari toen wij naar oud-Caïro togen om een Koptische kerk te bezoeken. Uit misschien misplaatste zuinigheid hadden wij geen gids medegenomen. Dientengevolge werden wij door een aantal candidaten voor dat werk bestormd. Een van hen werd „om zijner onbeschaamdheidswille" ten slotte, half en half aangenomen; wij lieten ons althans door hem leiden door de vuile nauwe stegen van een der ellendige achterbuurten.

Ons overviel weder (wij waren den vorigen dag aangekomen, en hadden van het eigenlijke werk der American Mission nog slechts weinig vernomen) dat ellendige gevoel van machteloosheid tegenover zooveel onbeschaafdheid en dierlijkheid als wij rondom ons door gezichts-, gehoor- en reukorganen waarnamen. Maar onze blijdschap keerde plotseling weder, toen wij midden in een vunzig, nauw, vies straatje een groot bord zagen, waarop geschilderd stond: C. M. S. Girlsschool. Aanstonds was ons besluit genomen. Onze quasi-gids moest zich met een kleine fooi tevreden stellen (de man zal wel meer dan ooit die C. M. S. haten) en wij traden vrijmoedig de school binnen. Een trap oploopende, kwamen wij in een schoollokaal

waarin een Inlandsche onderwijzeres meisjes lezen leerde. Onze excuses over onze vrijpostigheid schenen geheel overbodig (de onderwijzeressen spreken Engelsch) en wij werden met de meest mogelijke voorkomendheid rondgeleid. Weldra bleek dat op korten afstand een jongensschool bestond, en wij werden daarheen geleid. Men hield daar juist Kerstfeest. Wij maakten ons bekend als reizigers in den dienst der zending en werden met blijdschap begroet. Daarbij waren wij weldra „en pays de connaissance." Een der aanwezige zendeling-artsen vroeg mij dadelijk naar mijn kweekeling Schoch, dien hij in Liverpool had ontmoet. Ook de Heer v. Boetselaer was daar geweest en was weldra in de gelegenheid personen die hij bij name kende of vroeger had ontmoet weder of voor 't eerst de hand te drukken. Ik dacht nog eens aan „de goede hand mijns Gods over mij" en gevoelde mij weder in mijn werk.

Wij woonden het einde der kerstfeestviering bij. Daarna bracht de secretaris der missie ons naar een gebouw, waarin een school voor havelooze kinderen werd gehouden, benevens een kliniek. Schuin daartegenover stond een hospitaal met 50 bedden, waaraan twee gepromoveerde medici zijn verbonden, die bijgestaan worden door minstens drie opgeleide ziekenverpleegsters. (Ik dacht aan onzen Br. Bervoets met zijn 150 patienten per dag, wel is waar bijgestaan door zijne gade, maar overigens alleen met inlandsche hulp, die op Java zooveel gebrekkiger is, dan in Egypte werkende.

Door een der vrienden van den Heer v. B. werden wij uitgenoodigd ten zijnent te komen. Wij voldeden daaraan gaarne des Zaterdagsavonds, en maakten van die gelegenheid gebruik weder eenige informaties in te winnen.

Het bleek ons, dat de Church Missionary Society van

1819 tot 1860 steeds zendelingen had gehad in Egypte. Maar er werd toen eigenlijk niet gearbeid. Men gebruikte de hier aanwezige post meer als leerschool in het Arabisch voor degenen die naar Palaestina en Syrie werden uitgezonden. Toen in 1860 de hier gevestigde zendeling overleed werd het land geheel verlaten. Maar nadat in 1882 door het bombardement van Alexandrië en de slag bij Tell-el-Kebir Egypte den Engelschen in handen viel, begreep de C. M. S. dat zij de verplichtingen, die daaruit voor Engeland voortsproten, moest aanvaarden.

Ik opperde hiertegenover het bezwaar dat zoodoende de kerkelijke verschillen tusschen presbyterianen en episcopalen in de wordende gemeente in Egypte werden overgebracht. Ik kon dit met te meer vrijmoedigheid doen omdat de C. M. S. (wier werk overigens algemeen als het beste van alle Engelsche zendingcorporatiën wordt erkend) bestaat uit aanhangers der zoogenaamde low Church-party in Engeland. Zij is dan ook niet een kerkelijke missie in den eigenlijken zin des woords. Haar verband met de kerk is van dien aard dat alleen leden dier kerk als leden der vereeniging kunnen toetreden. Officieel echter staat de Engelsche kerk in geen verband tot de vereeniging. Men antwoordde mij dan ook volstrekt niet met een beroep op de noodzakelijkheid of wenschelijkheid eener episcopaalsche kerkinrichting. Integendeel, het argument dat gebruikt werd, en waarvan ik de waarde niet misken, is zuiver opportunistisch. Men wees er n.l. op dat de Amerikanen niet in staat waren te werken, waar thans de C. M. S. werkt; dat deze laatste in volkomene harmonie met de eersten haar taak aanvaard had en trachtte te volbrengen, en vroeg of men nu ter wille van kerkelijke verschillen een werk ongedaan moest laten dat toch noodzakelijk moest worden ondernomen! Men zou misschien

nog kunnen antwoorden dat dan de C. M. S. beter deed het geld, haar voor de Zending in Egypte afgestaan, aan de Amerikanen over te dragen. (Maar ik erken nu dat dit misschien wel wat heel veel gevergd is, en dat ook daartegen ernstige bezwaren zijn.) Ten slotte zij nog vermeld dat het eigenlijke doel der C. M. S. niet is Egypte maar Soedan. Zoo spoedig mogelijk wil men daar de banier des kruises planten en Caïro is meer als voorpost te beschouwen.

Nu ik tamelijk uitvoerig de organisatie van den Board of foreign Missions der U. P. C. of America heb besproken, wil ik bij die der C. M. S. die trouwens niet principieel van de eerstgenoemde verschilt, niet verder stilstaan. Belangrijker is het volgende. Onze gastheer Rev. Thornton, een jaar geleden in Egypte aangekomen en spoedig door zijn jonge vrouw gevolgd, is een kweekeling van Trinity College in Cambridge en een man van middelen. In hem, en in de meeste der Zendelingen dezer vereeniging zien wij de vrucht van de zoogenaamde „Student Volunteer movement" in Engeland, waarvan men de nawerking nu gelukkig ook bij ons gaat gevoelen. Deze beweging heeft bewerkt dat een groot aantal gestudeerde jongelui zich hebben aangemeld om zendeling te worden. De meesten van hen hebben zich aangesloten bij de C. M. S. Een dezer heeft, zonder te vragen of het geld er voor beschikbaar was, eenvoudig elkeen die haar geschikt scheen voor den arbeid uitgezonden, in het vertrouwen dat de God die haar de mannen zond haar ook van de noodige geldmiddelen zou voorzien. Tien jaren lang heeft de vereeniging dit reeds volgehouden en tot heden is haar vertrouwen niet beschaamd; zij zag het aantal harer zendelingen verdubbelen, terwijl haar werk voortdurend meer sympathie wekte. Theologische studenten worden, na hun studiën

volbracht te hebben, geordend door een der Bisschoppen en, soms na eenige voorbereiding in een vaderlandsche gemeente, uitgezonden. Speciale voorbereiding wordt dus van theologen en medici niet gevraagd, tenzij de eigenaardigheid van het terrein, waarvoor men iemand bestemt, zooals b.v. Uganda, dit vereischt. Behalve studenten (theologen en medici) worden echter ook nog voortdurend anderen uitgezonden, en dezen worden eerst in een der beide Missionhouses der Society opgeleid. Er worden daar echter geen opgenomen of liever er meldt zich niemand aan, die niet reeds in het Vaderland eenige maatschappelijke positie heeft verworven. Men heeft wel eens beweerd dat deze lieden zich gewoonlijk slechts voor eenigen tijd, b.v. 10 of 20 jaar voor de zending gaven, om daarna in het Vaderland hun oude positie weder in te nemen. Het bleek mij echter dat deze bewering ten eenenmale onjuist is. Zulk uittreden geschiedt slechts om geldige redenen, b.v. gezondheidstoestand of iets dergelijks.

Ik moet erkennen dat, toen ik naar huis terugkeerde, mijn indruk zoowel van de beweging in het algemeen als van de vertegenwoordigers die ik had ontmoet, zich samenvatten liet in de bede van Elisa: „Dat toch twee deelen van Uwen geest, op ..... ons Nederlanders zijn. (2 Kon. 2 : 9).

Het deed ons zeer aangenaam aan dat zoowel de Amerikaansche als de Engelsche zendelingen, zoodra zij hoorden dat wij Nederlanders waren, ons den naam van onzen landgenoot Spillenaar noemden, en met groote sympathie van hem spraken. Wanneer te midden van alle deze academisch opgeleide zendelingen, deze Broeder die door Ds. Witteveen te Ermeloo werd uitgezonden zich zoo de algemeene achting weet te verwerven, dan moet hij zeker met trouw en ijver, vermoedelijk ook met grooten tact hebben gearbeid. Ik zeide in den aanvang reeds dat

het voorgenomen bezoek aan dezen Br. het eenige lichtpunt mij toescheen voor ons gedwongen verblijf in Egypte. Wij hadden dan ook reeds van Port-Said uit hem geschreven, en weldra was ons bezoek bepaald op Maandag 8 Januari. Vrijdags van te voren hadden wij reeds den jeugdigen Br. Pennings ontmoet, die in den aanvang van 1899 hierheen is uitgekomen met zijne echtgenoote. Hem vonden wij in het zendinghuis der American Mission, waar hij les kwam nemen in het Arabisch. Maandag morgen dan stapten wij in den trein naar Calioub en vonden daar aan het station de BB. Spillenaar en Pennings, met wie wij dadelijk verder reisden naar het op eenigen afstand gelegene Barrege, waar een zendingschool gevestigd is met 50 jongens. De Regeering heeft een oud kruitmagazijn aan onzen zendeling afgestaan, en dit gebouw voldoet inderdaad zeer goed. Wij vonden er twee klassen met twee onderwijzers (een door Br. Spillenaar, de andere door de Amerikaansche zending opgeleid) terwijl voor de Arabische grammatica een Arabier tweemaal per week les komt geven. Wij ontvingen een alleraangenaamsten indruk van dezen arbeid. Men vergunde mij eenige vragen te stellen over wiskunde en Bijbelsche geschiedenis, en naar aanleiding van een gelezen stukje. Ik richtte mijn vragen met opzet zoo in, dat de antwoorden moesten getuigen van de gave om na te denken. De Oosterling leert zeer vlug van buiten en het onderwijs op Mohammadaansche scholen is *geheel* er op ingericht van deze aangeboren faculteit te profiteeren, maar zij laat de eigenlijke ontwikkeling des verstands ten eenenmale rusten. Het is daarom bizonder moeilijk juist het nadenken dezer kinderen te ontwikkelen. Zij willen liefst van buiten leeren. Het scheen mij echter toe dat op de scholen van Br. Spillenaar het onderwijs in de gewenschte richting wordt gestuurd.

Op mijn niet altijd gemakkelijke vragen kreeg ik steeds een bevredigend, soms een zeer goed, een verrassend antwoord, dat uit de eigene persoonlijkheid bleek te komen. Met groot genoegen vertoefden wij ongeveer 1½ uur in deze school. Helaas dat de fotografien, door den Heer v. B. genomen, ten eenenmale mislukten.

Om één uur waren wij in Calioub terug. Van het balcon der flinke zendelingwoning werden wij begroet door de echtgenooten der beide zendelingen, die ons daarbinnen hartelijk welkom heetten. Weldra zaten wij om den gastvrijen disch. Ik keek die beide menschen eens aan, Br. Spillenaar en zijn gade. Zij hebben heel veel geleden om des werkswille. Van 1874 tot 1882 hebben zij gewoond in een inlandsch boeren huis, van Nijlslib met stroo vermengd opgetrokken, en met stroo gedekt. Toen wij later eenige dezer woningen binnentraden, gevoelden wij er iets van hoeveel daar in die jaren moet zijn geleden. De drie eerste kinderen stierven er dan ook reeds jong en een vierde, de laatste die dit echtpaar was gelaten, is nu kort geleden grafwaarts gedragen. Ik kan het niet anders zeggen, het is een schande voor ons Vaderland dat het deze dingen heeft laten geschieden. En ik heb diepen eerbied voor deze beide echtelieden, die een 25 jaar lang hun leven voor deze taak hebben gegeven. In 1882 tijdens de moorden op Europeanen gepleegd, ontkwamen zij niet dan met groote moeite aan een wissen dood, en toen dientengevolge Br. Spillenaar eenigen tijd in het Vaderland vertoefde, werd gelukkig de belangstelling in zoodanige mate gewekt, dat het nu bestaande flinke zendelinghuis kon worden gebouwd. Moge weldra ook het geld voor het hoog noodige kerkje worden gevonden.

Na den maaltijd vertoefden wij eerst in de school te Calioub. Deze wordt bezocht door jongens en meisjes;

wij deden er dezelfde goede ervaringen op als in die te Barrege. Maar er werd hier ook nog gezongen! Zeker, volmaakt was het niet. Maar als men het Arabische gezang dat ik boven beschreef heeft gehoord, als men bovendien weet dat Zuster Pennings die nu eerst korten tijd (± 10 maanden) in Egypte is, dit deel van den arbeid voor haar rekening heeft, dan mag men zeer tevreden zijn over de verkregen resultaten. Ze toonen dat ook de Egyptenaar kan leeren zingen. Waarlijk, er is alle reden om daaraan te twijfelen. Zelfs in de zoo goed georganiseerde Amerikaansche zending hoorden wij niets dat op het gezang der kinderen in Calioub ook maar geleek.

Nadat weder eenige foto's waren opgenomen, waarvan nu althans een tweetal slaagde, gingen wij huisbezoek doen. Ik heb wel eens, ik mag zelfs wel zeggen vaak, armen bezocht. Maar zoo iets als hier ziet men in ons Vaderland Goddank niet. Het is mij niet mooglijk van deze dingen een beschrijving te geven; misschien gelukt het mij later eens. Wij hebben een blik geslagen in het Egyptische dorpsleven, zooals weinige reizigers zullen kunnen doen. Zooveel mooglijk knoopte ik gesprekken aan met de menschen, waarbij Br. Spillenaar mij welwillend als tolk diende. De antwoorden die ik kreeg waren zeer bevredigend. Ze getuigen van nadenken over de dingen Gods, en een zich rekenschap geven van de zegeningen die het geloof geeft.

Na nog eenige rustige oogenblikken bij elkaar te hebben gezeten scheidden wij. Wij hadden de overtuiging een werk gezien te hebben dat veel te lang is miskend geworden, of liever *niet* is gekend geworden in het Vaderland. Wat zal er de toekomst van zijn? Br. en Zuster Spillenaar zijn beide lijdende. Van hen mag na het zeer vele dat zij uitstonden niet veel meer worden verwacht.

God geve hen kan het zijn spoedig nog vele jaren van rust ook aan deze zijde des grafs. Br. en Zuster Pennings zijn zeker vol van liefde voor dit werk, en aan de daartoe noodige gaven ontbreekt het hun niet. Maar wat is één zendeling tegenover 63 dorpen met ettelijke tienduizenden van inwoners. God opene kan het zijn den weg om dit werk niet alleen voort te zetten, maar bovenal met kracht voort te zetten.

En hiermede, waarde lezer, ben ik gekomen aan het eind van de mededeelingen, die ik kan geven over de zending in Egypte. Mag ik nog even tot u spreken over dat land zelf? Die smalle strook van uiterst vruchtbaren grond, hoogstens 3 uren gaans breed en ongeveer 2000 kilometer d.i. 400 uren gaans lang, aan beide zijden ingesloten door de meest dorre woestenij die zich denken laat, is zeker een der merkwaardigste van Gods wonderlijke werken. Als men de hoogten aan den woestijnrand heeft beklommen, en men staat onder den „Ciel toujours limpide du désert", dan wordt de blik aangenaam verrast door die frissche groene landerijen aan den voet, een grond, die zelden door hemelwater wordt gedrenkt, maar dit dan ook niet behoeft: de jaarlijksche overstroomingen van de Nijl, in Juli en Augustus voorzien ruimschoots in zijn behoefte aan water. Maar niet alleen materieel voordeel bracht deze merkwaardige rivier aan. De noodzakelijkheid om zijn loop te beperken en zijn wateren te verdeelen naar de behoeften, gaf het aanzijn aan de waterbouwkunde, en dwong tot geometrische studien. De jaarlijksche overstroomingen wischten telkens de aangegeven afscheidingen tusschen de velden uit, en dwongen de bewoners om elk perceel te doen opmeten en op een kadaster te laten inschrijven, terwijl de eerbied voor den eigendom van den naaste zoo krachtig mooglijk moest worden aan-

gekweekt. Toch bracht natuurlijk elk jaar nieuwe questies, die dan weder duidelijk deden uitkomen de noodzakelijkheid dat elkeen zich onderwierp aan de wet en aan een eenmaal uitgewezen zaak een onbetwistbare autoriteit toekende. Zoo heeft de Nijl het aanzijn geschonken aan de eerste proeven van wetgeving en krachtig medegewerkt tot het organiseeren van het maatschappelijk leven.

Het Egyptische landschap in het Nijldal zelf heeft een eigenaardige bekoring. Vooral voor ons Hollanders, die de schoonheden van een vlak land weten te bewonderen. Daarbij is het in hooge mate geanimeerd. Wanneer men met den trein er door heen snelt, ziet men overal de wegen als bedekt met menschen, te voet of op ezels en kamelen, vaak ook op deze dieren zware lasten vervoerende. De dorpen der inlanders hebben een zonderling armoedig voorkomen. De huizen gebouwd van het slib dat de Nijl elk jaar achterlaat hebben een grauwe kleur. Ze zijn ternauwernood gedekt: trouwens omdat het slechts zoo weinig regent is dit ook niet noodig. Geheel ordeloos liggen ze dooreen, meestal aan elkander gebouwd met kronkelende doorgangen, die ternauwernood stegen kunnen worden genoemd. Van binnen bestaan ze uit twee vertrekken, waarvan het eerste hoogstens 3 $\times$ 3 M. groot, als huiskamer, maar tevens als stal voor den onontbeerlijken ezel, soms ook voor een stuk vee dienst doende. Daarachter de bakkerij, zonder eenig raam. Gedurende den winter slaapt men op den oven, des zomers op een opkamer boven de bakkerij. Huisraad is er te nauwernood, alleen ontbreken nooit de kleine kopjes waarin de Arabische koffie wordt aangeboden aan elken bezoeker, een drank dien men, als men ze eenige malen heeft geproefd, niet onaangenaam vindt. Wij zagen eenige werkplaatsen van de meest primitieve industrie, bv. een ververij.

De fellah, d.i. de Egyptische boer, leidt thans een bestaan dat van dat der dieren des velds niet veel verschilt. Het „propter cibum et coïtum" kwam mij menigmaal voor den geest toen ik het doen en laten dezer menschen gadesloeg en voortdurend door hun gebedel om *baksjies*, z. v. a. fooi, aalmoes werd lastig gevallen. Ondertusschen leven zij voort te midden van de overblijfselen van een grootsch verleden, en hun bestaan getuigt van dien achteruitgang en absoluten stilstand, die overal waar hij wordt beleden door den Islam wordt gekweekt.

Wat mij in die monumenten (die ik hier niet behoef te beschrijven, dat is reeds zoo vaak geschied; wij bezochten die van Izkkara en Gizé) het meest trof, is de vereeniging van krachtige energie die deze kolossen tot stand bracht met die eigenaardige gemoedsstemming, die al den nadruk legt op het leven hier namaals. Over de groote pyramide van Kheops bv. die uit 2521000 M^3 steen bestaat is 30 jaren gebouwd; ze beslaat een oppervlakte van 54300 M^2. De koning die haar bouwde heeft vermoedelijk niet dadelijk dit grootsche plan gehad. Maar hij is wel van den aanvang zijner regeering begonnen met het bouwen van zijn graftombe, en gedurende zijn geheele regeering is hij er mede bezig geweest. En dat alles om zijn lijk tegen verderf te vrijwaren, opdat door zijn ongeschonden voortbestaan de rust zijner ziel zou worden verzekerd. Al die Egyptische monumenten worden door deze gedachte beheerscht. Ze zijn uitsluitend graftomben, en getuigen er van hoe de gedachte aan het hiernamaals het geheele leven beheerschte. Ik kan medelijden hebben met die Egyptenaren, wier mummies thans door zoo vele profane oogen worden bekeken in het museum te Caïro.

En hun nakroost rijdt nu met de electrische tram of met vélocipede of automobiel, zoowaar! naar de pyramiden!

Dat nageslacht dat meent los te zijn van die lastige gedachte aan het hiernamaals en geheel zijn aandacht, al zijn groote energie en groote werkkracht wijdt aan het leven van deze wereld en daaraan alleen.

Prediken niet alle deze dingen ons nog eens de onmisbaarheid van dat christelijk geloof, dat ons leert, in de natuur en in de geschiedenis der volken, en in de geschiedenis van ons eigen leven te zien de uitwerking van de groote eeuwige gedachten Gods, en dat alzoo deze wereld maakt tot een gebrekkige openbaring, maar toch tot een openbaring der eeuwigheid?

Dat christelijk geloof, dat de tegenwoordige en de toekomende wereld verbindt, *het zal de wereld overwinnen.*

Ismailia, (*Kanaal van Suez*)
11 Januari 1900.

Zending en Onderwijs in Nederlandsch-Indië.

Referaat gehouden ter Zendingsconferentie op 27 October 1898, te Amsterdam, (1)

door J. W. GUNNING Jr.

Zeer Geachte Vergadering!

Ik moet beginnen met mijn onderwerp eenigszins nader te praeciseeren. Zending en onderwijs in Nederl.-Indië is u aangekondigd. Eigenlijk ware het beter, indien de volgorde der twee deelen van dit onderwerp ware omgekeerd. Wanneer mijn geheugen mij niet bedriegt, dan is in eene onzer vorige conferenties reeds gesproken over het belang dat de Zending heeft bij het onderwijs. Ik wensch thans de verhouding om te keeren en te vragen: welk belang heeft het onderwijs bij de zending? Hoeveel de zending ook voor de ontwikkeling van Inlanders gedaan heeft; en al denkt zij er niet aan haar werkzaamheid in

(1) Dit stuk bleef geruimen tijd in portefeuille omdat ik had gehoopt de gegevens van het te verwachten vijfjaarlijksch verslag, loopende over de jaren 1893 t/m. 1897 er in te kunnen verwerken. Nu dit heden (27 December 1899) nog niet is verschenen, geef ik het ter perse, omdat mijn a.s. vertrek naar Indië er mij toe dringt. Dat de bewerking dezer zoo uiterst belangrijke verslagen, zeer veel tijd vordert spreekt van zelf. Toch zij het mij vergund er op te wijzen dat de daaraan bestede moeite zooveel van haar waarde verliest, wanneer het resultaat pas 2 jaar na het einde van het behandelde tijdvak bekend wordt, en den wensch uit te spreken dat in 't vervolg de uitgave zooveel mooglijk worde bespoedigd.

deze te staken, nooit zal de echte zendingsman het bevorderen dier ontwikkeling alleen het doel van zijn streven achten. Dat doel ligt hooger, of wil men dieper: het is de bekeering van zondaren tot dien Heiland, die voor hen stierf aan het kruis. Het onderwijs door de zending verschaft, is slechts een van de middelen, zij het dan ook een zeer gewichtig middel, om tot het eigenlijke doel te geraken. Maar er zijn anderen, bepaaldelijk is er een Gouvernement, dat er anders over denkt, ten deele zelfs er anders over denken moet. Dat Gouvernement wil onderwijs, het wil verheffing van het intellectueel en moreel peil van den Inlander en op grond daarvan sticht het een volksschool. Ik wil trachten aan te toonen, dat om dit doel te bereiken de hulp der zending voor de Regeering zooal niet onmisbaar, dan toch van onschatbare waarde is.

Maar bestaat dit doel inderdaad bij het Gouvernement? Is dit er waarlijk op bedacht om het zedelijk en intellectueel peil der Inlandsche bevolking te verhoogen, en wil zij als middel daartoe een Inlandsche volksschool? Het eerste deel van deze vraag is gemakkelijker te beantwoorden dan het tweede. Sedert de liberale beginselen ons koloniaal beleid beheerschen is althans principieel gebroken met het exploiteeren der Koloniën ten bate van het Moederland en streeft men er werkelijk naar om de zedelijke en stoffelijke welvaart van den Inlander te bevorderen. Maar of men bij het toepassen der daartoe dienstige middelen reeds is gekomen tot het invoeren van een volksschool, dat is een tweede vraag, waarop het antwoord niet met één woord is te geven. Om het te vinden zal het goed zijn, dat wij met enkele woorden de geschiedenis van het Indisch onderwijs schetsen; wij zullen dan tevens de gelegenheid hebben te beschrijven wat de Regeering thans voor dit onderwijs doet. Bij een en ander maak ik dank-

baar gebruik, vooreerst van de gegevens, mij met groote welwillendheid verstrekt door den Heer P. H. van der Kemp, oud-Directeur van O. E. en N.; en in de tweede plaats van de vijfjaarlijksche rapporten, namens het Gouvernement uitgebracht, en waaraan elk gebruiker op grond van de inderdaad uitnemende bewerking, zeker gaarne een woord van warmen lof wijdt.

Ik stel den aanvang der Gouvernementsbemoeiingen in deze zaak in het jaar 1848. Wel is waar had de O. I. Compagnie intertijd scholen, zelfs kweekscholen gesticht, waar de kinderen uit Bijbel of Catechismus lezen leerden; wel is waar waren in de Regeeringsreglementen van de jaren 1818, 1827 en 1836 bepalingen over het onderwijs voor Inlanders opgenomen. Maar de waarde van het eerste was uiterst gering, en de goed bedoelde pogingen van de laatste leidden allerminst tot iets, dat naar volksonderwijs zweemde. In 1848 evenwel verscheen een Koninklijk besluit, dat een bedrag van *f* 25,000,— 's jaars beschikbaar stelde, opdat daarvoor een kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Soerakarta zou worden gesticht, benevens 20 provinciale of gewestelijke scholen, zoo mogelijk op de hoofdplaats van elk gewest één. Evenwel, eigenlijk volksonderwijs was daarmede niet bedoeld. Immers die scholen zouden moeten dienen *tot opleiding van inlandsche ambtenaren.* Bij de uitbreiding toch der Gouvernementsbemoeiingen werd meer en meer behoefte gevoeld aan inlanders, die als klerken op de Gouvernements-bureaux dienst zouden kunnen doen en het koninklijk besluit van 1848 sprak alleen van een poging om in deze behoefte te voorzien.

Intusschen, er zat toen reeds meer in de lucht, en de beweering dat het Gouvernement eigenlijk nooit anders heeft gewild, dan wat hier werd uitgesproken, en nooit

aan het stichten van eigenlijk gezegde volksscholen heeft gedacht, kan zeker niet met een beroep op deze of andere formuleeringen worden verdedigd. Wel is waar wordt in een Ministerieel schrijven van 1873 nog eens de behoefte aan ambtenaren gebruikt als een argument om de oprichting van scholen krachtig te bevorderen; maar uit het verband blijkt duidelijk genoeg dat dit slechts *een van de* argumenten is, door den minister Fransen van der Putte gebruikt. De omstandigheden, de publieke opinie, hadden reeds lang de Regeering genoodzaakt een veel uitgebreider onderwijsplan te aanvaarden.

In zekeren zin deed de quaestie zich reeds dadelijk voor. Nauwelijks was het genoemd Koninklijk besluit afgekondigd, of er werd een voorstel door de Hoofdcommissie van onderwijs voor Europeanen ingediend om voortaan alle niet-Europeesche leerlingen van de Europeesche scholen te weeren. Ze konden nu de nieuw te stichten scholen immers bezoeken. Dit voorstel is wel niet dadelijk goedgekeurd, maar langzamerhand werd de praktijk dienovereenkomstig geregeld. Had men streng willen vasthouden aan de bedoeling van het Koninklijk besluit van 1848, dan had men op grond daarvan onmiddellijk kunnen antwoorden, dat in het voorstel der Hoofdcommissie niet kon worden getreden, omdat de nieuw op te richten scholen alleen bestemd waren voor toekomstige ambtenaren.

Toen dan ook het thans nog vigeerende Regeeringsreglement van 1854 werd vastgesteld nam men daarin de bepaling op (art. 128): *de Gouverneur-Generaal zorgt voor de oprichting van scholen voor de Inlandsche bevolking.* Het duurde echter geruimen tijd eer aan dit artikel eenig begin van uitvoering werd gegeven. Immers de Minister Rochussen huldigde in 1858 een uiterst beperkte opvatting daarvan. De wetgever zou slechts bedoeld hebben

dat daar, waar de bevolking zelf onderwijs begeerde, en gezind was de kosten daarvan door het betalen van schoolgelden te dragen, de Landvoogd aan dezen wensch zou moeten tegemoet komen. In 1862 echter werd den Gouverneur-Generaal aangeschreven dat art. 128 moest worden opgevat als een gebiedend voorschrift aan de Regeering om rechtstreeks zorg te dragen voor het onderwijs der inlanders in geheel Nederl.-Indië zonder die zorg afhankelijk te stellen aan het al of niet bijdragen der bevolking in de kosten. Zelfs die buitenbezittingen, waar het bestuur nog in handen is van inlandsche vorsten, waren van deze zorg van het Gouvernement niet uitgesloten. Overal zou men voortaan trachten aan te moedigen, wat onderwijs en beschaving kan bevorderen.

De geschiedenis der eerstvolgende jaren toont dan ook, dat aan de beperking van het inlandsch onderwijs tot de opleiding van ambtenaren niet meer wordt gedacht. De woorden van het Koninklijk besluit van 1848 zijn wel nooit teruggenomen, maar uit de genomen maatregelen blijkt duidelijk dat men, vooral hier te lande, veel grootschere plannen koesterde. En in Indië was men wel wat minder haastig dan hier, maar nooit kantte men zich principieel tegen een inlandsche volksschool, zooals men die van hieruit begeerde. De gevoerde correspondentie tusschen de Indische ambtenaren en het Opperbestuur toont alleen, dat men hier niet tevreden was met den tragen voortgang der zaak. Jaarlijks werd de Minister bij de begrootingsdebatten in de Tweede Kamer lastig gevallen met vragen van buitengewoon roijale en liberale leden, die maar niet konden goedkeuren dat het Indische onderwijsbudget niet voortdurend steeg. De elkander opvolgende Ministers verkeerden tegenover de Kamer inderdaad in een netelige positie. Zij wilden hetzelfde als de Kamer be-

geerde; uit Indië kwamen voortdurend betuigingen dat men niet anders verlangde, dan tot krachtige uitbreiding van het onderwijs over te gaan. Maar intusschen bleef het aantal scholen, tot groot verdriet van onze onderwijsmannen, jaar op jaar stationair. Wat beteekende een aantal van 89 scholen op Java en Madoera (1) voor een bevolking van tusschen 15 en 20 millioen. En wat was een onderwijsbudget van *f* 336,000,—voor hen die droomden van verlichting en vooruitgang!

Intusschen, de verschillende Raadslieden der Kroon die elkander tot ongeveer 1874 opvolgden, vertolkten zóó getrouw de gevoelens der ongeduldige kamerleden, dat eindelijk de Indische Regeering wel moest toegeven. Al was men in de Koloniën zeker niet minder dan in Nederland zeer beslist voorstander van de inlandsche volksschool, men begreep daar naar 't schijnt beter dan hier, dat door overijling veel kon bedorven worden, dat later niet gemakkelijk te herstellen zou zijn. Allereerst wilde men daar onderwijzers opleiden, en beter bekend als men er was met den aard van den inlander, wilde men als voorbereiding voor dit ambt geen vrije studie, maar opleiding aan een kweekschool. Dientengevolge waren allengs kweekscholen opgericht te Bandoeng, Magëlang en Probolinggo op Java, verder op Amboina, te Tondano en Makassar op Celebes, te Bandjermassin op Borneo, te Fort de Kock en te Padang-Sidempoean op Sumatra, terwijl plannen werden beraamd er eene te Palembang te stichten. Op deze scholen, waarvan de grootste voor 100 leerlingen werden ingericht, en waar deze inplaats van schoolgeld te betalen een zakgeld van *f* 12,— à *f* 15,— 's maands

(1) Op primo Januari 1873 bedroeg het aantal lagere scholen in de Buitenbezittingen 180. Het budget geldt voor het totaal der onkosten van het onderwijs in 1873.

ontvingen, waarvoor zij zich hun voedsel en kleeding moesten verschaffen, waren plaatsen opengesteld voor elk district waarvoor de school was bestemd, opdat de leerlingen, na volbrachten leertijd, in hunne eigene woonplaatsen konden terugkeeren en aldaar scholen stichten. Het uitgebreide leerplan, waarin het Nederlandsch een belangrijke plaats innam, welke taak zelfs gedeeltelijk *voertuig* van het onderwijs was, laat ik rusten, omdat de bespreking ons te lang zou ophouden. In Indië nu wilde men wachten, tot dat een voldoend aantal kweekelingen op deze scholen zou zijn gevormd, en in verband dáármede tot geleidelijke uitbreiding van het aantal scholen overgaan.

In Nederland echter had men niet zoolang geduld. In 1872 werd de Gouverneur-Generaal gemachtigd om „zoolang en voor zooverre in de behoefte aan hulppersoneel niet kon worden voorzien door hulponderwijzers en kweekelingen, in de kweekscholen gevormd, zoodanig personeel in dienst te stellen op de wijze, die hem in het belang der inlandsche scholen noodig zal voorkomen." En al talmde men in Indië zoolang mogelijk alvorens men gebruik maakte van deze volmacht, toen in 1874 twee ministerieele missives over de zaak werden ontvangen, waarin de ontevredenheid van het Opperbestuur over de weinige voortvarendheid der Indische Regeering werd te kennen gegeven, toen volgde eindelijk in 1875 een koloniale ordonnantie (zie Staatsblad 1875 No. 107) waarbij de weg werd geopend ook voor personen die niet aan een kweekschool waren opgeleid, om door het afleggen van een examen den graad van onderwijzer te verkrijgen. In verband daarmede volgde weldra een belangrijke uitbreiding van het inlandsch onderwijs. De zoogenaamde lagere scholen, wier getal in 1873, 271 bedroeg, vermeerderden in tien jaren tijds met 231, zoodat hun getal op ultimo

December 1882, 512 beliep. De uitgaven voor lagere scholen stegen van *f* 225,000 in 1873 tot *f* 763,000 in 1883, en het geheele budget voor Inlandsch onderwijs klom in die jaren van 3½ ton, tot bijna 12 ton. Maar behalve deze sterke uitbreiding valt in dit tijdvak nog te constateeren een wijziging in de regeling van het onderwijs waaruit ten duidelijkste blijkt, dat men thans wel degelijk bedoelde in Indië een volksschool te stichten en te onderhouden. Immers den 30sten Maart 1878 (Ind. Staatsblad No. 121) werd een ordonnantie afgekondigd, waarbij de oprichting bevolen werd van 4 scholen voor zonen van inlandsche hoofden, met een leerplan, dat geheel overeenkomt met dat hetwelk voor de kweekscholen is vastgesteld, uitgezonderd de paedagogiek. De oprichting dezer scholen mag gerustelijk worden gekenschetst als een openlijk breken met de bedoeling, uitgesproken in het Koninklijk besluit van 1848. Want terwijl men in deze leerlingen der zoogenaamde hoofdenscholen de toekomstige inlandsche ambtenaren zag, kon men met de overige scholen niet anders dan de zedelijke en verstandelijke verheffing van het volk qua talis bedoelen.

Het is voor ons doel niet noodig dat wij ons uitvoerig bezig houden met de verdere geschiedenis van het inlandsch onderwijs. Alleen merk ik op dat van het jaar 1883 af de reactie begint. Vooreerst leverde het onderwijs op de kweekscholen op verre na niet die resultaten die men, met het oog op de enorme kosten, daarvan mocht verwachten. En al waren dan de daar opgeleiden altijd nog beter voor hun taak berekend dan anderen, ook voor die anderen was de toegang tot het onderwijzers-baantje (want zoo beschouwde men het) wijd opengezet, en daardoor zeer veel ongeschikt personeel aan de volksscholen werkzaam. Vooral het onderwijs in het Nederlandsch op de kweek-

scholen was geheel zonder resultaat, en het bezigen van die taal als voertuig van het onderwijs werkte zeer nadeelig en belemmerend. Alle geraadpleegde autoriteiten verklaarden zich eenstemmig voor het schrappen van het Nederlandsch van de lijst der verplichte vakken. Behalve dat toog men nu ijverig aan het bezuinigen. Er werden kweekscholen opgeheven, en op andere het aantal leerlingen beperkt; het leerplan werd vereenvoudigd, en nog eenige maatregelen werden genomen waarvan vermindering van uitgaven het gevolg moest zijn en ook werkelijk was. Eindelijk kwam in October 1887 de toenmalige Directeur van O. E. en N. de Heer W. P. Groeneveldt zijn voorstellen tot reorganisatie indienen, waarvan het gevolg is geweest het Koninklijk besluit van 28 September 1892, (Ind. Staatsblad 126, 127 en 128) waarbij o.a. de inlandsche scholen in twee klassen werden verdeeld, de eerste met meer uitgebreid, de tweede, met zeer eenvoudig leerplan (lezen, schrijven en de 4 hoofdregels der wiskunde) speciaal voor "het volk" bestemd.

De tegenwoordige toestand van het onderwijs is nu aldus. In Indië bestaan thans 5 kweekscholen. En wel 3 op Java, te Bandoeng, Djokjokarta, en Probolinggo; maar terwijl een gelijk aantal scholen vroeger plaats aanbood voor 300 kweekelingen, kunnen thans op de 3 genoemde slechts 100 leerlingen worden opgenomen. De beide andere scholen zijn gevestigd te Fort de Kock op Sumatra, en te Ambon, elk plaats biedende aan 50 kweekelingen, maar waar thans feitelijk slechts 65 hunne opleiding ontvangen. Deze vermindering is een gevolg van het feit dat het getal scholen niet voldoende toenam om alle opgeleide onderwijzers te plaatsen. De gelegenheid om door het afleggen van een examen het radicaal van onderwijzer (of kweekeling) te verkrijgen blijft nog steeds bestaan.

In 1896 maakten daaraan 109 personen gebruik, waarvan 68 slaagden. Er bestaan 4 scholen voor zonen van inlandsche hoofden en aanzienlijken, waarvan een, die te Magelang, gelegenheid biedt om opgeleid te worden tot inlandsch rechtsgeleerde (djaksa). Het aantal leerlingen op deze scholen bedroeg in 1896, 220. Er bestaat steeds veel vraag naar dit onderwijs, dat toegankelijk is voor degenen die de gewone lagere school hebben afgeloopen of een soort admissie-examen aflegden. Het aantal lagere scholen echter is na de kolossale vermeerdering in de jaren 1873–1883 vrijwel stationair gebleven, zelfs in de laatste jaren eenigszins afgenomen. Het koloniaal verslag over 1896 toch vermeldt voor *geheel* Indië slechts 501 scholen, tegen 512 in 1883. Het onderwijs-budget daarentegen is eenigszins hooger geworden, tegen *bijna* 12 ton in 1883 bedroeg het 12¾ ton in 1896, (Zie Kol. verslag 1897 pag. 133). Hierbij bedenke men dat deze 501 volksscholen thans van de allereenvoudigste soort zijn, met het bovengenoemde zeer beperkte leerplan of langzamerhand daarin worden veranderd; dat de tractementen der onderwijzers, de inrichting der scholen, de geheele opzet der zaak in één woord veel is vereenvoudigd, en dat daarentegen, door de betere resultaten die in den laatsten tijd van de kweekscholen worden gezien, het gehalte van het onderwijs ontegenzeggelijk is verbeterd. Van de 479 onderwijzers, aan deze scholen werkzaam, zijn thans slechts 63 niet aan een kweekschool opgeleid. In Januari 1883 was deze verhouding 98 van de 367.

Ik zeide zooeven dat het onderwijs-budget eenigszins was gestegen, immers ± *f* 75,000 hooger was geworden. Dit vindt ten deele zijn oorzaak in de subsidiën, waartoe eveneens de Heer Groeneveldt het voorstel had gedaan. De Gouvernementsscholen zijn, het behoeft zeker wel niet

gezegd te worden, zoogenaamd neutraal. Alle godsdienstig onderwijs is buitengesloten; alleen worden op daartoe gedaan verzoek de schoollokalen voor het geven van godsdienstig onderwijs en wel tijdens de schooluren disponibel gesteld. (1) De Regeering meende in het algemeen, toen zij zich voor inlandsch onderwijs begon te interesseeren, zich niet te moeten aansluiten bij hetgeen op dit gebied reeds bestond, waaronder het onderwijs op de zendingscholen van de meeste beteekenis was. In 1874 kwam eenige verandering. De vurige begeerte, destijds hier te lande zoo krachtig zich openbarende om Indië met tal van scholen te zegenen, leidde er toe om aan particuliere inrichtingen, die hetzelfde doel beoogden subsidie toe te kennen. Evenwel, de ordonnantie waarbij zulks geschiedde, (Ind. Staatsblad No. 99) bepaalde dat alleen die scholen in aanmerking kwamen, waar alle godsdienstig onderwijs is uitgesloten. Het Nederlandsche Zendelinggenootschap waagde een poging om voor *godsdienstig onderwijs* in de plaats te stellen *godsdienst-onderwijs* (zoodat het laatste voor de catechisatie bewaard bleef, het onderwijs op school toch *„godsdienstig"*, d.i. van godsdienstige gedachten doordrongen zou mogen zijn), een poging, waarbij het in de Tweede Kamer o.a. krachtig werd gesteund door de Heeren van Loon en Teding van Berkhout; maar het mocht niet baten. De vrees voor het opwekken van fanatisme was te sterk dan dat men wilde toegeven. Zoo bleef het tot 1890. Toen werd de Gouverneur-Generaal door den Koning gemachtigd om deze beperkende bepaling op te heffen en werd den 10 November een ordonnantie uitgevaardigd (Ind, Staatsblad No. 224) waarbij ook aan Christelijke scholen subsidie werd toegekend voor eerste inrichting van nieuwe scholen, en voor het verstrek-

(1) Zie ordonnantie van 19 Juli 1888 (Staatsblad No. 123).

ken van leermiddelen, die dan echter kosteloos moesten worden afgegeven. Eindelijk verscheen in Juli 1895 een nieuwe ordonnantie (Staatsblad No. 146) waarbij het gebruik der als subsidie toegestane gelden geheel werd vrijgelaten, mits ze voor de school werden aangewend, en het verkrijgen dezer subsidie alleen werd gebonden aan eenige bepalingen, die den Staat de deugdelijkheid van het onderwijs moesten waarborgen.

Het is van beteekenis na te gaan welke overwegingen geleid hebben tot deze besluiten. De Heer Verkerk Pistorius door den Minister belast met een onderzoek naar den toestand van het onderwijs, had in zijn rapport beweerd dat de zoogenaamde neutrale school bij de bevolking niet in tel was en ook door haar niet werd begeerd. De Heer Groeneveldt, de man die den stoot gaf tot de tegenwoordige regeling, oordeelde dat de Heer Verkerk Pistorius, door te veel te generaliseeren onjuistheden had gezegd. „Bij de inlandsche Christenen," zoo schreef hij, „is deze „stelling geheel juist. Zij zijn gewoon op de zendingsscholen „zoowel maatschappelijk als godsdienstig onderwijs te „ontvangen, en hebben geleerd beide als een geheel te „waardeeren. Toen dan ook eenige jaren geleden de „Regeering het meerendeel der zendingscholen in de Mina„hassa *en bloc* door gouvernements-inrichtingen had ver„vangen, heeft het Nederl. Zendelinggenootschap zich niet „alleen verplicht gevoeld de scholen, die niet voor zoodanige „overname in aanmerking kwamen te behouden, maar is „sedert zelfs verplicht geweest nog nieuwe scholen te „stichten, of naast Gouvernementsscholen zijn eigene te „laten bestaan, omdat de onze inderdaad niet gaven, wat „de bevolking verlangt. En wanneer het op dezen weg „niet nog veel verder gegaan is moet dit alleen daaraan „geweten worden, dat zijn middelen dit niet toelieten."

„Die vervanging der zendingscholen door Gouvernements- „inrichtingen (het is nog steeds de Heer Groeneveldt aan wien ik het woord geef) „is dan ook m.i. een groote fout „geweest, die alleen moet worden toegeschreven aan een „geheel onoordeelkundige toepassing van de in Nederland „heerschende begrippen omtrent neutraal onderwijs. Aan „de bevolking heeft men daarmede geen dienst gedaan, „en de schatkist is er door tot zeer belangrijke uitgaven „gedwongen waar met veel minder had kunnen worden „volstaan." Om dit aan te toonen wees de Heer Groeneveldt er o.a. op, dat door de invoering van het Gouvernementsonderwijs in de Minahassa de betrekkingen van voorganger in de kerkelijke Gemeente en die van onderwijzer niet meer in één persoon vereenigd konden blijven, waardoor de Staat gedwongen werd tot een uitgave van *f* 20,000,— 's jaars voor salarissen van inlandsche godsdienstleeraars.

Deze beweeringen van den toenmaligen Directeur van O. E. & N. kan ik met nog eenige feiten staven. In het laatst verschenen vijfjaarlijksch rapport van het Inlandsch onderwijs worden de stereotype klachten aangeheven over den korten tijd gedurende dewelke de kinderen de school bezoeken. Ik kom op deze omstandigheid nog nader terug. Hier merk ik slechts op dat van de kinderen die gedurende de jaren 1888 t/m 1892 de school verlieten een derde gedeelte slechts één jaar onderwijs had genoten. In genoemd rapport nu wordt gezegd (pag. 114) „dat in het „Oosten van den Archipel er een groot aantal leerlingen „uit de laagste klasse de school verliet, omdat het gros „der bevolking het voldoende vindt, indien de kinderen „het zoover in het lezen hebben gebracht, dat ze de „catechisatie kunnen bezoeken". Nog sterker spreekt wat op pag. 102 wordt vermeld. In het jaar 1892 werden

in de Minahassa drie Gouvernementsscholen opgeheven. Twee van deze behoorden tot den werkkring van den hulpprediker Br. C. J. van de Liefde, die thans met verlof hier te lande vertoeft. (1) Van hem vernam ik dat de oorzaak van het sluiten dezer scholen eenvoudig deze is dat de Inlander alleen dan de beteekenis van het onderwijs begrijpt en het waardeert, wanneer het een godsdienstig karakter draagt. De Minahasser stuurt zijn kind naar de school ter wille van het godsdienst-onderwijs; het andere, het z.g. maatschappelijk onderricht neemt hij op den koop toe mede. Dit geldt voor al die streken in Indië, waar het Christendom sedert langer of korter tijd is aangenomen.

Intusschen, volgens den Heer Groeneveldt is de toestand „bij de Mohammadaansche bevolking eenigszins anders." Men veroorlove mij hier een eenigszins uitvoerig citaat. De Heer Groeneveldt zegt:

„Wanneer men Java en Madura neemt, tot welke het wenschelijk is de vergelijking te bepalen, omdat hier de leerlingen der Gouvernements inlandsche scholen ongeveer allen Mohammadanen zijn, terwijl in de Buitenbezittingen de Christenen op de scholen de meerderheid vormen, dan vindt men, dat de bevolking dezer twee eilanden in het afgeloopen jaar 30957 kinderen naar de Gouvernementsscholen heeft gezonden, terwijl het aantal dat, volgens zeker niet eens volledige opgaven, de Mohammadaansche godsdienstscholen bezoekt, 231,871 bedroeg. Deze cijfers op zichzelf wijzen zeker op een bepaalde voorkeur voor de laatstgenoemde inrichtingen; maar hierbij moet men in aanmerking nemen, dat er slechts 200 Gouvernementsscholen waren tegenover 17,388 Mohammadaansche, zoodat de meerdere gelegenheid tot het bezoeken dezer laatste

(1) Sedert overleden.

mede in rekening behoort te worden genomen. Zelfs is het niet onwaarschijnlijk, als er evenveel Gouvernementsscholen geweest waren, dat het aantal harer leerlingen dat der Mohammadaansche godsdienstscholen zou hebben overtroffen."

„Ik merk een en ander op, om de reeele waarde der medegedeelde cijfers te doen uitkomen, maar wil overigens toegeven dat deze eenige meerdere waardeering van het godsdienstonderwijs aantoonen; daaruit is echter nog volstrekt geen afkeer van de neutrale Gouvernementsschool af te strekt leiden. Bij de Mohammadanen in onzen Archipel toch zijn godsdienstig en maatschappelijk onderwijs twee geheel afgescheiden zaken, die ongeveer altijd in afzonderlijke inrichtingen en door verschillende personen gegeven worden. Onder de ruim 17,000 scholen, hierboven bedoeld, wordt dan ook slechts van 3 vermeld, dat daar nog ander dan godsdienstonderwijs gegeven werd, namelijk in het schrijven van het Maleisch met Arabisch karakter, en op ééne bovendien wat rekenen. Nu wil ik gaarne toegeven, dat deze mededeelingen niet volledig zijn, daar ik reden heb om aan te nemen dat nog wel op meerdere inrichtingen van dezen aard het schrijven van het Maleisch met Arabisch karakter en het schrijven van de landstaal met Javaansch schrift meer of minder wordt behandeld, maar toch blijft dit uitzondering en maatschappelijk onderwijs, ook van een eenvoudigen aard, wordt aan geen dezer inrichtingen in zijn vollen omvang gegeven. De inlandsche bevolking moet het dan ook heel natuurlijk vinden, dat op onze scholen geen godsdienstonderwijs gegeven wordt en nog nooit heb ik van iemand gehoord dat zij daarin eenig bezwaar zag. Wel kan het voorkomen dat de streng geloovige Mohammadaan alle andere kennis dan die van den godsdienst overbodig, alle daaraan besteede moeite en tijd als verloren en uit dien hoofde onze inrichtingen

van onderwijs schadelijk acht, maar met zulke uitersten van opvatting behoeven wij geen rekening te houden. Bezwaar echter tegen de neutrale school, in den zin, dien wij gewoon zijn aan die uitdrukking te hechten en zooals wij dat eenigszins bij de inlandsche christenen vinden, bestaat bij onze Mohammadaansche bevolking niet."

Dit gevoelen van den Heer Groeneveldt strookt niet met dat van anderen. Wij zagen reeds dat de Heer Verkerk Pistorius in deze meende te mogen generaliseeren en ook op Java en Madoera neutraal onderwijs misplaatst achtte. Het argument, door den Heer Groeneveldt gebruikt wordt tegengesproken o.a. door den Heer Mr. L. W. C. van den Berg, die beweert dat in Bantam "op vele plaatsen desa's worden aangetroffen, waar bijna alle jongens en zelfs vele meisjes ten minste lezen en schrijven leeren." Overigens is in het verband, waarin ze voorkomt de quaestie tamelijk platonisch. Geen der genoemde autoriteiten wenscht aan de Mohammadaansche godsdienstige scholen subsidie te geven uit 's Rijks middelen. De Heer Groeneveldt oordeelt het gevaar dat ze zal worden aangevraagd denkbeeldig; de Heer Verkerk Pistorius wil de aanvragen zelf voorkomen. Intusschen is voor ons doel van groote beteekenis de vraag of waarlijk, zooals wij den Heer Groeneveldt hoorden beweren, neutraal onderwijs op Java en Madoera door de bevolking wordt gewaardeerd. Volgens hem behoeft de Regeering slechts overal lagere scholen te stichten om de leerlingen te zien toestroomen. Dit gevoelen hoorde ik onlangs bevestigen door den Heer J. Habbema, adjunct-inspecteur bij het Inlandsch onderwijs, thans met verlof hier te lande. Aan de waarheid van het feit valt dus niet te twijfelen. Maar waar het in deze op aankomst is dit: wordt door het oprichten van deze neutrale scholen, gevuld als ze zijn of zouden worden,

het doel der Regeering, verheffing van het zedelijk en verstandelijk peil der bevolking bereikt?

Op deze vraag is m.i. het antwoord meer dan twijfelachtig. Men zal moeten toestemmen dat de school zal zij aan haar doel beantwoorden, een zedelijk steunpunt moet hebben in de maatschappij. Ze is toch niet alleen en niet allereerst een middel tot verlichting en beschaving; ze is allereerst de uiting van een zekere trap van beschaving die door een volk is bereikt. Wanneer ergens, door welke omstandigheden dan ook de bevolking een zekeren graad van ontwikkeling heeft bereikt, dan ontstaat de behoefte aan onderwijs en eerst dan kan de school aan die behoefte voldoende, wederkeerig de ontwikkeling komen bevorderen. Ik beroep mij, tot staving dezer bewering, op de ervaringen van Br. Alb. Kruijt te Posso. Na zevenjarigen arbeid is het hem nu eindelijk gelukt althans een enkele school onder de inlandsche bevolking te openen. En de reden van dezen tragen voortgang des werks is dat de bevolking heel goed voelt dat zij, door de school te aanvaarden, voor een goed deel breekt met den maatschappelijken, zedelijken, godsdienstigen toestand waarin zij verkeert. Het gaat met de school in tegen den adat, tegen de godsdienstige voorstellingen en gebruiken, tegen de huiselijke wanorde bovenal: vandaar dat men met allerlei voorwendsels tracht aan de school te ontkomen. Deze lijdelijke en daadwerkelijke tegenstand te overwinnen, is allereerst het werk van den man, die met geestelijke wapenen strijdt. Men versta mij wel. Ik bedoel allerminst dat de zoogenaamde wereldlijke macht in dezen niets vermag; of dat de man van de geestelijke wapenen, laat ons hem maar dadelijk zendeling noemen, de hulp van den sterken arm moet versmaden. Al is bij het gebruikmaken daarvan groote voorzichtigheid gebiedend

noodzakelijk: toch is er dunkt mij geen reden om niet waar het pas geeft, de inlandsche bevolking, als groote kinderen, te dwingen tot datgene wat in haar eigen waarachtig belang is, even als men desnoods met geweld, een ziek kind de medicijn in den mond stopt. Ik pleit hier voor samenwerking tusschen wereldsche en geestelijke machten, tusschen Staat en Kerk. Maar waar wij van onze zijde ootmoediglijk erkennen dat het Gouvernement ons bij onze pogingen tot Christianiseering der Inlandsche maatschappij groote diensten kan bewijzen, daar verlangen wij van de zijde der Regeering de erkenning dat onze diensten voor haar van groote beteekenis zijn.

Men zal zich om aan die erkenning te ontkomen vermoedelijk beroepen op het succes dat men vooral in den laatsten tijd met de volksschool in Indië heeft. Wij bepalen ons bij het bespreken van deze quaestie tot Java en Madoera (1) omdat ze daar het zuiverst kan worden gesteld. Op 31 December 1896 bestonden daar 205 lagere scholen bevolkt door 24,735 leerlingen. (2) Vergelijkt men dit cijfer met dat van vorige jaren dan valt een belangrijke vermeerdering te constateeren. Ultimo December 1892 b.v. beliep hun getal precies 22,500, een vermeerdering dus in een tijd van 4 jaren van 2235 leerlingen, bij een gelijk aantal scholen. Vooruitgang valt ook te constateeren wanneer men let op het gehalte der onderwijzers; vooral op het aantal leerlingen dat gedurende

---

(1) Dat in het laatste 5 jaarlijksch rapport de cijfers van Bali en Lombok zijn medegerekend, doet weinig ter zake, aangezien ze gezamenlijk slechts drie scholen rijk zijn.

(2) Ik heb deze cijfers verkregen door het aantal *ingeschrevenen* die Koloniaal verslag over '96 pag. 132 vermeld worden met ⅛ te verminderen. De vergelijking tusschen de cijfers van 1892 in het Koloniaal verslag en in het 5 jaarl. verslag geven mij daartoe recht.

minder dan een jaar de school bezocht (over 1883 t/m 1887, 25.000 van de 63,000; over 1888 t/m 1892, 22,400 van de bijna 64,000). Dan valt er gestadige vermeerdering van het aantal meisjes die de school bezoeken te constateeren. Ultimo December 1887 waren er 77, in 1892 198, in 1896 311. Zoo schijnen op allerlei gebied de cijfers de beweering te steunen dat men op Java meer en meer nadert tot het doel dat men zich had voorgesteld n.l. de stichting van een volksschool.

Toch zal zelfs de meest overtuigde voorstander van het Gouvernementsonderwijs niet durven beweeren dat werkelijk deze cijfers recht geven tot zoodanige conclusie. Vooreerst reeds niet omdat onder een bevolking van ruim 25,000,000 zielen 205 scholen met nog niet 25,000 leerlingen, d.i. 1 leerling op 1000 zielen, zoo goed als niets is. Te Rotterdam is die verhouding voor wat betreft het l. o. 112, voor het onderwijs in zijn geheel 180 per 1000 inwoners. Maar vooral moet hierbij op het volgende worden gewezen.

Van de 24,735 leerlingen die ultimo December 1896 de scholen op Java en Madoera bevolkten waren slechts 311 meisjes. Het behoeft niet gezegd te worden hoe bedenkelijk deze wanverhouding is. Voor een geleidelijke ontwikkeling der maatschappij toch is de geleidelijke ontwikkeling van het huiselijk leven onmisbaar. In Mohammadaansche landen mag dan ook wel de groote klove tusschen de beide sexen als een groote hindernis worden genoemd. Een verstandige volksvriend zal natuurlijk trachtten zooveel mogelijk deze klove te dempen. Ons Gouvernement vergroot ze, zij 't dan ook tegen zijn wil, door alleen de jongens te onderwijzen en de meisjes onwetend te laten. Maar ook onder de jongens is de toestand verre van rooskleurig. In het tijdvak van 1888 b/m 1892

werden afgeschreven 63,573 jongens. Daarvan waren 44,195 uit de eerste, 11,566 uit de tweede en slechts 7,812 uit de derde of hoogste klasse. En van deze 7,812 kon slechts aan 2,974 een certificaat van goed volbrachten leertijd worden gegeven. Van de ruim 24,000 leerlingen die de lagere scholen op Java en Madoera bezoeken ontvangen dus jaarlijks nog niet 600 leerlingen, d.i. één op de 80,000 zielen, een zoodanig certificaat. Het rapport zegt over het besproken vijfjarig tijdvak het volgende:

„De leerlingen, die geregeld en gedurende meerdere jaren de school bezochten, waren veelal kinderen van ambtenaren, aanzienlijken en welgestelden. Deze bezochten de school met het doel om later magang, beambte of ambtenaar te kunnen worden, dan wel schrijver of mandoer op landelijke ondernemingen, in fabrieken of toko's, kweekeling op een lagere inlandsche school of op een kweekschool, mantri bij het kadaster, telegrafist, conducteur bij de spoorwegen, enz. en als pis aller desaschrijver". En verder: „Van een eigenlijk volksonderwijs op de Gouvernementsscholen, kan dan ook alleen worden gesproken, voor zooveel aangaat het ressort van de kweekschool te Amboina, waar die scholen door evenveel leerlingen werden bezocht als op Java en Madoera, terwijl de gezamenlijke bevolking van de residentiën Menado, Ternate, Amboina en Timor, minder dan een tiende deel bedraagt van die der evengenoemde eilanden."

In onmiddellijke aansluiting aan het bovenstaande thans dadelijk een woord over het ressort Amboina, waar de verhoudingen dus 10 maal gunstiger zijn. Immers de omstandigheden, die als redenen daarvan mogen worden genoemd, werpen een zeer eigenaardig licht op de cijfers van Java en Madoera. Dat het schoolbezoek daar veel algemeener is zagen wij reeds. Voor de Minahassa kunnen

wij nog wat meer in bijzonderheden treden. De 75 Gouvernementsscholen aldaar worden bezocht door ruim 10,000 leerlingen. De 130 scholen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap door 8053 leerlingen, tezamen 18,053. (1) Wanneer wij de bevolking van de Minahassa op ruim 168,000 stellen (2) dan komen wij tot een cijfer van 107 leerlingen op elken 1000 zielen, tegen 1 leerling op elke 1000 op Java. Zeer eigenaardig is het verder op te merken dat van de 8053 leerlingen der zendingscholen 3218 meisjes zijn, d.i. bijna 40 °/₀. Van de 10,000 leerlingen der Gouvernementsscholen echter zijn slechts 3000 meisjes, d.i. 33 °/₀. Zelfs in een gechristianiseerde bevolking dus wordt de zendingschool beter door de meisjes bezocht dan de Gouvernementsschool. Dezelfde verhouding, ongeveer 33 °/₀ van het aantal leerlingen, vinden wij trouwens in het geheele ressort van de kweekschool op Amboina waar dan ook de leerlingen bijna uitsluitend christenen zijn. Alleen wat het geregeld schoolgaan betreft is de verhouding hier bepaald ongunstiger dan elders, een omstandigheid waarvan reeds boven een plausibele verklaring werd gegeven. Letten wij daarentegen op den stand der ouders, dan valt de vergelijking weder zeer beslist ten voordeele van Amboina uit. (3) In

(1) Het laatste 5 jaarl. verslag geeft voor Menado (pag. 144.) 10831 leerlingen, volgens pag. 135 heeft de Minahassa en Gorontalo samen 81 scholen, en volgens Bijlage X pag. 75 heeft Gorontalo *zes* scholen, blijft dus 75 voor de Minahassa. Elke school op een gelijk aantal leerlingen gerekend geeft dit ruim 10,000 voor de Minahassa.

(2) Zie Meded. van het Nederl. Zendelinggenootschap Deel XLI, pag. 383, alwaar 168,288 is aangegeven.

(3) Op de Ambonsche eilanden worden de Gouvernementsscholen bezocht door 7166 leerlingen. De geheele bevolking bedraagt hier 290,500 zielen, waarvan evenwel slechts 67,800 Christenen, d.i. pl m. 24 °/₀. Rekent men nu op Amboina de niet-Christelijke bevolking

verband daarmede constateert dan ook het vaak genoemde rapport (pag. 116) dat alleen dáár de Gouvernementsscholen kunnen worden genoemd "volksscholen".

Ik mag u niet langer met cijfers ophouden hoe welsprekend ze ook zijn mogen. Alleen om de tegenwerping te ontzenuwen dat wat in de buitenbezittingen waar is, daarom nog niet van Java behoeft te gelden, nog het volgende.

Het Nederl. Zendelinggenootschap heeft in zijn werkkring op Oost-Java 24 scholen, bezocht door 2191 kinderen. Daarvan zijn 647 Mohammadaansche, onder deze 48 meisjes. De overige 1544 zijn Christenkinderen en van deze zijn 711 meisjes. Het Genootschap heeft dus op zijn 24 scholen 711 meisjes: dus 46 °/₀; het Gouvernement op zijn 205 scholen 311, d.i. 1⅛ °/₀. En wil men opgaven uit de pas gechristianiseerde heidenen, dan lette men op Savoe met 6 scholen en 105 jongens tegen 118 meisjes. In het algemeen worden de 328 zendingscholen bezocht door 4614 meisjes tegen 11141 jongens, en onder deze laatsten zijn vele Mohammadanen.

Zou het nu partijdigheid zijn als wij hier spreken van den steun dien de zending aan het Gouvernement geeft bij zijn alleszins loffelijke pogingen om Indië te beschaven? Of mogen wij in deze feiten de bevestiging zien van een vermoeden dat zich reeds à priori aan ons opdrong? Ik zal nu niet in dezen kring trachten te betoogen dat toch eigenlijk het Evangelie het eenige middel is tot beschaving. In ons midden zal deze stelling wel als een axioma worden aanvaard, wij, die immers van waarachtige bekeering

---

mede, dan komt men tot 24 leerlingen op 1000 zielen. Evenwel bestaat in de meeste niet-Christelijke kampongs geen school, zoodat wij recht hebben als grondslag aan te nemen de Christelijke bevolking, groot 67,800 zielen, waardoor wij komen op een getal van 105 leerlingen op 1000 inwoners. Van de 7166 leerlingen zijn 2795 meisjes, d.i. 39 °/₀.

des harten alles verwachten. Ik wil mij nu echter liefst zooveel mogelijk plaatsen op het neutrale standpunt der Regeering en trachten aan te toonen dat zij, zonder ook maar eenigszins aan haar neutraliteit te kort te doen, toch zal moeten erkennen den steun van de een of andere zedelijke macht noodig te hebben om te geraken tot haar doel, de invoering van een volksschool in Indië. Laat ons de Javaansche maatschappij eens even in oogenschouw nemen. Zou de tijd al zoo nabij zijn dat waarlijk elke Javaan behoefte heeft aan de kennis van lezen, schrijven en rekenen? Maar hoeverre zijn wij zelf in ons beschaafde Nederland nog van daar! Wie het volk, bepaaldelijk de plattelandsbevolking van nabij heeft gadegeslagen, die weet er van mede te spreken dat er velen zijn, die sinds ze de schoolbanken verlieten nooit meer een schrijfstift in handen namen. Waarlijk, het aantal is ook bij ons nog niet gering dergenen, die de schrijfkunst een overbodige weelde achten, en lezen alleen in zooverre nuttig, omdat zij nu hun text kunnen opzoeken en hun gezangboek opslaan in de kerk. Zal men van den Javaanschen desabewoner verwachten, dat hij begeerig uitzie naar zijn nieuwsblad, vakorgaan of volksbibliotheek? Of zou men hem kunnen overtuigen van de opvoedende beteekenis van het onderwijs? Maar het is overbekend dat er van opvoeding in de Inlandsche maatschappij geen sprake is. Het kind groeit daar eenvoudig in het wilde op, als een natuurkind in optima forma. De opvoedende beteekenis der school zou al bijzonder duidelijk moeten blijken, wilde men den inlander die zelf zonder opvoeding groot is geworden, van haar bestaan overtuigen. En dit zou toch zeker alleen dan kunnen gelukken, wanneer werkelijk de onderwijzers op de inlandsche volksschool uitmunten door paedagogische talenten. Daarvan evenwel wordt weinig

bespeurd. Den inlander ontbreekt het waarlijk niet aan verstand en geheugen, maar wel aan initiatief. Een nauwkeurig voorgeschreven taak zal hij uitnemend kunnen volbrengen, vooral wanneer hij weet dat hij wordt gecontroleerd. Maar zelfstandig optreden kan men niet van hem verwachten. Dit is de ervaring die op alle gebied wordt opgedaan, op medisch gebied met de dokters djawa, op geestelijk gebied met de inlandsche helpers. En niet anders is de toestand op de school. Ik weet wel dat er uitnemende werken bestaan over paedagogiek, en ik ontken allerminst de waarde van de studie daarvan. Maar geen deskundige zal van deze studie verwachten dat ze den inlander zal vormen tot een opvoeder der jeugd. Daarbij bedenke men dan nog dat de taak, waarvoor de inlandsche onderwijzer geplaatst wordt, oneindig zwaarder is, dan die, welke zijn nederlandsche collega hier te lande heeft te vervullen. Voorwaar het zal nog geruimen tijd duren eer men den inlander voor de school wint op grond van de opvoedende beteekenis van het onderwijs.

Maar bovenal, in de inlandsche maatschappij is voorshands nog geen plaats voor de volksschool. Ik geef toe dat men de thans op Java bestaande 205 scholen veilig met 3 of 4 maal zoovelen zou kunnen vermeerderen, en dat men ze dan dadelijk met een behoorlijk aantal leerlingen gevuld zou zien. Maar vooreerst zouden deze leerlingen bijna uitsluitend van het mannelijk geslacht zijn, een omstandigheid, die zeer zeker een normale ontwikkeling der maatschappij zou tegenhouden. Verder zou daarmede slechts het aantal baantjes-jagers toenemen zonder dat het kind uit het volk wierd onderwezen. Te Mådjå-Warnå komen de kinderen van achter de karbouwen of van den veldarbeid ter school en 80 % van hen worden landbouwers. De leerlingen der Gouvernementsscholen worden

in de huisgezinnen waartoe zij behooren beschouwd als veel te goed voor den veldarbeid. En voor zoover zij werkelijk de school met vrucht afloopen worden zij baantjesjagers, en zijn zij menigmaal de parasieten der maatschappij. (Zie 5 jaarl. verslag over 1888 t/m 1892 pag. 114 en Kruijt in Mededeelingen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, Deel XLI pag. 94 e. v.). Vergeten wij niet hoe veelzijdig de arbeid is der zendelingen en hoe zij alleen daardoor er in zijn geslaagd als maatschappelijke hervormers op te treden en zoodoende voor de school een plaats te veroveren in de maatschappelijke instellingen. Een onzer zendelingen schreef ons onlangs dat hij bij een bezoek aan een zijner filiaalgemeenten „meer polderjongen dan zendeling was geweest." Hij had den stuwdam voor de irrigatie der rijstvelden doorgebroken gevonden en de bevolking te lamlendig om zelf de hand aan den ploeg te slaan. Daarom had hij zelf de spade ter hand genomen en had gearbeid zoo lang hij kon. Ziedaar een staaltje uit de talloos vele die aangehaald zouden kunnen worden ter illustratie van de onderscheidene wijzen, waarop de zendelingen hebben ingegrepen in elk deel en onderdeel van het zedelijk, maar ook van het maatschappelijk leven der Inlanders. En de reiziger die nu komt in de Battaklanden, op Mådjå-Warnå, in de Minahassa, of zelfs op Ambon, die ziet zich plotseling *in een geheel andere wereld verplaatst*, een wereld, waarin de volksschool thuis behoort. Zou men nu waarlijk meenen dat door het oprichten van een aan alle eischen beantwoordend schoollokaal met een Inlander die vlijtig studeerde op de kweekschool en nu een flink tractement geniet, met keur van leermiddelen en schoolmeubelen, dat men met dit alles hetzelfde zoude bereiken wat door de zending bereikt is? Om een maatschappij te hervormen is voorwaar nog wat anders noodig dan een van staatswege opgerichte neutrale school!

Intusschen het is mijn bedoeling allerminst die staatsbemoeiing met het onderwijs als van nul en geener waarde te kenschetsen. Verre van dien. Vooreerst wachte men zich er voor misbruik te maken van de fouten, door de Regeering op het gebied van het onderwijs begaan. Dat men omstreeks het jaar 1870 nog dweepte voor neutraal onderwijs weet iedereen en behoeft niemand te verbazen. En al is nu de ingenomenheid daarmede merkbaar gedaald, het komt mij voor dat van den Staat, geen ander dan neutraal onderwijs mag worden gevraagd, ook niet in Indië. En het zou zeker doctrinarisme verraden indien wij, op grond van de bovengenoemde ernstige bezwaren, van de thans bestaande Gouvernementsscholen op Java niets dan kwaads verwachtten. Laat men, waar die scholen thans bestaan en ten deele zelfs druk worden bezocht zij het dan ook meerendeels door jongens, rustig voortgaan op den ingeslagen weg. De neutrale Gouvernementsschool is zeer zeker een eenzijdig, en daarom uiterst gebrekkig middel tot ontwikkeling van de Indische maatschappij. Maar vooral wanneer men dit zeer ernstige bezwaar goed onder de oogen ziet dan zal men het een en ander doen om het te neutraliseeren zoodat er dan ook van die school zeker iets goeds mag worden gewacht.

Maar verder verwacht ik van Staatsbemoeiing veel tot verbetering van het gehalte van het onderwijs. Op de Gouvernementsscholen is in dit opzicht reeds zeer veel gedaan. Behoudens enkele uitzonderingen moet worden erkend dat het intellectueel gehalte van het onderwijs aldaar veel hooger staat dan dat op de zendingscholen. Ik weet wel dat men zich hier kan beroepen op het feit dat gene de wel voorziene staatskas tot haar beschikking had. Maar daarmede is zeker niet alles gezegd. Er is in die kringen met grooten ernst gezocht naar de beste

leermethode, de beste schoolboeken, enz. enz. Bovenal men heeft hier meermalen met groote vrijmoedigheid begane fouten beleden en getracht ze te herstellen. De Regeeringsverslagen zijn in menig opzicht voortdurende aanklachten tegen het Regeeringsonderwijs, en getuigen van den wil om te verbeteren wat te verbeteren valt, en van ernstigen pogingen daartoe aangewend, die menigmaal goed slaagden. Vergelijkt men daarmede wat in dit opzicht in zendingskringen is geschied dan is het resultaat voor deze niet gunstig. Zoo kan b.v. voor menige zendingschool nog geen subsidie worden aangevraagd, omdat het onderwijs er niet voldoet aan de toch zeer matige eischen door het Gouvernement gesteld. Ik weet wel dat men zich hier met groot recht kan beroepen op de ten eenenmale onvoldoende geldmiddelen. Voor 130 scholen heeft het Genootschap slechts jaarlijksch *f* 12,000,— disponibel, terwijl het Gouvernement, alleen aan tractementen voor 75 scholen ruim *f* 100,000,— betaalt. (1) Maar daarmede is niet alles gezegd. Veel te veel wordt in christe-

(1) Dit verschil kan ten deele, maar voorzeker niet geheel, verklaard worden uit het mindere gehalte van het Genootschapsonderwijs, welk minder gehalte bovendien voor een niet onbelangrijk deel moet verklaard worden uit de scherpe concurrentie, die het van het Gouvernement te verduren had, en waaraan het geregeld zijn beste onderwijskrachten verloor en nog verliest. Daarenboven wordt algemeen erkend, dat het Gouvernements-onderwijs voor de behoeften van den Inlander te hoog is, waarom dan ook reeds geruimen tijd wordt gearbeid in de richting van verlaging van het peil, waarop dit onderwijs staat. Voor de kweekschool te Tomohon betaalt het Genootschap jaarlijks *f* 6000,—, terwijl het Gouvernement in het jaar 1892, voor de toenmaals bestaande zeven kweekscholen betaalde *f* 172,874,59 (zie 5 Jaarl. Rapport, Bijl. W, pag. 64). De laatsten werden bezocht door 233 kweekelingen, gevende eene uitgaaf van *f* 741,95 per kweekeling, terwijl de Genootschapskweekschool door 30 leerlingen werd bezocht, d.i. *f* 200,— per kweekeling.

lijke kringen het Evangelie beschouwd als een soort panacee, een talisman. Voor menigeen is een christelijke school waar slecht onderwijs wordt gegeven, verre verkieselijk boven een neutrale, maar waar het onderwijs degelijk is. Toch kan de stelling worden verdedigd dat een school waar gebrekkig onderwijs wordt gegeven nooit een christelijke school kan worden genoemd. Laat het Evangelie toch altijd en overal wezen, niet de vlag die de lading dekt, maar het zuurdeeg dat alles doortrekt. Het komt mij voor dat het de taak van het Gouvernement is om in deze scherp toe te zien. En wanneer het tegelijk met het lokaas der subsidie, (1) hooger eischen stelt aan de zendingscholen dan zal zeer zeker daardoor niet alleen het onderwijs, maar ook de zending zijn gebaat.

Maar ik mag niet langer uwe aandacht in beslag nemen. Practisch resultaat van de uitgesproken beweeringen moge zijn een krachtiger toepassing van de beginselen door den Heer W. P. Groeneveldt uitgesproken, en op pag. 5 van het vaak genoemde 5 jaarl. Verslag, en wel vooral van No. 1 en 3, aldus geformuleerd werden:

1°. bevordering van het particulier onderwijs en beperking van het aantal Gouvernementsscholen in Nederl. Indië; en, ook opdat het gehalte van dat onderwijs verbetere:

3°. uitbreiding van het corps inspecteerende ambtenaren.

Ik heb gezegd.

---

(1) De Subsidie een lokaas! Tot heden niet zoo bijzonder groot! Zoo bedraagt de subsidie voor de school te Mådjå-Warnå, die door bijna 700 leerlingen wordt bezocht en het Genootschap jaarlijks ruim *f* 3200,— kost, slechts voor onderhoud en aanvulling der eerste inrichting:

's jaars	*f*	40,—
ter tegemoetkoming van verdere uitgaven	"	250,—
Totaal	*f*	290,—

STATISTIEKE OPGAVEN betrekkelijk het Zielental in de

DISTRICT.	PLAATS.	Inlandsch leeraar.	Evangelische christenen.	Roomsch-Katholieke christenen.	Heidenen.
Menado	Menado	E. Bolang en H.Wattimena.	5064	204	2232
„	Singkel	A. Pangkei.			
Tondano Toulian..	Tondano } eene gemeente	J.Loing. A.Tumbel	4686	25	119
T. Toulou ambot.	„	H. Adam. W. Mamentu.	4644	—	96
T. Toulian	Keya	H. Siwi.	1296	—	—
Tomoh.-Sarongsong	Tataaran } eene gemeente	„	962	8	—
Tond. Toulian	„	„	891	76	—
„	Marawas	A. Tumbel.	148	—	—
„	Koelo	„	75	8	—
„	Tandengan	E. Lumanan.	602	—	—
„	Maumby	„	264	—	—
„	Seretan	„	271	—	—
T. Touloumambot.	Toulian Ketjil	„	811	—	—
„	Watoemea	L. Adam.	503	—	—
Tondano Toulian..	Eris	„	634	—	—
„	Telap	„	622	-	—
„	Paloloan	„	578	—	—
„	Watoelanei	S. Poliï.	429	—	—
„	Kajoeroja	„	357	2	—
„	Kapataran	„	654	—	—
T. Touloumambot.	Toelap	J. Korompis.	362	—	—
„	Laloempei	„	383	—	—
„	Ranowangko bawah..	„	237	—	—
„	Komby	Ch. Pangauw.	460	—	—
„	Sawangan	„	162	—	—
„	Kolongan	„	352	—	—
„	Rerer	H. Pesot.	482	—	—
„	Makalisoeng } eene gemeente	„	149	—	—
Tonsea	„	„	160	—	—
T. Touloumambot.	Kinaléosan	„	116	—	—
„	Papakelan	U. Adam.	442	—	—
Tonsea	Tonsea-lama	W. Mamentu	958	—	—
Tom. Sarongsong..	Roeroekan	L. Turamby.	710	124	—
„	Kumelembuai	„	223	24	—
T. Touloumambot.	Kampong djawa	„	—	—	—
Tonsea	Ajer-madidi	H.A.Tangkilisan.	1124	38	48
„	Sarongsong	„	303	5	—

Christelijke Gemeenten in de Minahassa, op Ultimo 1898.

Mohammadanen.	Totaal.	Overgangen. Protestant tot Roomsch.	Overgangen. Roomsch tot Protestant.	*Aanmerkingen.*
2057	9557	—	7	De heidenen zijn Chineezen.
90	4920	25	—	In den loop van 1898 zijn er 3 huisgezinnen in de kampong Wewelen (Tondano) tot de Roomsche Kerk overgegaan bestaande uit 3 mannen, 3 vrouwen en 19 kinderen, te zamen 25 zielen. Een der mannen werd gedreven door baatzucht, hij haalde de 2 anderen over en gaf zich veel moeite, om in stilte, langs duistere wegen, met schoonschijnende redenen, ook anderen in de Tondanosche gemeente voor Rome te winnen. Dit had geen gevolg. Veeleer wekte dat ontevredenheid. De gemeente verzet zich als één man tegen de woelingen van Rome.
5	4745	—	—	
—	1296	—	—	
34	1004	—	2	
2	969	11	—	
—	148	—	—	
6	89	—	—	
—	602	—	—	
—	264	—	—	
—	271	—	—	
—	811	—	—	Uit de gemeente te Karoeroja werden 2 mannen Roomsch één uit jarenlang gekoesterde wrok tegen den onderwijzer, de andere uit boosheid, omdat hem geene betrekking kon gegeven worden welke hij nu bij de Jezuiten zocht.
—	503	—	—	
—	634	—	—	
—	622	—	—	
—	578	—	—	
—	429	—	—	Te Tataäran werd een jongen Roomsch omdat hem eene onderwijzersbetrekking voorgespiegeld werd, en een meisje, zoo ook een meisje te Roeroekan, omdat haar kostelooze opneming in de te openen zusterschool werd voorgehouden. Te Roeroekan ging een jongeling over omdat hij met een Roomsch meisje wilde trouwen.
—	359	2	—	
—	654	—	—	
—	362	—	—	
—	333	—	—	
—	237	—	—	
—	460	—	—	
—	162	—	—	De heidenen zijn Chineezen, de Mohammadanen zijn vreemdelingen.
2	354	—	—	
—	482	—	—	
—	149	—	—	
—	160	—	—	
—	116	—	—	
—	442	—	—	
214	1172	—	—	
1	835	2	—	
2	249	—	—	
1015	1015	—	—	
179	1389	5	1	
1	309	—	—	

DISTRICT.	PLAATS.	Inlandsch leeraar.	Evangelische christenen.	Roomsch-Katholieke christenen.	Heidenen.
Tonsea	Raprap	H. Tangkilisan.	316	9	—
,	Soekoer	,	470	41	—
,	Tumaluntung	J. Tuerah.	1300	2	8
,	Paslaten	,	328	17	—
,	Lembean	,	566	36	—
,	Kassar	,	606	—	—
,	Karegesan	,	636	—	6
,	Treman	A. Lewu.	893	1	3
,	Kawilei	,	550	50	—
,	Kaima	,	736	—	—
,	Kanditan	,	541		4
,	Watoedambo	,	206	—	—
,	Kema	Ch. Katuuk.	905	91	21
,	Tontalette	,	199	—	—
,	Lilang	,	264	—	—
,	Walei	,	427	—	—
,	Lansot	,	155	—	—
,	Tandjong merah	,	284	—	—
,	Sawangan	A. Lengkong.	609	1	—
,	Tanggari	,	341	—	—
,	Rumengkor	Z. Pantouw.	246	110	—
,	Sampiri	,	279	—	—
,	Talawaan	,	822	—	8
,	Mapangit	J. Polii.	562	—	—
,	Kolongan	,	381	—	—
,	Tetey	,	401	—	—
,	Tatelloe	H. Rorimpunu.	1139	—	8
,	Wasian	,	218	—	—
,	Matungkas	,	613	—	—
,	Laikit	,	733	—	—
Maumby	Paslaten	W. Rumimpunu.	307	—	—
,	Kokole	,	297	—	—
,	Kaweruan	,	294	—	—
,	Lumpias	,	333	—	—
,	Batce	W. Sumakud.	355	—	—
,	Werot	,	206	—	—
,	Palaes	,	83	—	—
,	Kuwala-batoe	,	16	—	—
,	Sarawet	,	111	—	—
,	Likupang	,	249	—	9
,	Papoetoeman	,	119	—	—
,	Serey	,	155	—	—
Sonder	Sonder	J. Regar.	2885	161	422
,	Kolonganatas	,	1203	—	17
,	Tintjep	G. P. C. Regar	370	—	3
,	Leilem	J. Woeaten.	993	—	4
,	Kiawa	,	1437	—	42
,	Suluum	N. Lantang.	819	—	9

Mohammadanen.	TOTAAL.	OVERGANGEN. Protestant tot Roomsch.	Roomsch tot Protestant.	*Aanmerkingen.*
—	325	—	—	
—	511	14	3	
—	1310	—	—	
—	345	11	2	
—	602	3	4	
-	606	—	—	
—	642	—	—	
—	897	—	—	
—	600	51	—	
—	736	—	—	
—	545	—	—	
—	206	—	—	
877	1888	74	5	
—	199	—	—	
—	264	—	—	
—	427	—	—	
—	155	—	—	
173	457	—	—	
—	610	—	—	
—	341	—	—	
—	356	9	—	
—	279	—	—	
—	830	—	—	
—	562	—	—	
—	381	—	—	
—	401	—	—	
—	1147	—	—	
—	218	—	—	
—	613	—	—	
—	733	—	—	
—	307	—	—	
—	297	—	—	
—	294	—	—	
—	333	—	—	
15	370	—	—	
2	208	—	—	
35	118	—	—	
144	160	—	—	
—	111	—	—	
96	354	—	—	
6	125	—	—	
—	155	—	—	
—	3468	2	1	
—	1220	—	—	
—	373	—	—	
—	997	—	—	
—	1479	—	—	
—	828	—	—	

DISTRICT.	PLAATS.	Inlandsch leeraar.	Evangelische christenen.	Roomsch-Katholieke christenen.	Heidenen.
Sonder	Pinapalangkow	N. Lantang	370	—	6
"	Kapoja	"	479	—	—
"	Timbukar	G. Regar.	252	—	6
"	Tangkunei	"	194	—	—
"	Munte	"	228	—	—
Kawangkoan	Kawangkoan	J. Runkat.	2732	32	6
"	Kaju-uwi	"	519	—	—
"	Tondegesan	M. S. Rawoeng.	739	4	—
"	Pombassian-atas	"	1148	—	148
Tomok.-Sarongs	Lahendong	S. Warouw.	782	4	—
"	Rambunan	"	436	16	—
"	Sawangan	"	125	—	—
"	Pinaras	"	506	—	1
"	Pangolombian	"	567	93	—
"	Tondangow	"	444	—	—
"	Tomohon	J. Mandagi. / R. Parengkuan	4245	906	10
"	Sarongsong	H. Wajong.	1228	166	—
Kakaskassen	Kakaskassen	L. Pongai.	1593	311	24
Langowan	Langowan	H. Kalangi.	7637	151	27
"	Kelelondej	"	274	—	—
"	Atep	L. Karepouan.	471	—	—
"	Palamba	"	307	—	—
"	Talawatoe	"	169	—	—
Kakas-Remboken	Kakas	J. Wawoloemaja.	5085	21	35
"	Passo	Th. Najoan.	1599	—	—
"	Panassen	"	488	—	—
"	Toulian	"	604	—	—
"	Kaweng	J. Tampenawas.	608	—	—
"	Toulimembet	"	221	—	—
"	Kajoewatoe	A. Loementoet.	297	—	—
"	Karor	"	227	—	—
"	Sombokej	"	94	—	—
"	Remboken	A. Winokan.	4570	11	—
"	Kasoeratan	"	810	3	—
"	Parepej	"	589	73	—
Kawangkoan	Tompasso	L. Girot.	3775	65	43
"	Tollok	"	632	—	—
"	Kanonang	"	894	37	21
Maumby	Maumbij	S. Maramis.	527	—	—
"	Kolongan	L. Kaseger.	391	—	—
"	Soewaän	"	206	3	—
"	Kawangkoan	"	190	—	—
"	Koewil	"	296	—	—
"	Kaleosan	"	123	—	—
Menado	Sawangan	Ph. Supit.	368	—	—
"	Kamanta	"	323	21	—
"	Toumboeloean	"	161	156	—

Mohammadanen.	TOTAAL.	OVERGANGEN. Protestant tot Roomsch.	Roomsch tot Protestant.	*Aanmerkingen.*
—	376	—	—	
—	479	—	—	
—	258	—	—	
—	194	—	1	
—	228	—	—	
8	2777	—	1	
—	519	—	—	
—	743	—	—	
—	1296	—	3	
—	786	—	—	
—	452	—	4	
—	125	—	—	
—	507	—	2	
—	660	3	—	
—	444	—	—	
6	5167	31	—	De beide Inl. leeraars geven ook les aan de kweekelingen van de kweekschool te Tomohon.
67	1461	—	9	
7	1935	13	—	
59	7874	2	4	De Mohammadanen zijn Gorontaleezen.
22	296	—	—	idem idem.
—	471	—	—	
—	307	—	—	
—	169	—	—	
28	5169	—	—	De Heidenen zijn Chineezen.
4	1603	—	—	
3	491	—	—	
66	670	—	—	
1	609	—	—	
—	221	—	—	
—	297	—	—	
—	227	—	—	
—	94	—	—	
18	4599	—	—	
—	813	—	—	
—	662	—	—	
9	3892	27	6	
—	632	—	—	
—	952	30	—	
1	528	—	—	
1	392	—	—	
—	209	—	—	
—	190	—	—	
1	297	—	—	
—	123	—	—	
—	368	—	—	
—	344	21	—	
—	317	—	14	

DISTRICT.	PLAATS.	Inlandsch leeraar.	Evangelische christenen.	Roomsch-Katholieke christenen.	Heidenen.
Tomoh.-Sarongsong	Kembes	E. Malonda.	789	261	35
Kakaskassen	Koka	″	316	35	—
″	Kali	J. Wongkar.	233	29	—
″	Lotta	″	520	13	14
″	Warembungan	″	185	94	123
Menado	Kayragi	S. Maramis.	120	—	—
″	Kaywatoe	″	146	1	1
″	Paniki di atas	″	622	—	3
″	Paniki di bawah	Ph. Mamuaja.	420	2	98
Bantik	Boeha	″	271	—	—
″	Bengkol	E. Maramis.	371	—	—
Menado	Pandu	″	105	—	—
″	Talawaän	″	83	—	—
Bantik	Talawaän	″	252	—	—
Menado	Wori	F. Unsulangi.	106	—	—
″	Tiwoho	″	100	—	—
″	Tongkeyna	″	157	—	—
Bantik	Meras	″	123	—	—
″	Molas	Ph. Mamuaja.	235	—	—
″	Bailan	″	164	—	—
Menado	Bonaken	N. Wongkar.	578	—	—
″	Menado-tuwa	″	360	—	—
″	Mantehage	″	356	—	—
Maumby	Gangga	L. Komalig.	376	—	—
″	Talisei	″	207	—	53
″	Bangka	″	471	—	23
Tombassian	Amurang	S. Toembelaka.	1617	—	355
″	Bujongon	″	427	—	—
″	Bitoeng	″	243	—	—
″	Ranomea	S. Weool.	342	—	—
″	Pondang	″	242	—	—
″	Lopana	″	206	—	—
″	Pimalin	″	112	—	—
″	Malenos	″	172	—	—
″	Ritej	″	390	—	—
″	Maliku	J. Turangan	385	—	—
Sonder	Tumpaan	J. Karwoer.	536	—	—
″	Metani	″	155	—	2
″	Popontolen	″	150	—	—
″	Lelema	″	150	—	—
″	Paslaten	″	254	—	45
″	Soeloe	″	180	—	—
″	Badjoh	″	53	—	60
Kawangkoan	Pinamorongan	J. Tawas.	408	—	—
″	Woewoek	″	664	—	—
″	Romoonatas	″	477	—	—
″	Lansot	″	599	—	—
Romoön	Romoonbawah	A. Roemengan.	1488	217	476

Mohammadanen.	Totaal.	Overgangen. Protestant tot Roomsch.	Roomsch tot Protestant.	*Aanmerkingen.*
1	1086	4	8	
—	351	35	—	
—	262	—	2	
17	564	—	—	
2	404	3	3	
—	120	—	—	
—	148	—	—	
4	269	—	—	
—	520	—	—	
—	271	—	—	
—	371	—	—	
4	109	—	—	
—	83	—	—	
5	257	—	—	
—	106	—	—	
35	135	—	—	
30	187	—	—	
—	123	—	—	
2	237	—	—	
3	167	—	—	
124	702	—	—	
18	378	—	—	
82	438	—	—	
15	391	—	—	
92	352	—	—	
1	495	—	—	
217	2189	—	—	De Heidenen zijn Chineezen.
—	427	—	—	
—	243	—	—	
—	342	—	—	
—	242	—	—	
—	206	—	—	
—	112	—	—	
—	172	—	—	
—	390	—	—	
—	385	—	—	
125	661	—	—	
—	157	—	—	
—	150	—	—	
—	150	—	—	
—	299	—	—	De Heidenen zijn Chineezen.
—	180	—	—	
40	153	—	—	
—	408	—	—	
—	664	—	—	
—	744	—	—	
—	599	—	—	
—	1964	—	—	

DISTRICT.	PLAATS.	Inlandsch leeraar.	Evangelische christenen.	Roomsch-Katholieke christenen.	Heidenen.
Tombassian	Kanejan	J. Turangan.	372	—	—
″	Koreng	″	297	—	—
″	Tumaluntung	″	391	—	—
Kawangkoan	Wian-Lapi	Th. Pangkei.	604	—	—
″	Talaitad	″	322	—	—
Tompasso	Koemelemboeai	J. Pangkei.	959	—	—
″	Woewoek-Malola	″	449	—	—
″	Karimbow	M. [Paat.	654	—	1
″	Tokin	″	488	—	—
″	Wanga	″	511	—	—
″	Motoling	″	583	—	—
″	Raanan	″	406	—	398
″	Pitjoean	A. Loementa.	487	—	1
″	Lompad	″	329	—	—
″	Mopolo	″	461	—	24
″	Pontak	F. Rantoeng.	477	—	—
″	Popo	″	559	—	5
″	Poigar	S. Tampenawa.	314	—	107
″	Oakaw	″	317	—	38
Romoong	Wakan	J. Toemewoe.	338	—	1
″	Floesan	″	422	—	8
″	Pondos	″	364	—	—
″	Tewassen	″	454	—	—
″	Tawaäng	L. Toemewoe.	179	—	11
″	Tenga-Radei	″	266	—	10
″	Tenga-Sonder	″	271	—	197
″	Pakoe-weroe	J. Lampoes.	433	—	40
″ ″	Pakoe-oereh Bojong-atas	} ″	864	—	67
Pas. Rat.-Ponosak.	Ratahan	E. Soepit.	1446	—	535
″	Pangoe	M. Lalu.	423	—	14
″	Wioij	″	429	—	14
″	Liwoetoeng	A. Rogohang.	851	—	55
″	Moend-Malompar	″	718	—	167
″	Minanga	W. J. Lewoe.	253	—	2
″	Tatengesan	″	146	—	7
″	Watoelinai	″	130	—	2
″	Tababoe-Ponosakan	″	—	—	—
″	Beekoe-Belang	″	—	—	—
″	Ratatotok	″	—	—	—
″	Wongkai	E. Loementoet.	265	—	95
″	Wiau	″	111	—	3
″	Benthenan	″	143	—	1
Tonsawang	Tombatoe	F. Toembelaka.	1026	—	864
″	Kali	″	273	—	130
″	Loboe	″	516	—	714
″	Silian	″	730	—	27
Tombariri	Tanawangko	S. Welei.	1366	139	*21

Mohammadanen.	TOTAAL.	OVERGANGEN. Protestant tot Roomsch.	Roomsch tot Protestant.	*Aanmerkingen.*
—	372	—	—	
—	297	—	—	
—	391	—	—	
—	604	—	—	
—	322	—	—	
—	959	—	—	
—	449	—	—	
—	655	—	—	
—	488	—	—	
—	511	—	—	
—	583	—	—	
—	804	—	—	
—	488	—	—	
—	329	—	—	
—	485	—	—	
—	477	—	—	
6	570	—	—	
3	424	—	—	
14	369	—	—	
—	339	—	—	
—	430	—	—	
—	364	—	—	
3	457	—	—	
6	196	—	—	
—	276	—	—	
1	469	—	—	
—	473	—	—	
9	640	—	—	
2	1983	—	—	
—	437	—	—	
—	443	—	—	
—	906	—	—	
—	885	—	—	
1	256	—	—	
3	156	—	—	
124	256	—	—	
112	112	—	—	
389	389	—	—	
85	85	—	—	
—	360	—	—	
—	114	—	—	
71	215	—	—	
8	1898	—	—	
—	403	—	—	
—	1290	—	—	
3	760	—	—	
87	1613	—	4	* Waaronder 10 Chineezen.

DISTRICT.	PLAATS.	Inlandsch leeraar.	Evangelische christenen.	Roomsch-Katholieke christenen.	Heidenen.
Tombariri...........	Lemo.....................	O. Toerangan.	403	222	2
"	Lolah.....................	"	734	174	2
"	Ranotongkor..............	S. Lantang.	362	5	—
"	Taratara	"	946	431	12
"	Woloan	"	869	419	5
Kakaskass n	Kajawoe	Z. Sumendap.	419	14	4
"	Kenilow	"	407	71	13
"	Tinoor....................	"	354	—	14
Tombariri...........	Poöpoh	W. Lantang	240	—	—
"	Araken Koemoe........	"	127	—	—
"	Sondaken.................	"	82	—	—
Sonder..............	Poparen..................	"	143	—	—
Tombariri	Mokupa	S. Welei.	224	49	—
"	Senduk	"	566	—	—
Kakaskassen.........	Tateli.....................	Th. Diën.	129	1	—
"	Koha	"	549	12	18
"	Agotei	"	90	—	9
Bantik..............	Kalasei	"	182	—	—
"	Malalajang...............	"	449	—	—
		Totaal..	149740	5077	8371

	RESSORT.	PREDIKANT of HULPPREDIK.			
	Menado	Ds. J. A. Th. Krol..	5064	204	2232
	Tondano	H. Rooker.............	23573	267	215
	Ajermadidi	H. J. Tendeloo	19378	401	115
	Sonder	J. A. T. Schwarz	17228	369	663
	Tomohon..................	J. Louwerier	7066	1383	34
	Langowan	M. Brouwer	29351	361	126
	Maumby	J. Ten Hove	9891	615	350
	Amoerang	E. W. G. Graafland	11503	—	938
	Koemelembuai	J. S. de Vries	10585	—	908
	Ratahan....................	S. Huisingh	7460	—	2690
	Tanawangko	vacant.	8641	1537	100
		Totaal	149740	5077	8371

Mohammadanen.	TOTAAL	OVERGANGEN, Protestant tot Roomsch.	OVERGANGEN, Roomsch tot Protestant.	*Aanmerkingen.*
—	627	—	1	
—	910	3	4	
—	367	—	3	
1	1390	8	2	
—	1293	17	1	
—	437	—	—	
—	491	1	—	
—	368	—	—	
—	240	—	—	
—	127	—	—	
—	82	—	—	
—	143	—	—	
1	274	2	5	
—	566	—	—	
3	133	—	—	
19	598	—	—	
—	99	—	—	
—	182	—	—	
—	449	—	—	
7025	170213	409	102	
2057	9557	—	7	
1371	25426	40	2	
1528	21422	167	15	
8	18209	5	12	
80	8563	44	9	
210	30448	59	10	
438	11294	63	27	
382	12823	—	—	
42	11535	—	—	
798	10948	—	—	
111	10440	31	20	
7025	170213	409	102	

Voor de opmaking,

De Secretaris van de Zendingvereeniging in de Minahassa,

E. W. G. GRAAFLAND.

STATISTIEKE OPGAVEN

van het aantal gedoopten, aangenomen lidmaten en voltrokken huwelijken in de Minahassa, gedurende het jaar 1898.

DISTRICT.	PLAATS.	Predikant of Hulpprediker.	Aantal Gedoopten. Volwassenen.	Kinderen.	Totaal.	Aantal aangen. lidmaten.	Aantal voltrokk. huwelijken.
Menado	Menado	Ds. J.A.Th. Krol	* 39	289	328	80	26
Tondano Toulian	Tondano	H. Rooker.	2	172	174	—	57
Tond. Touloem.	"	"	—	190	190	—	44
Toulian	Koija	"	—	57	57	14	5
T. Toul. en *T. Sar.*	Tataaran	"	—	101	101	23	7
Toulian	Peleloan	"	—	34	34	—	3
"	Marawas	"	—	4	4	—	—
"	Kuloh	"	—	5	5	—	4
"	Tandengan	"	—	38	38	—	7
"	Eris	"	—	27	27	37	6
"	Telap	"	—	19	19	—	4
"	Maumbi	"	—	18	18	—	2
"	Seretan	"	—	11	11	—	3
"	Watulanej	"	—	13	13	-	1
"	Kajuroja	"	—	7	7	—	4
"	Kapataran	"	—	28	28	-	4
Touloemambot	Papakelan	"	—	12	12	—	5
"	Toulian-ketjil	"	—	42	42	—	6
"	Watumea	"	—	15	15	43	3
"	Toelap	"	-	11	11	—	2
"	Laloempej	"	—	13	13	—	7
"	Ranowangko-bawah	"	-	8	8	—	6
"	Kombi	"	—	18	18	—	1
"	Sawangan	"	—	1	1	—	1
"	Kolongan	"	—	16	16	—	3
"	Kerer	"	—	21	21	—	7
"	Kinaleosan	"	—	9	9	—	1
Touloem. Tonsea	Makalisung	"	-	13	13	—	4
Tonsea	Tonsea-lama	"	—	56	56	—	10
Tomohon Sarongs.	Roeroekan	"	—	32	32	—	4
"	Koemelemboeai	"	—	10	10	—	3
Tonsea	Ajer-madidi	H. J. Tendeloo.	1	35	36	24	18
"	Saekoer	"	—	16	16	—	3
"	Tumaluntung	"	1	54	55	-	22
"	Lembean	"	—	25	25	—	1
"	Kassar	"	—	57	57	75	14
"	Treman	"	—	93	93	—	21
"	Watoedambot	"	—	16	16	20	6
"	Kema	"	4	42	46	25	9

* 28 Heidenen, 4 Mohamedanen en 7 Roomsche.

DISTRICT.	PLAATS.	Predikant of Hulpprediker.	Aantal Gedoopten. Volwassenen.	Kinderen.	Totaal.	Aantal aangen. lidmaten.	Aantal voltrokk. huwelijken.
Tonsea	Tontalette	H. J. Tendeloo	—	5	5	—	2
"	Lilang	"	—	9	9	5	1
"	Waleo	"	1	17	18	—	3
"	Lansot	"	—	2	2	-	2
"	Tadjong-merah	"	—	6	6	—	1
"	Sawangan	"	—	13	13	15	10
"	Tanggari	"	—	6	6	15	1
"	Roemengkor	"	—	11	11	--	8
"	Sampiri	"	—	17	17	—	5
"	Matoengkas Laïkti	"	1	67	68	3	14
"	Tatelloe	"	—	53	53	27	17
"	Teteij	"	—	11	11	—	2
"	Talawaän	"	—	32	32	—	12
"	Mapangit	"	—	29	29	—	8
Maoembi	Paslaten	"	—	19	19	—	10
"	Loempias	"	—	21	21	2	—
"	Kokole	"	—	3	3	1	—
"	Kaweroean	"	—	8	8	—	—
"	Batoe	"	—	17	17	—	8
"	Werot	"	12	25	37	13	2
"	Likoepang	"	—	13	13	8	1
Sonder	Sonder	J. A. T. Schwarz.	36	111	147	140	36
"	Kolongan-atas	"	1	46	47	103	20
"	Tintjep	"	1	18	19	—	2
"	Leilem	"	1	33	34	—	14
"	Kiawa	"	5	60	65	-	7
"	Soeloeoen	"	—	15	15	—	8
"	Pinapalangkow	"	—	12	12	—	5
"	Kapoja	"	—	9	9	24	4
"	Timboekar	"	—	16	16	—	4
"	Tangkoenei	"	1	13	14	—	2
"	Moente	"	—	17	17	—	3
Kawangkoan	Kawangkoan	"	2	122	124	88	13
"	Kajoe-oewi	"	1	19	20	—	8
"	Tandegesan	"	1	32	33	53	7
"	Tombassian-atas	"	1	44	45	—	11
Tomoh.-Sarongsong	Lahendong	"	—	42	42	16	4
"	Ramboenan	"	—	27	27	—	3
"	Sawangan	"	—	2	2	—	1
"	Pinaras	"	—	28	28	—	3
"	Tondangaw	"	—	14	14	31	5
"	Pangolombian	"	—	27	27	39	3
"	Tomohon	J. Louwerier.	—	167	167	74	24
"	Sarongsong	"	1	62	63	31	23
Kokaskassen	Kakaskassen	"	4	71	75	21	17
Langowan	Langowan	M. Brouwer.	9	336	345	57	82
"	Atep	"	—	17	17	15	3
"	Palamba	"	—	8	8	14	9
"	Talawatoe	"	—	4	4	8	—
"	Kélélondei	"	—	19	19	—	2
Kakas Remboken	Kakas	"	—	254	254	148	27
"	Passo	"	—	56	56	30	5

DISTRICT.	PLAATS.	Predikant of Hulpprediker.	Aantal Gedoopten. Volwassenen.	Kinderen.	Totaal.	Aantal aangen. lidmaten.	Aantal voltrokk. huwelijken.
Kakas-Remboken	Panassen	M. Brouwer.	—	10	10	—	3
„	Toulian	„	—	32	32	19	6
„	Kaweng	„	—	23	23	15	2
„	Toulimembet	„	—	8	8	4	—
„	Kajoewatoe	„	—	11	11	5	5
„	Karor	„	—	10	10	12	4
„	Sombokei	„	1	7	8	5	1
„	Remboken	„	—	217	217	68	53
„	Kasoeratan	„	—	27	27	—	1
„	Parépei	„	—	23	23	—	3
Kawangkoan	Tompasso	„	4	138	142	50	33
„	Tollok	„	—	27	27	9	6
„	Kanonang	„	1	27	28	8	5
Maumby	Maumbij	J. ten Hove.	6	20	26	16	6
„	Kolongan	„	—	13	13	—	3
„	Soewaän	„	—	14	14	—	2
„	Kawangksoan	„	—	9	9	19	2
„	Koewil	„	—	9	9	—	2
„	Kaleosan	„	—	4	4	7	—
Menado	Sawangan	„	—	3	3	—	—
„	Kamanta	„	—	13	13	5	3
„	Toumboeloean	„	—	7	7	—	3
Tomoh.-Sarongson	Kembes	„	1	34	35	—	1
Kakaskassen	Koka	„	—	15	15	—	6
„	Kali	„	1	9	10	6	2
„	Lotta	„	—	10	10	—	—
„	Waremboengan	„	4	3	7	—	4
Menado	Kaijragi	„	—	4	4	2	3
„	Kaijwatoe	„	2	9	11	3	—
„	Paniki di-atas	„	2	9	11	11	—
„	Paniki-di-bawah	„	20	29	49	14	1
Ba tik	Boeha	„	—	7	7	11	2
„	Bengkol	„	—	9	9	—	—
Menado	Pandoe	„	—	2	2	—	—
„	Talawaän	„	—	9	9	—	—
Bantik	Talawaän	„	—	5	5	—	—
Menado	Wori	„	1	1	2	1	2
„	Tiwoho	„	—	—	—	—	1
„	Tongkeina	„	3	10	13	1	—
Bantik	Meras	„	—	1	1	—	—
„	Molas	„	—	—	—	1	—
„	Bailan	„	—	2	2	—	2
Menado	Bonaken	„	25	42	67	2	5
„	Menado-toea	„	32	26	58	—	—
„	Mantehage	„	11	15	26	—	—
Maumby	Gangga	„	9	7	16	5	4
„	Talisei	„	1	4	5	—	2
„	Bangka	„	28	22	50	7	3
Tombassian	Amoerang	E. W. G. Graafland	—	77	77	79	10
„	Bujongon	„	—	18	18	34	2
„	Bitoeng	„	—	13	13	13	—
„	Ranomea	„	—	7	7	8	2

DISTRICT.	PLAATS.	Predikant of Hulpprediker.	Aantal Gedoopten. Volwassenen.	Kinderen.	Totaal.	Aantal aangen. lidmaten.	Aantal voltrokk. huwelijken.
Tombassian	Pondang	E. W. G. Graafland.	—	8	8	8	1
„	Lopana	„	1	10	11	—	2
„	Pinalin	„	—	3	3	11	—
„	Malenos	„	—	11	11	3	1
„	Ritei	„	—	19	19	12	3
„	Malikoe	„	—	20	20	19	4
Sonder	Toempaän	„	—	18	18	13	4
„	Matani	„	1	8	9	10	2
„	Popontolen	„	—	3	3	9	4
„	Leléma	„	—	4	4	6	6
„	Paslaten	„	—	11	11	—	4
„	Soeloe	„	—	8	8	—	4
„	Badjoh	„	3	7	10	—	2
Kawangkoan	Pinamorongan	„	—	17	17	14	3
Tombassian	Kanejan	„	—	5	5	30	4
„	Koreng	„	—	16	16	23	1
„	Toemaloentoeng	„	—	16	16	24	4
Kawangkoan	Woewoek	„	—	26	26	21	5
„	Romoon-Latas	„	—	21	21	20	6
„	Lansot	„	1	22	23	26	4
„	Lapi	„	—	27	27	31	8
„	Talaitad	„	—	11	11	22	2
Romoong	Roemoong-bawah	„	27	59	86	14	9
Tompasso	Koemelemboeai	J. S. de Vries.	1	22	23	—	10
„	Woewoek-Malola	„	—	26	26	—	—
„	Karimbow	„	—	29	29	—	9
„	Tokin	„	—	24	24	—	6
„	Wanga	„	—	26	26	—	4
„	Motoling	„	—	35	35	—	—
„	Raänan	„	6	16	22	—	8
„	Pitjoean	„	—	12	12	—	10
„	Lompad	„	—	8	8	—	3
„	Mapolo	„	1	19	20	—	5
„	Pontah	„	—	6	6	—	4
„	Popo	„	2	16	18	—	1
„	Ongkaw	„	11	11	22	—	—
„	Poigar	„	18	44	62	—	1
Romoong	Wakan	„	—	15	15	—	3
„	Eloesan	„	—	17	17	—	3
„	Pondos	„	—	27	27	—	7
„	Tewassen	„	—	34	34	—	1
„	Tawaäng	„	—	11	11	—	2
„	Tengah Radei	„	1	12	13	—	4
„	„ Sonder	„	14	13	27	—	6
„	Pakoe-weroe	„	1	19	20	—	10
„	Pakoe-oeréh	„	8	46	54	—	8
Passan-Rat. Pon.	Ratahan	S. Huisingh.	10	38	48	6	20
„	Pangoe	„	6	21	27	—	11
„	Wioi	„	—	20	20	—	2
„	Liwoetoeng	„	2	14	16	—	18
„	Moend. Molompar	„	7	21	28	—	13
„	Minanga	„	1	8	9	—	—

DISTRICT.	PLAATS.	Predikant of Hulpprediker.	Aantal Gedoopten. Volwassenen.	Kinderen.	Totaal.	Aantal aangen. lidmaten.	Aantal voltrokk. huwelijken.
Passan-Rat.-Pon.	Tatengessan	S. Hnisingh.	—	6	6	—	—
"	Watoelinei	"	—	—	—	—	1
"	Wongkai	"	4	14	18	—	9
"	Wiau	"	—	4	4	—	2
"	Benthenan	"	—	5	5	—	1
Tonsawang	Tombatoe	"	19	84	103	—	15
"	Kali	"	2	6	8	—	4
"	Loboe	"	26	35	61	—	5
"	Silian	"	5	41	46	—	8
Tombariri	Tanawangko		2	58	60	13	16
"	Lémo		1	9	10	-	5
"	Lolah		—	26	26	—	9
"	Ranotongkor		1	11	12	—	6
"	Taratara		2	23	25	13	11
"	Woloan		—	50	50	—	7
Kakaskassen	Kajawoe		—	19	19	—	—
"	Kenilow		—	17	17	—	2
"	Tinoor	waargen. door	—	11	11	3	2
Tombariri	Mokoepa	J. Louwerier,	—	11	11	—	3
Kakakassen	Tateli	J. ten Hove	1	12	13	—	—
"	Koha	E.W.G.Graafland.	—	12	12	—	9
"	Agotei		5	9	14	—	2
Bantik	Kalasei		—	7	7	—	1
"	Malalajang		—	10	10	—	—
Tombariri	Sendoek		—	18	18	—	6
"	Poöpoh		—	—	—	—	—
"	Akaken-Kumie		—	—	—	—	—
"	Sondaken		—	—	—	—	—
Sonder	Poparén		—	9	9	—	—
		Totaal	467	6257	6708	2113	1371

Voor de waarheid van deze opgaven,

De Secretaris van de Zendingvereeniging in de Minahassa,

E. W. G. GRAAFLAND.

STAAT DER GENOOTSCHAPSSCHOLEN

in de Minahassa, op ultimo December 1898.

Nommer.	NAMEN DER DISTRICTEN.	NAMEN. DER PLAATSEN.	NAMEN DER ONDERWIJZERS.	Getal kinderen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Gezet opkomenden.	Onder wiens leiding.
1	*Menado:*	Negeri-baharu	I. Palit	45	31	76	70	Ds. Krol 2 scholen m. gezet opkom. 85 °/₀.
2	"	Tikala	K. Mandagi	46	36	82	75	
* 3	*Tondano Touloumambot-Toulian*	Tondano	F. Tangkauw	164	214	378	324	H. Rooker. 16 scholen met gezet opkomende 76 °/₀.
4	*Tondano-Toulian*	Koja	P. Tulis	81	84	165	93	
5	"	Marawas	T. Togas	20	17	37	32	
6	"	Koelo	W. Frederik	12	11	23	19	
7	"	Paloloan	vacant	37	26	63	34	
8	"	Tandengan	W. Rantung	27	28	55	41	
9	"	Maumby	D. Popal	19	14	33	22	
10	"	Seretan	M. Legoh	44	19	63	54	
11	"	Kajuroja	Ph. Siwi	18	25	43	32	
12	*T. Touloemambot*	Papakelan	Ad. Pandeilaki	32	35	67	34	
13	"	Watumea	M. Legoh	10	36	46	36	
14	"	Ranowangko	J. Korompis	29	26	55	46	
15	"	Sawangan	G. da Costa	19	18	37	32	
16	"	Kolongan	R. Apouw	28	32	60	52	
17	"	Kinaléosan	E. Watulingas	11	11	22	20	
18	*Tom. Sarongsong*	Kumelembuai	F. Pohï	31	16	47	40	
19	*Tonsea*	Soekoer	F. Sigarlaki	13	19	32	18	H. J. Tendeloo. 12 Scholen met gezet opkomende 57 °/₀.
20	"	Sampiri	S. Tuerah	38	28	66	47	
21	"	Rumengkor	F. Kumaunang	27	25	52	30	
22	"	Tanggari	F. Walanda	18	24	42	29	
23	"	Tontalette	H. Dajoh	6	10	16	10	
24	"	Waléo	J. Panamboenam	31	34	65	41	
25	"	Lansot	H. Wagiuw	14	11	25	14	
26	"	Watudambot	W. Boloeng	17	4	21	12	
27	"	Tandjong-mérah	S. Wuisan	20	15	35	19	
28	"	Mapangit	J. Walanda	25	20	45	38	
29	"	Tetey	Th. Tirajoh	36	24	60	50	
30	*Maumbij*	Kawĕroean	N. Sompi	12	24	36	22	

* Voor rekening der Gemeente.

Nommer.	NAMEN DER DISTRICTEN.	NAMEN DER PLAATSEN.	NAMEN DER ONDERWIJZERS.	Getal kinderen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Gezet opkomenden.	Onder wiens leiding.
31	*Sonder*	Sonder	E. Koho	80	77	157	116	J. Alb. T. Schwarz. 15 Scholen met gezet opkomende 66 %.
32	„	Kiawa	S. Rakian	98	77	175	125	
33	„	Leilem	M. Parengkuan	58	68	126	86	
34	„	Kapoja	Th. Sangeroki	37	33	70	47	
35	„	Pinapalangkow	J. Turangan	50	26	76	61	
*36	„	Soeloen	A. Sarajar	46	35	81	54	
*37	„	Munte	A. Umbo	26	14	40	27	
*38	„	Tangkoenei	A. Tambuwun	18	12	30	18	
39	„	Timboekar	J. A. Rawung	20	5	25	26	
40	*Kawangkoan*	Kajoe-oewi	M. Mangindaan	56	27	83	68	
41	*Tomohon-Sarongs.*	Ramboenan	W. Geroeng	53	27	80	56	
*42	„	Sawangan	H. Mangowal	16	11	27	21	
43	„	Pinaras	E. Keloeng	36	15	51	44	
44	„	Tondangow	Z. Pio	34	36	70	52	
*45	„	Pangolombian	D. Wajong	43	27	70	57	
46	*Tomohon-Sarongs.*	Tomohon	L. Undap	148	129	277	212	J. Louwerier. 3 Scholen met gezet opkomende 75 %.
47	„	Sarongsong	S. M. Rotti	132	70	202	168	
48	*Kakaskassen*	Kakaskassen	A. Mampon	121	76	197	126	
49	*Langowan*	Palamba	A. Poeah	25	13	38	35	M. Brouwer. 14 Scholen met gezet opkomende 63 %.
50	„	Talawatoe	R. Roudoh	26	7	33	21	
51	*Kakas-Remboken*	Panassen	R. Sakoel	52	41	93	68	
52	„	Toulian	J. Mamahit	50	32	82	62	
53	„	Kaweng	S. Roemondor	53	44	97	78	
54	„	Toelimambet	A. Sakul	29	23	52	39	
55	„	Kajoewatoe	T. Kaligis	41	17	58	53	
56	„	Sembokej	M. Moemek	11	6	17	14	
57	„	Kasoeratan	A. Loementah	67	42	109	70	
58	„	Parepej	J. Pangajow	54	30	84	58	
59	*Kawangkoan*	Tompasso	K. Masinambow	115	35	150	118	
60	„	Tollok	H. Pangemanan	49	57	106	93	
61	„	Kanonang	J. Moemek	69	54	123	86	
62	*Langowan*	Kelelondej	H. Tendean	19	18	37	31	
63	*Maumby*	Kolongan	P. Samhoed	17	23	40	25	J. ten Hove. 16 Scholen met gezet opkomende 59 %.
64	*Menado*	Kamanta	H. Turangan	14	22	36	21	
65	„	Toumboeloean	L Montolaloe	19	15	34	18	
66	*Tomohon-Sarongs.*	Kembes	J. Polii	55	50	105	80	
67	*Kakaskassen*	Koka	H. Wowor	18	5	23	18	
68	„	Kali	E. Paat	20	5	25	19	
69	„	Warĕmboengan	B. Tusung	23	12	35	20	
70	*Menado*	Paniki-di-atas	A. Mantiri	21	12	33	18	
71	*Bantik*	Bengkol	J. Kalalo	17	11	28	12	
72	*Menado*	Kaijwatoe	Th. Tarandung	23	12	35	19	
73	*Bantik*	Talawaan Bantik	C. Roemambi	21	3	24	12	
74	*Menado*	Wori	J. Senduk	13	6	19	15	
75	„	Tiwoho	S. Gambei	10	3	13	10	
76	„	Tongkeina	D. Lantang	21	4	25	18	
77	*Bantik*	Molas	S. Maramis	18	3	21	10	
78	„	Bailan	A. Koenonda	12	1	13	8	

* Voor rekening van O. H. B.

Nommer.	NAMEN DER DISTRICTEN.	NAMEN DER PLAATSEN.	NAMEN DER ONDERWIJZERS.	Getal kinderen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Gezet opkomenden.	Onder wiens leiding.
79	*Tombassian*	Pondan	D. Tuwoh	31	36	67	50	E. W. G. Graafland. 12 Scholen met gezet opkomende 67 %.
80	„	Pinalin	J. Marentek	12	5	17	13	
81	„	Ritej	P. Korong	58	57	115	100	
82	„	Kanejan	H. Tamoenoe	26	28	54	43	
83	„	Koreng	P. Lintjewas	35	20	55	46	
84	„	Toemaloentoeng	J. Moendoeng	50	28	78	70	
85	*Sonder*	Toempaän	A. Tangkilisan	46	27	73	58	
86	„	Popontolen	H. Toemewang	19	8	27	23	
87	„	Paslaten	O. Paratasis	20	16	36	29	
88	„	Lelema	J. Pangkei	12	9	21	11	
89	*Kawangkoan*	Romoön-atas	P. Rompas	130	80	210	195	
90	„	Talaitad	O. Ratag	28	28	56	49	
91	*Tompasso*	Woewoek-Malola	J. Pola	53	48	101	81	J. S. de Vries. 17 Scholen met gezet opkomende 66,5 %.
92	„	Karimbow	N. Piring	54	34	88	68	
93	„	Tokin	A. Londa	61	39	100	72	
94	„	Wanga	J. Salangka	61	38	99	54	
95	„	Raänan	A. Rantoeng	55	27	82	37	
96	„	Pitjoean	J. Tanor	53	27	80	55	
97	„	Lompad	D. Rindorindo	29	24	53	39	
98	„	Mapolo	Th. Masinambow	55	24	79	53	
99	„	Popo	N. Rondonuwu	47	44	91	64	
100	„	Ongkow †	H. Lampus	16	4	20	17	
101	*Romoong*	Pakoe Ureh	W. Keintjen	70	34	104	57	
102	„	Tenga Radei †	H. Dotoeloeng	27	21	48	43	
103	„	Tawaäng †	J. Wineroengan	14	9	23	12	
104	„	Tewassen	J. Pangkei	37	20	57	43	
105	„	Pondos	S. Umboh	29	15	44	30	
106	„	Eloesan	M. Toemoejoe	48	21	69	45	
107	„	Wakan	J. Rempowatoe	33	18	51	37	
108	*Pasan Ratahan*	Wiau	A. Logor	12	9	21	13	Huisingh. 9 Scholen met gezet opkomenden 75,5 %.
109	*Ponosakan*	Benthenan	N. Loementoet	25	10	35	30	
110	„	Minanga	W. Watoeloh	21	14	35	34	
111	„	Tetengessan	B. Kawenas	20	9	29	28	
112	„	Watoelinej	E. Ngongoloi	20	11	31	30	
113	„	Belang	J. Kandow	34	—	34	33	
114	*Tonsawang*	Kali	G. Mokat	19	19	38	29	
115	„	Loboe	M. Soepit	43	17	60	55	
116	„	Silian	M. Datoeh	50	32	82	80	

† Niet gesubsidieerd.

Nommer.	NAMEN DER DISTRICTEN.	NAMEN DER PLAATSEN.	NAMEN DER ONDERWIJZERS	Getal kinderen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Gezet opkomenden.	Onder wiens leiding.
117	*Tombariri*	Lemo	P. Palit	29	15	44	35	Vacant. Waargenomen door: Louwerier, Ten Hove en Graafland. 17 Scholen met gezet opkomende 97 °/₀.
118	„	Ranotongkor	O. Wongkar	35	23	58	40	
119	„	Woloan	J. Wehantouw	88	19	107	75	
120	*Kakaskassen*	Kajawoe	H. Wongkar	47	25	72	57	
121	„	Kenilow	E. Nangka	57	22	79	54	
122	„	Tinoör	A. Longdong	38	14	52	28	
123	*Tombariri*	Mohoepa	L. Poeah	16	14	30	27	
124	*Kakaskassen*	Tateli	M. Sompi	12	4	16	9	
125	„	Koha	M. Sembel	40	15	55	35	
126	„	Agotei	D. Soerèntoe	15	10	25	15	
127	„	Kalasei	A. Dies	19	12	31	10	
128	*Bantik*	Malalajang	N. Rambitan	34	16	50	10	
129	„	Sendoek	J. Lasoet	46	17	63	30	
130	*Tombariri*	Poopoh	N. Tasik	10	5	15	9	
131	„	Araken-Koemoe	Fh. Rattu	13	7	20	10	
132	„	Sondaken	S. Siwi	10	9	19	10	
133	*Sonder*	Poparan	D. Malag	15	10	25	15	
			Totaal..	4961	3417	8378	6184	

Voor de waarheid van deze opgaven,

De Secretaris van de Zendingvereeniging in de Minahassa,

E. W. G. GRAAFLAND.

Banano.

eli.

LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERL. OOST-INDIË.

Van Posso naar Mori, (1)

22 Augustus—29 September 1899,

door Dr. N. ADRIANI en ALB. C. KRUIJT.

Het uitgestrekt gebied van Midden-Celebes met zijne talrijke stammen, talen en dialecten staat onder de souvereiniteit van drie vorsten. Het middelste gedeelte, van de Golf van Bone tot aan de Bocht van Tomini, met het Meer van Posso als middelpunt erkent het gezag van den Datoe van Loewoe (te Paloppo). De Westelijk wonende stammen, met uitzondering van die, welke tot de Mandarsche staten behooren, noemen den Magaoe van Sigi (te Bora) hunnen heer. Het Oostelijk gedeelte eindelijk wordt gerekend te behooren tot het gebied van den vorst van Mori (te Petasia), bekend onder den titel van „Datoe ri tana".

Zooals bekend is, bezochten wij in '96 en '97 achtereenvolgens den Datoe van Loewoe en den Magaoe van Sigi (zie Deel 42, 1898, van de „Mededeelingen") en waren

(1) Wij hebben ons in dit reis-verslag bepaald tot hetgeen ons onderweg is wedervaren. De linguistische, ethnologische en geografische vruchten van deze reis hebben wij afzonderlijk behandeld. Het behoeft nauwelijks vermelding, dat de steeds op kaarten voorkomende naam „Tomori" het volk aanwijst. Het landschap zelf heet Mori.

daarbij in de gelegenheid hun gebied nader op te nemen. Er bleef ons dus alleen over een bezoek af te leggen bij den Datoe ri tana. Deze reis was niet alleen van belang voor ons taalonderzoek, ten einde de Oostelijke taalgrens van het Bareé te kunnen bepalen en kennis te maken met de aanverwante talen, maar ook de Bareé sprekende stammen der Topada, Topakambia en Topoeöembana zouden wij niet kunnen leeren kennen zonder allereerst met den „heer" dezer stammen, den Datoe ri tana, te hebben kennis gemaakt. Geen der Posso-hoofden toch durfde ons daarheen brengen, uit vrees meergenoemden vorst daardoor te vertoornen. Eene poging, in 1896 door ons gedaan om Petasia van de Westzijde (door het binnenland) te bereiken mislukte, omdat wij in Lage gekomen, vernamen, dat er hongersnood heerschte in Pakambia en Ondae, streken, waar wij moesten doortrekken. Later begrepen wij, dat de zekerste weg was Petasia van de Oost(zee) zijde te benaderen.

In dit jaar eindelijk konden wij ons lang gekoesterd plan ten uitvoer brengen. Van den Boegineeschen tolk te Posso, Intji Mohammad, kregen wij aanbevelingsbrieven aan eenige handelaars te Wetambajoli en andere plaatsen, en aan deze aanbevelingen hebben wij het zeker voor een groot deel te danken, dat wij door alle aan het strand wonende Boegineezen steeds vriendelijk zijn voortgeholpen, waardoor deze reis de aangenaamste werd van alle tochten, welke wij op Midden-Celebes hebben gemaakt.

Geleerd door de ervaring op onze Sigische reis opgedaan, namen wij thans 13 dragers mede, zoodat wij steeds voor vier dagen rijst met ons konden medevoeren, en nergens onderweg lieden behoefden bij te huren. Aan geschenken namen wij mede: met gouddraad gestikte zijden baadjes en broeken, satijn, reukwerk, hoofddoeken, „kains"

en andere kleinigheden. Kains en hoofddoeken in Parigi geweven, zijn er zeer gewild, maar deze hadden wij niet bij ons. Luxe-jachtmessen waren zeer gewild. Kralen en gambir waardeert men niet in Mori.

Den 22sten Augustus vertrokken wij in twee prauwen van Posso, en bereikten, steeds langs het strand varende, den volgenden dag Oewe Koeli, een klein dorp aan de gelijknamige rivier, behoorende tot het rijk van Todjo. Van hieruit gaat de landweg naar de Golf van Mori. Wij hadden gehoopt hier een aanbevelend schrijven van den vorst van Todjo te vinden aan den „Datoe ri tana". De vorst had ons zulk een brief beloofd, en aangezien hij aan den Datoe van Petasia verwant is, zou het schrijven ons van veel nut zijn. Wij werden echter teleurgesteld, daar niets van den Todjoschen radja was ontvangen. Na overleg besloten wij, dat een onzer onmiddellijk zou doorgaan naar Todjo, om den brief alsnog van den vorst te vragen.

De „afgevaardigde" behoefde niet ver te gaan, want op de hoogte van Kaap Betaoewa ontmoette hij den vorst in zijne prauw op weg naar Oewekoeli. Wij maakten ons nu spoedig gereed hem onze opwachting te maken, en om zeker te zijn, dat wij den brief zouden krijgen, verzochten wij 's vorsten secretaris ons naar ons logies te volgen, ten einde aldaar den brief in elkaar te zetten. De vorst toch had geen papier en inkt bij zich, gelukkig echter wel zijn stempel. De secretaris wist niet hoe het aan te leggen met den brief, en riep er een anderen Boeginees bij, waarop de beide ezels elkaar begonnen te wrijven. Het slot was, dat wij hem den brief moesten dicteeren. Nu ging het in triomf naar den vorst. Hij lag in zijne prauw opium te schuiven. Zonder uit zijne liggende houding op te rijzen, hield hij zijn stempel in den walm

van het olielampje, en drukte het op den brief af. Met de belofte ons den volgenden dag twee gidsen te geven, en met den wensch „salama djala" scheidden wij van hem.

Het was reeds acht uur, toen de beloofde gidsen kwamen, en onverwijld begaven wij ons daarna op weg. Ons pad voerde 20 min. lang door eene met lalang begroeide vlakte, afgewisseld door boschjes klein hout, totdat wij aan de Oewe koeli kwamen, die hier met eene bocht van het O.Z.O. komt; hoogerop, heeft zij, volgens de berichten, eene strekking van Noord naar Zuid. Wij staken de rivier over, en beklommen aan den overkant het zachtoploopend gebergte. Onze weg voerde door licht bosch, en het stijgen kostte niet de minste moeite. Na een uur loopens opende het bosch zich om plaats te maken voor reeds afgeoogste rijstvelden; 20 min. verder en wij waren in het dorp Kamoedo.

Kamoedo is een gehucht van 3 huizen, en behoort tot den kleinen stam der Tobaoe, een van de Barée sprekende stammen, aan den vorst van Todjo onderworpen. Hunne voornaamste vestiging heet Wojo watoe, ten Westen van Kamoedo; dit dorp bestaat uit één groot huis en een lobo. Verder hebben zij nog eene vestiging, Boejoempalai geheeten, mede bestaande uit één groot woonhuis. Men kan echter niet zeggen, dat de geheele stam in deze gehuchten is vereenigd, want de Tobaoe geven er de voorkeur aan verspreid te wonen in tuinhuizen, eene gewoonte, algemeen gevolgd door de naar het Westen wonende Barée-stammen der Tolalaeo en Toampana. De kabosenja van dezen stam gaf het aantal wapendragende mannen der Tobaoe op als zijnde 80, maar aangezien onder dezen vele ongehuwden zijn, en de rekening van 5 zielen per huisgezin dus niet kan opgaan, schatten wij het zielental van dezen stam op 200.

De Tobaoe woonden oorspronkelijk verder het binnenland in aan de rivier Baoe, welke zich ontlast in de Mangkaleke, die zich in de Golf van Tomori uitstort. De reden voor deze verhuizing kon men ons niet opgeven; waarschijnlijk was het het verlangen dichter bij de zee te wonen, daar volgens hun zeggen noch oorlog, noch gebrek aan bouwgrond de oorzaken waren.

De Tobaoe zijn nog heidenen, ofschoon reeds Mohammadanen onder hen moeten zijn, getuige twee met klipsteen opgebouwde Mohammadaansche graven op het overigens Toradjasche kerkhof. Het huisvarken is nog niet verbannen, maar dit zegt op zichzelf nog niets: ook te Posso, houden de Tolage, die tot het Mohammadanisme zijn overgegaan, nog varkens. De vrouwen der Tobaoe dragen meest nog foeja baadjes, maar den Toradjaschen hoofddoek dragen zij alleen nog bij tuinarbeid en op weg zijnde.

Toen wij in Kamoedo aankwamen, vonden wij er slechts twee vrouwen en eenige kinderen, die niet de minste vrees aan den dag legden. De kabosenja Tampoeraento werd spoedig gehaald. Hij was een vriendelijk man, reeds op leeftijd, maar gidsen, zeide hij ons beslist, kon hij ons niet geven (de gidsen, die de vorst ons had medegegeven, zouden van hier terugkeeren). Gelukkig had een onzer Toradjasche dragers de reis naar Soemara reeds eenmaal gemaakt, zoodat wij ons aan zijne leiding konden toevertrouwen.

Onder eene rijstschuur vonden wij eene geimproviseerde smederij; de kokers van den blaasbalg waren echter niet kunstig uit hout gesneden, als gewoonlijk onder de Toradja's, maar bestonden eenvoudig uit een paar geledingen bamboe. Ook viel het ons op, dat alle huizen en schuren gedekt waren met rotanbladeren, daar sagopalmen hier in het geheel niet voorkomen en nipa te ver weg groeit.

Nadat wij in het dorp hadden gegeten, stapten wij om

elf uur op. Het pad loopt voortdurend geleidelijk tegen het gebergte op, thans door dicht oerbosch. Voor een man te paard zou deze weg wel in orde te brengen zijn. Volgens getuigenis van lieden te Oewe koeli voert men wel paarden hier langs. Eerst na 2 uur loopens bereikten wij een klein stroompje, waaruit wij onzen dorst konden lesschen. Een uur te voren waren wij tusschen twee groote steenbrokken doorgegaan. Deze plek heet Watoe ngkoenganga (= de gapende steen) en speelt nog eene rol in de volksverhalen van de in de nabijheid wonende Totora'oe. De legende aan dezen steen verbonden is te vinden „Tijdschrift Bat. Gen." deel 40 blz. 373.

Van af het pas genoemde riviertje moesten wij nagenoeg voortdurend bergafwaarts, 40 min. lang, tot wij afdaalden in de bedding van de Oewe ntalili, die zich in de Tajawa uitstort, eene rivier, welke zich niet ver van Oewe koeli in de Bocht van Tomini ontlast. De Oewe ntalili heeft hier eene strekking van Z.Z.W. naar N.N.O., maar hoogerop komt zij van het Z.O. Op een punt, waar twee bergstroompjes te zamen vloeien, vonden wij eenige goede hutten, waar wij besloten den nacht door te brengen. Bij vernieuwing werden wij getroffen door de schoonheid van eenen bergstroom te midden van oerwoud. Wij bevonden ons hier op eene hoogte van ongeveer 600 M.

Den volgenden dag om half zeven werd de reis weder voortgezet (25 Augustus), en volgden wij de Oewe ntalili stroomopwaarts. Ofschoon het volgen van een' bergstroom in zijne bedding steeds bezwarend is door de vele daarin voorkomende steenen, viel ons deze tocht niet zwaar. Na twee uur loopens bereikten wij den oorsprong der rivier op eene hoogte van bijna 800 M. Nog een klein eind stijgen en wij waren boven op het waterscheidend gebergte tusschen de Golf van Mori en de Bocht van Tomini.

Van hier weer voortdurend dalen, nu eens steil, dan weer geleidelijk. Wij volgden hierbij den oever van een kleinen bergstroom, Laro geheeten. Verder op verlieten wij hem, ons naar het Z.O. wendend, terwijl de rivier een Zuidelijke richting neemt. Op een gegeven oogenblik opende zich het oerbosch en maakte plaats voor eene grasvlakte, welke wij in 15 min. overstaken. Hier bereikten wij wederom de Laro, die op dit punt reeds aanmerkelijk breeder is geworden (de hoogte van dit punt is ongeveer 390 M.). Haren naam heeft deze rivier ongetwijfeld te danken aan een mocras (= *laro*), dat zich in het Zuidelijke deel van de pas genoemde vlakte bevindt. Wij staken haar nog tweemaal over om daarna voor goed van haar te scheiden: de Laro gaat nagenoeg recht Zuidwaarts, terwijl wij ons naar het O.Z.O. wendden. (Kort voordat wij aan deze vlakte waren gekomen, ging een pad rechtsaf. Dit voert naar het landschap Poeöembana).

Wij hadden nog niet lang door het lichte bosch geloopen, toen wij wederom eene uitgestrekte grasvlakte bereikten, slechts hier en daar met kale heuvels bezet. Wij hadden van hier uit een fraai gezicht op het waterscheidend gebergte achter ons. De vlakte, die eene lengte heeft van ongeveer 2 uren gaans, is geheel omringd door bergen. Zij strekt zich uit van N. naar Z.; wij doorschreden haar echter in Z.O. richting, en beklommen vervolgens eene van de kleine bergketens, welke de vlakte insluiten. Deze klim bracht ons op eene hoogte van ongeveer 470 M.

Deze vlakte wordt door de Toradja's met bijgeloovige vrees beschouwd, want op eene der omliggende bergtoppen lag oudtijds het dorp van eenen vorst; die plek staat bekend onder den naam van Lipoe mpoeë (= het dorp van den heer). Volgens de verhalen moeten hier vroeger

Tolage hebben gewoond, die uit hun land waren uitgezwermd en hier hunne dorpen en tuinen hadden aangelegd. De grasvlakte is dus hoogstwaarschijnlijk door roofbouw ontstaan, en dit vermoeden wordt bijna zekerheid, wanneer men ziet, dat die gedeelten, waar het bosch nog staat. zeer steenachtig zijn, stukken dus, niet geschikt voor den landbouw.

De geesten der vroegere bewoners van dit land, die het om eene voor ons onbekende reden hebben verlaten, heeten nog steeds op deze vlakte rond te dolen. Men mag dus niet luid spreken of zulke bewegingen maken, die deze geesten kunnen vertoornen. De Boeg. tolk te Posso vertelde ons, dat hij eens de reis van Soemara naar Oewe koeli heeft gemaakt in het gezelschap van een' Boeginees, die om zijn ongeloof in deze verhalen te toonen, midden op de vlakte ging staan tandakken. Geen half uur daarna brak een geweldig onweder boven het gezelschap los, en de regen was zóó hevig, dat de lieden in korten tijd tot aan de knieën door het water gingen. De vlakte toch is een uitgestrekt dal, dat al het van de omliggende bergen afstroomende water in zich vergadert. Om den nacht droog door te brengen, waren de lieden gedwongen in boomen te klimmen. De Toradja's, die in het gezelschap medereisden, verklaarden het losbreken van dit onweder natuurlijk als een straf van de geesten der oorspronkelijke bewoners voor de beleediging, hun door het tandakken aangedaan.

Dicht bij de plek, waar wij het randgebergte waren opgegaan, zagen wij de eerste hutten van damar (= hars) zoekers staan. De bosschen in dit gedeelte van Celebes zijn zeer rijk aan damarboomen, *soga* genoemd. De rijkdom aan damar trekt vele Toradja's naar deze streken. Zij zoeken de hars bijeen en brengen die af naar de Golf

van Mori of de Bocht van Tomini. Op het waterscheidend gebergte ontmoeten de damarzoekers van het Noorden en van het Zuiden elkaar.

Eene eigenaardigheid van de Toradja's is, dat zij tijd en moeite weinig in rekening brengen, en hieraan hebben de Boegineesche, Chineesche en andere handelaars het te danken, dat hun de damar nog steeds wordt toegevoerd. Een zeer sterke man draagt (1) 40 kati damar, maar dezen last moet hij dikwijls brengen over eenen afstand van 1, 1½ of 2 dagen loopens. Voor de genoemde hoeveelheid ontvangt hij van de handelaars drie inferieure „kain's" van *f* 1,25 het stuk, handelswaarde in Midden-Celebes. Hij heeft dus, het zoeken van de damar er bij gerekend, drie dagen van hardwerken noodig om *f* 3,25 te verdienen, naar zijne gedachte, want die zelfde kains worden op groote handelsplaatsen verkocht voor *f* 0,75 tot *f* 0,90. Het gebeurt ook dikwijls, dat Toradja's handelsgoederen op schuld nemen en zich daarna uit de voeten maken. In vele gevallen hebben de handelaren geen verhaal op deze wegloopers, want als zij zich al diep in het binnenland durven wagen, blijkt hun dikwijls, dat de schuldenaar zoowel voor zijnen stam als voor zijn persoon een valschen naam heeft opgegeven.

Om de gewenschte hars te verkrijgen, heeft men oude *soga*-boomen noodig. Het zijn prachtige reuzen der natuur, kaarsrechte stammen van 1–1½ M. diameter, 30 à 40 M. hoog, alleen aan den top voorzien van takken en bladeren. Het hout van den *soga*boom wordt tot geen enkel doeleinde gebruikt. Het is bros en rot spoedig, terwijl ook

(1) De Damar wordt vervoerd in lange ronde manden van sagobladscheede gemaakt en *baso* geheeten. Deze manden worden op den rug gedragen met draagbanden over de schouders. Verg. „Meded." 40, 1896, blz. 135.

het harsgehalte van het hout de bewerking er van zeer schijnt te bemoeielijken.

Wanneer de damarzoeker een flinken *soga*boom gevonden heeft, is zijn eerste werk dien te *omponi*, d.i. twee overeind staande stokken met een dwarshout er aan bij den boom op te richten. Aan het dwarshout hangt hij eenige rotanringen, haar van den sagoweerpalm en derg., even zooveele teekenen, die zeggen willen, dat allen, die de hars van den aangewezen boom, wegnemen, met karbouwen beboet, of gedood zullen worden. (1) Daarna schilt hij een gedeelte van den bast van den boom af, ter breedte van 1 of 1½ voet, en laat den boom aan zijn lot over. De Damar druipt nu uit den stam, en hoopt zich op aan den voet van den boom. De eigenaar behoeft niet bang te zijn, dat anderen deze damar zullen wegnemen, want het bovenbeschreven verbodsteeken wordt door ieder geëerbiedigd. Heeft zich eene voldoende hoeveelheid damar opgehoopt, dan schrapt hij dat met zijn hakmes af in een van sagobladscheede gemaakt emmertje en stort het geoogste in zijne draagmand. Wanneer deze vol is, brengt hij haar naar zijne hut, en stort de damar in een omheind vak op den grond uit. Wanneer hij door dagelijks aldus te werk te gaan eene voldoende hoeveelheid hars heeft verzameld, gaat hij ze naar Watambajoli aan de Golf van Mori brengen.

Deze hars, die uit den aard der zaak uit kleine stukken en uit gruis bestaat, heet *tẹtẹsi*. De moedigen onder de damarzoekers vergenoegen zich niet met deze *tẹtẹsi*, maar klimmen tegen de kaarsrechte *soga*stammen op langs een klimplant die in vele gevallen tegen den boom is op-

(1) Vergelijk: Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 4e Reeks, Deel III blz. 188. Noot.

gegroeid. Is zulk een klimplant niet aanwezig, dan slaat hij houten pennen in den boom, terwijl hij aan deze pennen tevens een bamboe vastbindt om zich daaraan te kunnen vasthouden. Terwijl hij op de pennen tredende steeds hooger klimt, slaat hij telkens boven zich nieuwe pennen in. Zijn doel is om bij de takken te komen, waar zich door de jaren dikwijls groote brokken damar hebben opgehoopt. Zulke stukken noemt men *lopa;* zij hebben grootere waarde dan het *tetesi*.

In groote oerbosschen is de Toradja nooit recht op zijn gemak. Hij toch kent den aard der geesten, die al die statige boomen bewonen. Hij weet, dat die geesten, *bela*, toornig op hem zijnde, hem ziek kunnen maken door zijn „levensaether" (*tanoana*) op te vangen, of hem te dooden door eenen omvallenden boom en derg. Die boomgeesten mogen dus niet beleedigd worden. Daarom moet men vooral oppassen hun' toorn niet op te wekken door woorden te gebruiken, welke zij niet gaarne vernemen (zóó volgens de voorstelling van den hedendaagschen Toradja). Deze verboden woorden zijn de volgende: *kadjoko* „harig", voor *asu*, „hond"; *tomakumba* „dikhuid", voor *bengga* „karbouw"; *kola*, een oud woord voor „lepel van kokosdop", nog bij Torano en Topoeoemboto in gebruik, voor het hedendaagsche *tangkau; ulo* „deksel voor een rijstpot", bij Torano en Topebato in gebruik, voor *ungkubi; potunda mpaunda* „zetel van het neergezette", voor *okota*, „onderstel voor de kookpot om het omvallen te voorkomen; *paunda*, „het neergezette", voor *kura* „kookpot"; *laumbe* „sirih", voor *wujua* „hoofdhaar"; *toarantoto* „lieden onder het huis", voor *mbula* „geit" en *wawu* „varken"; *beka* „splijten voor het gewone daarvoor gebruikte woord *bira; matida* „ziek" (nog bij de Ampana's in gebruik) voor het gewoonlijk gebruikte woord *madju'a; toriwna* „boschbewoner", voor

bentji „koe-antilope"; *toratelio* „langsnuit", voor *njara* „paard"; *toirampada* „veldbewoner", voor *lago* „hert"; *padole?* voor *uwu* „kiemspruit (die van rotan, bamboe en silar worden als groente gegeten); *kadju matu'u?* voor *kadju mangau*, „drooghout, brandhout."

Iemand, die een dezer verboden woorden toch gebruikt, wordt door den geest op het hoofd geslagen, zoodat het bloed hem uit neus en mond springt. Ook op de jacht, bij het rotansnijden, of wanneer men een oerbosch doortrekt, mogen deze woorden niet gebezigd worden. De woorden, welke „verboden" zijn, wijzen er op, dat dit gebruik het eerst ontstaan moet zijn bij de jacht, zeker ook het oudste bedrijf der Toradja's waardoor zij in aanraking kwamen met boschgeesten. Het schijnt wel, dat men door het gebruik van andere woorden voor de boschgeesten heeft willen verbergen, dat men aan het jagen was, want de Toradja heeft natuurlijk eenig verband gezocht tusschen die geesten, en de dieren, die bij de woonplaatsen dier geesten verblijven. Voor alle dieren is een andere naam, zoo ook voor huisraad, dat wijst op een langer verblijf in het bosch, iets, dat altijd plaats heeft bij de jacht. Ook wordt steeds een gedeelte van het gevangen beest aan die geesten gegeven (Verg. „Mededeelingen 41, 1897 blz. 4). Toen men later ook rotan en damar ging zoeken in de oerbosschen, nam men eveneens hierbij de verbodsbepalingen voor de jacht in acht.

Nadat wij boven op het gebergte wat hadden gerust, daalden wij langs een der uitloopers van het gebergte naar beneden. Onderweg hadden wij ruimschoots gelegenheid te zien, hoe men de damarboomen bewerkt. Bij menigen boom zagen wij een offermandje op een staak geplaatst, dat door middel van een reepje boombast verbonden was met den boom.

Het pad, dat ons bergafwaarts voerde, leidde ons in 25 minuten naar eenen fraaien bergstroom, die van het Noorden komt, en Koro ntotoe'a heet. De bergspleet, waardoor hij stroomt en de kolossale steenblokken, die zijne vaart menigmaal stuiten, bestaan uit conglomeraat.

Terwijl wij aan deze rivier wat zaten uit te rusten, kraakte een boom achter ons in het bosch, zoodat wij alle opsprongen, maar gelukkig viel hij tegen een anderen boom aan, en werd daardoor in zijn' val gestuit. Een van onze Toradjasche geleiders, die ons eenige inlichtingen had verschaft over het damarzoeken, zeide: „Gij hebt ook veel te veel dingen gevraagd". Hij kon niet anders denken of onze vragen betreffende de geheimen der „boschtaal" moesten de boomgeesten vertoornd hebben; zij hadden den boom doen omvallen met het oogmerk ons te dooden.

25 minuten lang klauterden wij over de groote blokken conglomeraat, steeds de bedding van de rivier volgende, en kwamen toen aan een vrij goede hut, waar wij besloten den nacht door te brengen (de hoogte van deze plaats was ± 320 M.).

De weg leidde den volgenden dag (26 Augustus) door de bedding van de Totoe'a. Het pad was zeer moeielijk want het voerde ons langs den steilen uit conglomeraat bestaanden rivieroever, zoodat veel voorzichtigheid noodig was om den voet steeds te plaatsen in de aanwezige gaten van het gesteente; om watervallen en diepe kommen in de rivier te vermijden, moesten wij den steilen oever beklimmen om een eindweegs verder weder in de rivier af te dalen. Na meer dan een uur de rivier stroomafwaarts te hebben gevolgd, kwamen wij aan een plek, waar de Totoe'a een zijriviertje opneemt en zich naar het Zuiden wendt. Op dit punt, dat ongeveer 250 M. hoog

ligt, verlieten wij de rivier en bestegen het gebergte, dat Pa'a heet. (1)

In weinige minuten hadden wij den kam van dit gebergte bereikt; geen 10 min. verder opende het bosch zich en maakte plaats voor uitgestrekte grasvelden. Het terrein was heuvelachtig; op sommige heuveltoppen lagen groote brokken steen, waarschijnlijk te voorschijn gekomen door het afregenen van de humuslaag. Het uitzicht, dat wij hadden gedurende onze wandeling over deze hooggelegen grasvelden was prachtig. Naar het Oosten daalt het terrein af tot het dal van de Lemboeka-rivier, een zijstroom van de Soemara; aan de overzijde daarvan verheffen zich weder hoogere bergen, en daarachter het reusachtige gebergte van Tokala. Vóór ons uit naar het Z.Z.O. keken wij neer op de veel lager liggende breede vallei van de Soemara, voor het grootste deel met gras en alang-alang begroeid. Naar het Westen wordt de blik begrensd door oerbosch. Dat deze grasvelden zijn ontstaan door ontginning van den boschgrond, mochten wij wederom daaruit opmaken, dat het bosch hetwelk wij, uit deze vlakte komende, betraden, een rotsigen bodem heeft, en dus ongeschikt was bevonden voor den landbouw.

Het pad in pas genoemd bosch voert steil naar beneden tot aan den voet van het Pa'agebergte. Het sterke geruisch van water, dat wij gedurende het dalen hadden vernomen, deed ons vermoeden hier water te zullen vinden, maar het bleek ons, dat wij nog een flink eind waren verwijderd van de Totoe'a. Dat wij nu in het laagland waren aangekomen, bewees de hoogte, welke wij berekenden op ongeveer 20 M. Van hier af was het te door-

---

(1) *Pa'a* beteekent „berg", dit woord wordt nog gebruikt door de Ampana's; in het Possosche komt het alleen nog voor in sommige namen van bergen, als Pa'a mposoe, Pa'alala e.a.

loopen terrein dan ook nagenoeg geheel vlak. Eenige minuten loopens brachten ons in de bedding van de Lemboeka, welke wij gedeeltelijk stroomafwaarts volgden. Een eindweegs verder bereikten wij de Soemara, waarin de Lemboeka zich uitstort. Een 100 M. beneden het punt, waar wij de Soemara overstaken, ontlast zich de Koro makoeni (= gele rivier), die uit het landschap Poe'oembana komt, en vooraf de Totoe'a in zich heeft opgenomen. Wij ontmoetten hier eenige lieden uit Palande (een landschap ten O. van het Possomeer), die wortels van een boomsoort, *kumoni*, droegen. Zij vertelden, dat zij gewoon waren deze te verkoopen aan de Boegineezen te Watambajoli, die er krisscheeden en heften van maken. Ook lieden van andere stammen ontmoetten wij, die hunne fuiken in de rivieren hadden nagezien, en met eene flinke vracht *gaboes* naar hunne hutten terugkeerden.

Nadat wij nog een kwartier verder waren gegaan, nu in Westelijke richting, stonden wij plotseling weder voor eene circa 15 M. breede rivier, Masojo genaamd. Het dal van deze rivier en dat van de Soemara is geheel bezet met kasuarinen. Aan de overzijde van de rivier ontdekten wij drie hutten, en toen een onzer Toradja geleiders, die op verkenning was uitgegaan, terugkwam met het bericht, dat een der drie hutten onbezet was, trokken wij de rivier over en nestelden ons in de schamele woning. Er was niet veel goeds aan deze hut; het dak liet een groot gedeelte van den hemel zien, zoodat wij met zorg de zwarte lucht uit het Oosten zagen opkomen.

Terwijl het maal werd bereid, kwamen drie mannen op onze hut af, die zich door hunne kleeding lieten kennen als handelaren van het strand. Zij zetten zich bij ons neder en weldra bleek ons, dat een hunner een jongere broeder was van den hadji te Watambajoli, voor wien wij

eenen aanbevelingsbrief bij ons hadden. Het jonge mensch vertelde ons, dat in de nabijheid eene betere hut stond, waarvan wij wel gebruik zouden kunnen maken, wanneer hij het den twee eenigen bewoners verzocht. Het gevolg hiervan was, dat wij kort daarop naar de aangewezen veel grootere hut verhuisden

Tot onze verbazing zagen wij hier aan de overzijde van de rivier een paar formeele dorpen van damarzoekers, bij elkaar wel een 20 huizen. Verschillende nationaliteiten wonen hier bijeen: Tonapoe, Tobesoa, verschillende stammen van Barééesprekers; zelfs bewoners van Loewoe (Tolewonoe) en lieden uit het bovenland van Kandari (Tolalaki) komen hier damar zoeken. Iederen dag gaan deze lieden het gebergte op, om de in de oerbosschen verzamelde damar in deze hunne tijdelijke woningen bijeen te brengen, want in dit lage land groeit de *soga*boom niet.

Het samenwonen van zoovele lieden uit verschillende stammen is niet altijd even vreedzaam. De stammen van het Centraal-gebergte van Celebes (Tonapoe, Tobesoa, Tobada e.a.) zijn lichtgeraakt, en uit een enkel woord ontstaat vaak een groote twist. Gelukkig hebben deze twisten nog geene aanleiding gegeven tot botsingen. Zij worden meestal bijgelegd door eenige invloedrijke Boegineezen te Watambajoli. Ook weten de damarzoekers maar al te goed, dat de heer des lands, d.i. de vorst van Mori, de streek om de Soemara-rivier tot *tana buja* „witland" (onzijdig land) heeft verklaard. Dit wil zeggen, dat hier geene schermutselingen of vijandelijkheden mogen plaats hebben. Zoo dit gebeurde, zou de vorst van Mori alle damarzoekers wegjagen, en aangezien zulks de nekslag zou zijn voor de handelaars te Watambajoli, beijveren dezen zich uit eigenbelang de gemoederen kalm te houden, en getroosten zich daartoe opofferingen, zooals het betalen

van boeten, welke de eene partij de andere heeft opgelegd.

Hier ontmoeten de ergste vijanden elkander, zooals de Tonapoe en de Toöndae, en ofschoon het tusschen hen weleens heeft gespannen is de inzetting van *tana buja* tot nu toe niet overtreden. Het spreekt ook van zelf, dat vijanden van huis uit elkaar eenigszins uit den weg blijven. De Toloindangi, die ten Oosten van Tandjong Api wonen en de erfvijanden zijn van alle Baréesprekers komen nooit tot de vlakte van de Soemara, maar blijven te Tokala.

Onlangs moet het gebeurd zijn, dat eenige vertegenwoordigers van Toradja-stammen in het eigenlijke rijk van Loewoe (Tolewonoe, Torato) van plan waren te gaan snellen bij den nabijgelegen stam der Poe'oembana, hetgeen waarschijnlijk in verband stond met de tegenwoordige gespannen verhouding tusschen den Datoe van Petasia en dien van Loewoe. Toen dit bericht in Watambajoli bekend werd, was er algemeene ontsteltenis, want de handelaren begrepen wel, dat indien leden van een aan den vorst van Mori onderhoorigen stam gesneld werden, alle damarzoekers zonder onderscheid zouden worden weggejaagd. Het hoofd van Watambajoli was toen ongesteld, en verzocht hadji Lagĕngkĕng deze zaak in orde te brengen. De hadji ging op echt Toradjasche wijze te werk: hij nam een stuk wit katoen met zich mede, en verzamelde aan de rivier Masojo de verschillende hoofden der damarzoekers. Toen scheurde hij het stuk wit katoen in stukken en sprak ongeveer aldus: „Gij kabosenja's, hoort toe: Van ouder tot ouder is dit land *tana buja*, maar voor sommigen gaat deze *tana buja* slechts tot aan het gebergte Pa'a. Gij weet echter, dat bij de omliggende volken niet van hier uit mag worden gesneld, en als teeken van de onzijdigheid van dit gebied geldt dit witte katoen. Wanneer gij u houden wilt aan de oude inzetting, neemt dan een stuk wit katoen." Alle

hoofden namen een stuk, uitgenomen de hoofden der lieden uit Loewoe. Dezen werden daarop gedwongen het land te verlaten, en keerden dan ook naar hunne woonsteden terug.

Nadat wij den rustdag (27 Augustus) hadden gevierd met eene korte bedestond, zetten wij de reis voort, thans onder geleide van onzen nieuwen kennis van den vorigen dag. Het terrein blijft nu absoluut vlak, en het pad voert hoofdzakelijk door grasvelden. Een paar maal liepen wij langs de Soemara welke na hare vereeniging met de Masojo eene breedte heeft van circa 60 M., en statig zeewaarts vloeit. Eene aardige ontmoeting hadden wij hier met eenige lieden van Posso, die mede in deze streek waren gekomen om damar te zoeken.

Na eene heerlijke morgenwandeling bereikten wij het dorp Watambajoli en werden hartelijk ontvangen door hadji Lagĕngkĕng, die ons onmiddellijk verzocht onzen intrek in zijn huis te willen nemen. Wij zetten ons gretig neder op de ons aangeboden stoelen, en verwonderden ons zoo op eens uit de wildernis met hare armzalige hutjes te komen in een goed huis met de noodige gemakken. Het bericht van onzen aankomst was spoedig in het dorp verspreid, en velen kwamen ons „zien". Weldra bleek ons, dat de bevolking van Watambajoli bestaat uit een mengsel van vele volken, Boegineezen, Makassaren, Toboengkoe, Parigiërs, Chineezen. Het viel ons op, dat allen Barée spraken, en men verzekerde ons, dat dit de taal is, die gebruikt wordt langs de geheele Golf van Mori en het binnenland in, wederom een sterk bewijs, dat het Barée niet alleen de taal is van een groot aantal stammen in Midden Celebes, maar ook, dat deze taal eene toekomst heeft als lingua franca.

In den namiddag brachten wij een bezoek aan het hoofd van het dorp, Oewa Bĕtjĕ geheeten. Hij heeft den titel

van kapitan Boegis, en is als zoodanig aangesteld door het Gouvernement. Hij ontving ons mede zeer hartelijk, en verklaarde ons dadelijk zeer weinig Maleisch, maar goed Barée te kennen, zoodat wij ons in laatstgenoemde taal met hem onderhielden. Sigaren en seltserwater werden dadelijk voorgebracht, maar hij zelf gebruikte er niet van. Hij was pas hersteld van eene zware ziekte, hetgeen hem nog duidelijk was aan te zien. Hij klaagde ons er over, dat zijne macht te Watambajoli zoo gering is, en dat hij niets te zeggen heeft over de dikwijls afwisselende bevolking van het dorp. De posthouder te Kintong (in het rijk van Banggaai) komt hier éénS in het jaar om belasting van de handelaren te innen voor het Gouvernement. Iedere handelaar wordt in deze belasting aangeslagen naar de belangrijkheid van zijnen handel, en varieert tusschen *f* 1,— tot *f* 10,—.

De kapitan gaf het zielental te Watambajoli op als zijnde ruim 200. Eene vaste telling is niet te houden, daar telkens lieden, die met den handel wat hebben verdiend, de plaats verlaten, en anderen er wederom komen wonen. Gedurende ons bezoek kwamen ook eenige Chineezen hunne opwachting maken. Zij waren afkomstig van Makasser, en hadden hier hunne toko's opgericht. Ook woont hier nog een tot den Islam bekeerden Chinees, bekend onder den naam van Baba Goeroe, de oudste bewoner van dit dorp. Vroeger, voor een twintig jaar namelijk, bestond hier nog geene vestiging, maar kwamen de handelaren van Toboengkoe met groote prauwen de damar opkoopen, welke de Toradja's hadden verzameld. Eerst sedert een 14 jaar is men zich hier gaan vestigen, en ontstond het dorp Watambajoli, zoo genoemd naar het riviertje, dat hier in zee stroomt. Met hoog water kunnen vrij groote prauwen (palari, padoewakang, die soms tot

100 picol damar laden) dit riviertje opvaren, want het dorp is naar schatting 4 à 5 K.M. van de zee verwijderd. Wij zagen dan ook verscheidene van deze groote prauwen in dezen smallen waterweg liggen.

Het bleek ons weldra, dat zich heel wat oude kennissen van ons te Watambajoli bevonden. Zoo ontmoetten wij daar een der voornaamste hoofden der Toönda'e, Lasimpoe, die met een groot gevolg van slaven naar deze plaats was getrokken om zijne vele schulden eindelijk eens af te betalen. Zijne slaven gaan er dagelijks op uit, om damar bijeen te brengen, welke hij dan afdraagt aan zijne schuldeischers. Hij deelde ons mede, dat zijne schuld nu bijna geheel gekweten zou zijn. Ook menige ons bekende Parigiër ontmoetten wij hier en allen hieven hetzelfde klaaglied aan, dat het in hun eigen land niet was uit te houden door de bestaande regeeringloosheid. Zij hadden dus verkozen hun levensonderhoud te zoeken met een kleinen tweedehandschen handel in damar, welke handel hun toch nog het noodige levensonderhoud verschaft.

Wat wij op onze Sigische reis hadden ervaren, dat namelijk de strandbewoners de Toradja's vreezen om hunne vermeende geheime kunsten, en de Toradja's wederkeerig ontzag hebben voor de strandbewoners om hunne meerdere beschaving en kennis, ervoeren wij ook hier. De minste oneenigheid in den onderlingen handel geeft den handelaren aanleiding te denken, dat de damarzoekers in Watambajoli zullen komen snellen, terwijl van hunnen kant de Toradja's meestal met schroom die vreemdelingen tegemoettreden.

Voor zijn genoegen gaat men zeker niet te Watambajoli wonen. Stel u voor eene groote grasvlakte, zich uitstrekkende naar het N.N.W. en 4 uur loopens lang, alleen begroeid met alang alang. De Soemara stroomt langs den

Westkant van deze vlakte aan den voet van een niet hoogen bergrug, Taindoë geheeten. Achter dezen rug ziet men een hoog gebergte, Peleroe (= schaduwgever, of beschutter, tegen zon en wind). Het gebergte Pa'a is in de verte te zien naar het N.W. uitstekende boven lagere bergen, gedeeltelijk uitloopers van het Pa'agebergte. In het Oosten wordt de vlakte begrensd door een gebergte, welks naam men ons niet kon noemen. Daarachter de hoogere Tamboesisi, en boven alles uitstekende naar het N.O. het Tokala-gebergte, dat echter gedurende ons vijfdaagsch verblijf te Watambajoli bijna voortdurend in nevelen was gehuld.

Op den grond, waarop het dorp gebouwd is, wil niets groeien. Behalve op de hellingen der bergen, welke bedekt zijn met een dichten plantengroei, zagen wij hier niet anders dan boomen van onbruikbaar hout en nipah-palmen, welke alleen gedijen in brak water. Het water in de putten is brak, zoodat de lieden genoodzaakt zijn hun drinkwater te halen uit den bovenloop van het riviertje Watambajoli. Rijst wordt van Makasser, Toboengkoe en andere plaatsen ingevoerd. Groenten, vruchten en kippen worden opgekocht op de markten in het Morische (waarover later) waarna ze weder tegen zeer hooge prijzen te Watambajoli worden verhandeld. (1)

Het dorp Watambajoli telt thans een 50 à 60 huizen, verdeeld in twee kampongs: het grootere Watambajoli aan den linkeroever van het gelijknamige riviertje, en het kleinere Mberoe (= eerst) aan den rechteroever. In de laatstgenoemde wijk staat het huis van onzen gastheer Lagĕngkĕng. Gebruik makende van de omstandigheid,

(1) Voor een watermeloen, welke te Posso 2 stukjes gambir = 1 ct. kost, vroeg men ons hier 25 cts.; een dozijn kippen konden wij niet goedkooper krijgen dan voor *f* 7,50.

dat vele natiën in Watambajoli bijeen [illegible]n, onderzochten wij bij onzen gastheer of niet een gesc[illegible]kte Toboengkoe ons een en ander van zijne taal zou kunnen mededeelen. Met zijne gewone bereidvaardigheid ontbood hij zulk een man, en weldra waren wij bezig dezen uit te hooren. Zooals wij reeds zeiden kennen allen te Wat[illegible]mbajoli het Barée, en dit was ook het voermiddel, waardo[illegible]r wij ons met dezen man konden verstaan. Daar hij ook Boegineesch kende, was de hadji ons van veel dienst bij het verklaren van minder alledaagsche woorden, welke de Toboengkoe uit den aard der zaak niet kende.

De hadji had ons bij onze komst in zijne woning reeds dadelijk alle mogelijke hulp toegezegd, en menschelijker wijs gesproken zouden wij buiten zijne hulp ons doel niet hebben bereikt. Van Watambajoli zouden wij de Golf van Mori langs en daarna de rivier La opvaren om Petasia, de hoofdplaats van het landschap Mori zooveel mogelijk langs het water te benaderen. Onze gastheer had ons een groote sampan, uit één boomstam gehouwen, beloofd, waarmede wij ook de rivier zouden kunnen opvaren, maar toen dit vaartuig niet op den bepaalden tijd kwam opdagen, moesten wij gebruik maken van een zwaarder soort prauw, *sope* genaamd, welke soort vaartuigen ook een kajuitje hebben. Verder kregen wij twee familieleden van hem mede als gidsen, lieden, die reeds driemalen Petasia hadden bezocht. De voornaamste hunner, Lanipi genaamd heeft zich een trouw vriend van ons betoond, zooals uit het vervolg zal blijken.

In den nacht van 31 Augustus op 1 September, toen de vloed de vaargeul van het dorp Watambajoli naar zee had gevuld, scheepten wij ons in en voeren Zuidwaarts naar de Golf van Mori. Wij kwamen vrij groote Boegineesche schoeners voorbij, die in het diepere gedeelte van

de fjord geankerd lagen. Wij hadden de Golf nog niet bereikt, toen een storm uit het Z.O. ons dwong voor anker te gaan. Met verlangen zagen wij den morgenstond te gemoet om de schilderachtige Golf te kunnen zien, maar de morgen bracht nieuwe teleurstelling, want de geheele baai was in nevelen gehuld, en het grootste der in deze Golf gelegen eilanden, Tokobae (Toboengkoesch „groot eiland"), dat vlak voor ons lag, kwam slechts als een grauwe klomp uit den nevel te voorschijn. Een koude Z.O. wind blies ons in het gelaat, terwijl meer dan eene regenbui ons dwong ons in het benauwde kajuitje terug te trekken. Van voortgaan was geen sprake, en wij zochten dus een beschut plekje op in de nabijheid van een ander vaartuig, waarin de kapitan Boegis was gezeten. Wij brachten een vervelenden, langen dag door, en namen ons stellig voor, den volgenden morgen te vertrekken, hoe de wind ook mocht zijn. 's Nachts om half 2 ging deze gelukkig liggen; aanstonds lieten wij het anker lichten, en roeiden langs het strand, in Zuidelijke richting tot Towi, dat wij na 3 uur roeiens bereikten.

Towi is een klein plaatsje van vijf huizen, onmiddellijk aan het zeestrand gelegen; het wordt bewoond door Toboengkoe, die zich voornamelijk bezig houden met den handel in damar, die ook hier van het gebergte door Toradja's naar zee wordt gebracht. Het zijn vooral lieden van den stam Poeöembana, die uit hun land rechtstreeks naar Towi afdalen. Zoo nu en dan houden de lieden van dit dorp zich ook bezig met het bouwen van Boegineesche vaartuigen. Dat, hetwelk wij hadden bestegen, was ook hier gebouwd.

Nadat wij versch water hadden ingenomen, werd bij het aanbreken van den dag de reis voortgezet. De lucht was opgeklaard, zoodat wij een fraai gezicht hadden op

de Golf van Mori met hare vele eilanden. Nadat wij tusschen de kust en het eiland Baratampoene waren doorgevaren, kregen wij het grootste der eilanden Tokobae in het gezicht. Onze geleider Lanipi deelde ons mede, dat de lieden van Watambajoli zeker op dit eiland tuinen zouden hebben aangelegd, ware 't niet, dat het bewoond wordt door eene groote slang, *arae* genaamd, welk dier een' kam op den kop draagt, en een parel, die men des nachts kan zien schitteren. Zijn geluid heeft veel van het kraaien van een haan. Uit vrees voor deze slang durft men dit eiland niet aandoen.

In de Golf van Mori is nog eene smalle diepe baai, die het land Zuidwaarts indringt en Lambolo heet; in deze baai bevinden zich ook eenige eilandjes; van hier loopt een landweg, rechtstreeks naar Tompira.

In den middag legden wij aan bij het eiland Sanggapoera, (1) een eiland, dat met loodrechte wanden uit zee oprijst, tot eene hoogte van circa 150 M. Zwaluwen maken hier in de rotsen hun nest. Opmerking verdient, dat alle rotsen aan de Golf en van de eilanden van onderen door de zee zijn uitgevreten, zoodat bij laag water de basis van deze rotsen bij den zeespiegel door de schaduw met eene dikke zwarte lijn zijn begrensd.

Toen wij om 2 uur van dit eiland vertrokken stond de Oostewind sterk door, zoodat wij met roeien weinig opschoten, maar aangezien wij nu het gezicht hadden op Boengi ntimbe, het laatste eiland van deze golf, gelegen juist tegenover eene der mondingen van de La, besloten wij alle krachten in te spannen om dit eiland nog dezen dag te bereiken. De avond was reeds gevallen, toen wij

(1) Aldus wordt door de handelaars aan de kusten van Midden-Celebes de stad *Singapura* (Singapore) genoemd. 't Is dus een aardigheid van vreemdelingen dat dit eilandje zoo heet.

op eene zandbank vervielen in de onmiddelijke nabijheid van het eiland. Aangezien wij door de duisternis niet konden bepalen, welke richting wij moesten nemen om van de bank af te komen, gingen wij voor anker om het daglicht af te wachten.

Bij het aanbreken van den dag (3 September) zagen wij, dat wij dicht bij het eiland waren, waar wij spoedig daarop landden. Wij deden dit met de gedachte aan de Morische expeditie in 1856, die hier hare magazijnen en barakken oprichtte, om van hier uit achtereenvolgens manschappen en goederen te verschepen naar Tompira (niet Tampirah) aan de Koro Lâ (op de kaarten ten onrechte Tampirah genoemd). Wat moeten al die mannen verheugd zijn geweest den voet te kunnen zetten op dit kleine eiland, en de drie schepen te kunnen verlaten, waarin zij enkele dagen opeengepakt waren geweest. Wij hebben, op dit eiland gezeten, de taaie volharding en den moed van officieren en manschappen bewonderd. En dan: al die moeite en opoffering waren zeker niet noodig geweest wanneer de Heeren Bosscher en Matthijsen hunne taak niet zoo gemakkelijk hadden opgevat, en ook tot het binnenland (in casu Mori) waren binnengedrongen. (1) Zij zouden dan het Gouvernement beter hebben kunnen voorlichten, zoodat dit niet alleen had behoeven af te gaan op de woorden van den Sultan van Ternate, die in deze zaak het Gouvernement heeft gebruikt om eene particuliere veete tusschen Toboengkoe en Mori te laten uitvechten.

---

(1) Zie: C. Bosscher en P. A Matthijsen. Schetsen van de rijken Tomboekoe en Banggaai. Tijdschrift Bat. Gen. 1852 blz. 63 e.v. Zie over de expeditie naar Mori: De Tomori-expeditie in 1856, door O. A. Uhlenbeck, en Geschiedkundig Overzicht van de expeditie naar Tomorie op Celebes in het jaar 1856, door A. W. P. Weitzel in de Feestuitgave van het Instituut blz. 35 e.v.

Aan de Westzijde van het eilandje staan thans vier huizen, bewoond door Boegineezen. Ook aan de overzijde op den vasten wal ligt een dorp door Boegineezen en Toboengkoe bewoond, en Samarenda geheeten. Wij werden dadelijk genoodigd in hetzelfde huis, waarin ook de Heeren Sarasin hadden gelogeerd. De onvriendelijke ontvangst, welke dien heeren hier was ten deel gevallen, (1) de sombere lucht, de duisternis en de ongezelligheid, welke in het huis heerschten, het lang uitblijven der tweede prauw met onze dragers, stemden ons somber, en wij besloten om dadelijk na aankomst onzer medgezellen te verhuizen naar Dongi, eene kleine vestiging op het delta-eiland van de Koro Lâ. Toen evenwel de achtergebleven prauw tegen den middag aankwam gelijk met den kapitan Boegis, wilde de laatste niets van verhuizen weten, zoodat wij om niet onbeleefd te zijn moesten toegeven.

Wij hebben hiervan geen spijt gehad. Wel beviel ons onze gastheer niet al te zeer: hij was al te lief, hij riep onze voorspraak in bij het Gouvernement om eene belasting van *f* 0,25 van iederen handelaar te Watambajoli te mogen heffen, hij prees ons hemelhoog omdat wij even netjes met gekruiste beenen zaten als echte Boegineezen, en meer zulke dingen; maar hij gelastte ook twee zijner slaven, een Tolalaki en een Tomoena, die ook Barée kenden, ons een en ander van hunne taal mede te deelen. „Ik kan u geen rijksdaalders geven", zeide de kapitan, „want die hebt ge zelf, geen rijst, want die hebt ge zelf, geen kippen, want ik heb ze overal vergeefs gezocht, alleen kan ik u helpen aan het opsporen van talen, omdat gij daarin nu eenmaal pleizier hebt."

Het is ons opgevallen, dat vele door de Boegineezen

---

(1) Zie hun opstel „Dwars door Z.O. Celebes" in de Makassaarsche courant van 30 Maart 1896.

in deze streken gebruikte slaven Tolalaki en Tomoena zijn, waaruit wij mogen besluiten, dat uit die beide streken vele slaven worden gerequireerd. De Tolalaki wonen in het bovenland van Kandari, en werden ons afgeschilderd als bloeddorstige wilden, zooals ook Vosmaer dit doet in zijn „Korte beschrijving van het Zuid-Oostelijk schiereiland van Celebes. De handelaren aan de Golf van Kandari durven nimmer in het binnenland te gaan, maar wachten de bergbewoners (Tolalaki) aan het zeestrand af, die hunne waren, rijst, damar, was en rotan daar tegen handelsartikelen komen ruilen.

De Tomoena wonen op het eiland Moena (juister Woena) naast het eiland Boeton (juister: Boetoeng) gelegen. Deze Tomoena zijn nog zeer gevreesd om hunne zeerooverij, zoodat vele Boegineezen ons verhaalden, dat zij, 's nachts het eiland voorbijvarende, nimmer slapen, maar streng de wacht houden.

Behalve linguistische gegevens, waren wij ook nog in de gelegenheid eenige ethnologische bijzonderheden van de Tolalaki te weten te komen, welke wij hier mededeelen (op de taal van dit volk zal straks afzonderlijk worden teruggekomen).

Bij een huwelijk komen vrienden en verwanten bijeen, bij welke gelegenheid de bruidegom tot zijne bruid wordt geleid, en een maaltijd wordt gehouden. Na afloop van dezen maaltijd wordt het huwelijk beschouwd als te zijn gesloten.

De bruidschat bestaat voor het grootste deel uit katoenen goederen, welke de man evenwel nog lang schuldig blijft aan zijne schoonouders. In elk geval komt de man bij de vrouw inwonen.

Wanneer een kind is geboren wordt op de placenta kurkema en andere specerijen gelegd, waarna deze wordt

gelegd in twee op elkaar sluitende kokosdoppen. De kokosdoppen worden in foeja gewikkeld en bewaard in een hoek van het huis. Wordt het kind, nog klein zijnde, ziek, dan worden de kokosdoppen opengemaakt en wordt de placenta onderzocht. Blijken er dan wurmen in te zijn, dan worden deze er uitgehaald, en nieuwe kruiden worden er aan toegevoegd. Is het kind groot en sterk geworden, dan wordt de placenta weggeworpen.

Wanneer het kind kan zitten, geven de grootouders of de ouders het een naam. Deze naam kan zoowel aan de natuur als aan bijzondere omstandigheden en gebeurtenissen ontleend zijn.

Bloedschenders worden in eene mand gesloten, en verdronken. Van hun bloed mag geen druppel op de aarde worden gestort, want dan zou de aarde geen vrucht meer voortbrengen.

De Tolalaki zijn beruchte koppensnellers. Vooral na den rijstoogst gaan zij uit op de koppenjacht, hetgeen geheel overeenkomt met hetgeen Vosmaer mededeelt („Korte beschrijving" enz. blz. 87). Het hoofd wordt medegenomen naar het dorp bij welke gelegenheid een groot feest wordt gemaakt. Het bloed van het slachtoffer wordt gedronken en de hersenen worden gegeten. Gevraagd waarom men dit deed, antwoordde onze zegsman: „om moedig te worden, al wie zulks nog niet heeft gedaan, is nog geen man." Het gewone veld, waar zij gaan snellen is het landschap Moronene. Voor den handel begeven zij zich, behalve naar Kandari, ook naar Mekongka (op de kaart Mangkoka) en Lakara.

Wanneer iemand gestorven is, wordt aan ieder familielid een stuk ongebleekt katoen gezonden, waarbij sirih en pinang is gevoegd. Dit rouwgeschenk gaat gepaard met de mededeeling van het sterfgeval. De overledene wordt

in ongebleekt katoen gewikkeld en in een uitgeholden boomstam gelegd; deze kist wordt met een dito boomstam tot deksel gesloten, en hermetisch van de lucht afgesloten met leem en hars. Zoo blijft het lijk in huis bewaard, tot dat alle verwanten bijeen zijn gekomen. Het niet afwachten van de familieleden voor de begrafenis zou zulk eene groote beleediging voor dezen zijn, dat een oorlog het gevolg er van zou zijn.

De Tolalaki begraven de lijken, maar de Tokonawe, die in hunne onmiddellijke nabijheid schijnen te wonen, plaatsen ze nog op eene stelling.

In de lijkkist worden ook gelegd de speer, het zwaard en de katoenen goederen van de overledene. Gedurende de eerste tien dagen na den dood wordt iederen avond de doode herdacht en ten slotte den 100sten dag. Dit laatste zal wel alleen in gebruik zijn bij hen, die dicht bij het strand wonen, daar deze gewoonte wel overgenomen zal zijn van de Mohammadanen. De beenderen worden later niet meer opgegraven, om ze op eene andere plaats te bestellen, zooals de gewoonte is bij de meeste stammen van Midden-Celebes. Alleen, wanneer iemand ver van huis sterft, worden later de beenderen van den overledene opgegraven en naar zijne woonplaats gebracht om daar te worden begraven.

Ziekten worden toegeschreven aan het zich verwijderen van de *sangkoleo*, de levensaether, welke op de kruin van het hoofd zetelt. Menigmaal wordt deze levensaether gevangen genomen door rondzwervende geesten, die in het Lalaki'sch *onitu* heeten. De ceremoniën om dezen gevangen levensaether weder terug te krijgen, heeten even als bij de Baréesprekers *wurake* en zijn dezelfde als bij dezen. (1)

---

(1) Het *wurake* in het Possosche is nog niet beschreven; wij hopen deze leemte in de ethnografie van Midden-Celebes mettertijd aan te vullen. Enkele andere ethnografische bijzonderheden der Tolalaki zullen elders eene plaats vinden.

Reeds te Posso en te Watambajoli had men ons sterk aangeraden kennis te maken met eenen Chinees, die in deze streken bekend is onder den naam van Baba Tĕnga. Deze man namelijk is gehuwd met eene Morische prinses te Ngoesoembatoe (niet: Oesoembatoe) in het binnenland, en hij is hierdoor zeer vertrouwd geworden met den vorst van Petasia. Daar wij hoopten, dat deze man ons zou willen voorthelpen op onzen tocht, besloten wij, dat een onzer hem een voorloopig bezoek zou gaan brengen, terwijl de ander het taalonderzoek te Boengi ntimbe voort zou zetten.

Wij hadden veel moeite om de branding op het rif, dat zich voor de monding der Lâ tot ver in zee uitstrekt over te komen, en bereikten spoedig het gehucht Dongi, waar bedoelde Chinees zijne woning heeft. De man ontving ons zeer hartelijk, toen hij vernam wie wij waren. Wij maakten hem met onze plannen bekend, en hij was aanstonds genegen ons voort te helpen. Hij zelf zou ons wel gaarne naar Petasia willen brengen, maar hij kon zijn huis niet verlaten, omdat zijn zoon naar Lansoni (niet Losoni, zooals de Vaarbeurtregeling der Pakketvaartmaatschappij aangeeft) in Toboengkoe eene vracht damar was gaan brengen. Voorloopig zou hij ons een' brief medegeven aan een zijner „anak dagang" te Sampalowo in het binnenland van Mori. Ook gaf hij ons een sampan te leen, welke ons later vele diensten heeft bewezen bij het opnemen van de Koro Lâ, daar wij dit werk moeielijk zouden hebben kunnen doen met de logge *sope*.

Ong Tjeng Sien, alias Baba Tĕnga, is een man van 52 jaar, geboortig van Makasser. Hij was daar in zijne jeugd op de Hollandsche school geweest, en was het Hollandsch nog niet geheel verleerd. Het spreekt van zelf, dat wij zeer informeerden naar den persoon van Maroendoe, den Morischen vorst. Wij vernamen, dat deze zich voor het uit-

wendige zeer weinig laat voorstaan op zijn koningschap, maar even hard in zijne prauw mederoeit en even goed zijnen tuin bewerkt als zijne onderhoorigen. Trouwens Maroendoe is niet alleenheerscher in Mori, hij heeft verscheidene vorsten naast zich, die hem wel als den voornaamsten hunner erkennen, maar hem niet in alle dingen onderdanig zijn. Volgens den Chinees althans hebben dikwijls heftige twisten plaats tusschen Maroendoe en zijne mederegenten. Het was jammer, dat wij geen arak of jenever voor hem hadden medegebracht, zei de Chinees, want men kon Maroendoe met niets meer genoegen doen dan met sterken drank!

Na bij den Chinees gegeten te hebben, namen wij afscheid, en voeren op zijnen raad den Zuidelijken arm van de Lâ-delta in en den Noordelijken uit, omdat door den sterken zeewind eene geweldige branding stond op de uitgestrekte bank, die een gedeelte van de Golf van Mori van de zee afsluit.

Gedurende dezen tocht zagen wij de monding van eene rivier, die zich in den Noordelijken arm van de delta ontlast en door de Stuers (1) genoemd is: Lampi. Dit is echter eene vergissing: de rivier heet Lâ moito (= zwarte rivier), terwijl Lampi eene plaats is boven op het gebergte, tusschen deze rivier en de Golf van Mori, waar, naar de verhalen, in den ouden tijd de Moriërs bijeen kwamen om handel te drijven. Bij de Boegineezen aan deze Golf is deze plek bekend onder den naam van Koija.

Ons verblijf op Boengi ntimbe was den bewoners van het eiland nog nuttig, want weldra werd het bekend, dat wij eenig verstand hadden van medicijnen, zoodat velen

(1) Luitenant t.z. Jhr. L. de Stuers, die de Morische Expeditie heeft medegemaakt, is de bewerker der kaart door Gen. Weitzel bij zijn opstel uitgegeven.

hierom kwamen vragen en verscheidenen konden wij helpen. Zoo riep ook een daar wonende hadji onze hulp in voor zijne vrouw, die sedert hare laatste bevalling lijdend was gebleven. Uit ons gesprek naar aanleiding van dit geval bleek ons, dat de man gehoopt had op een talisman, die zijne vrouw spoedig weder op de been zou brengen. Wij deden hier, als zoo dikwijls elders, de ervaring op, dat de naam pandita op zichzelf de menschen voor ons innam, al wisten zij, dat wij pandita's waren van het Christendom. Ook nu begon men vaak uit zichzelf met ons te spreken over godsdienstige onderwerpen, waartoe ook het uitreiken van medicijnen nog al eens aanleiding gaf. Eigenaardig was het, dat verscheidene menschen ons vroegen of een onzer de pandita was van Kandari (Pastoor Vogel). Men vertelde ons, dat deze pastoor eene school had gehad te Kandari van meer dan 200 leerlingen. Ook pasgenoemde hadji had onder die leerlingen behoord, en roemde de vriendelijkheid van den pastoor. De reden, waarom hij Kandari had verlaten, wist niemand ons te zeggen.

Evenals wij te Boengi ntimbe met een ander taalgebied dan dat van het Barée te doen kregen, hadden wij ons hier ook aan een geheel ander muntstelsel, dan aan de Zuidkust der Tominibocht gebruikelijk is, te wennen. (1) Aan de Golf van Tomori en verder naar het Zuiden (en zeker ook naar het Oosten) worden de oude Hollandsche dubbeltjes en duiten gebruikt. Een rijksdaalder heeft 20 oude dubbeltjes, een dubbeltje 15 duiten.

Eene aardigheid op het gebied van naamgeving vonden wij in een kind, dat Dótoro heette, waarin wij na eenig onderzoek "dokter" herkenden. Het kind had dezen naam gekregen, omdat het schijnbaar drie testikels had, waaruit

(1) Zie over de munten in het Possosche: "Mededeelingen" 36 (1892) blz. 375–76.

men had opgemaakt, dat het kind voor geneesheer (Boeg. *sanro*) in de wieg was gelegd.

De kapitan van Watambajoli was gedurende ons driedaagsch verblijf op Boengi ntimbe zeer vriendelijk voor ons, en deed ons kippen, visch en eieren toekomen, waarvoor wij hem bij ons vertrek nog eenige geschenken gaven; zoo was hij kinderlijk blij met een zakkompas, dat hij wel een half uur liet ronddraaien. Aan prauwen kon hij ons echter niet helpen, zoodat wij genoodzaakt waren, onze zware *sope*, welke wij van Watambajoli hadden gebracht, weer te bestijgen, en daarmede de rivier op te varen in gezelschap van de geleende sampan.

In den namiddag van 5 September van Boengi ntimbe vertrokken, kwamen wij een half uur daarna te Dongi aan, waar wij wederom heel vriendschappelijk door Baba Tĕnga werden ontvangen. Hij vertelde ons, hoe hij eene kleine 30 jaren geleden in deze streken begonnen was met het opkoopen van damar. Toen kocht hij stukken op van 1 picol en meer gewicht, en dat à raison van *f* 5,— de picol. Hij vertelde ons hoeveel schade hij in die eerste tijden had geleden door zeeroovers, die verscheidene malen zijne volgeladen prauwen wegnamen. De zeeroovers kwamen zelfs tot voor Tompira. Hunne schuilplaatsen waren het eiland Boengi ntimbe en de monding van de Lâ meawoe (= grijze rivier), die bij Lingkoboe in zee valt.

Behalve met de Morische prinses, die haar verblijf houdt te Ngoesoembatoe, is Baba Tĕnga ook gehuwd met eene adellijke dame uit Toboengkoe, die bij hem woont te Dongi. Deze vrouw heeft eenige beschaving gekregen door omgang met Europeanen, daar zij eenige malen Makasser heeft bezocht. Zij is geheel doorkneed in de taal en de zeden van Toboengkoe, zoodat wij door hare hulp veel omtrent beide te weten konden komen. Door Baba Tĕnga,

die veel gereisd heeft op het Z. O. schiereiland, kwamen wij nog de volgende bijzonderheden omtrent de verdeeling van dit land te weten: De bovenlanders van Toboengkoe zijn de Topada en Tombelalang; die van Kandari: de Tokija of Tolalaki. Boven Mekongka (Mengkoka) wonen de Tomoreneke. Toroöeta zijn de bovenlanders, die om Sokita wonen. De Baho Solo (op de kaart Bahoe solo, door de Tomori La solo genoemd) komt van Padalere. De Toboengkoe zijn niet velen in getal, maar hunne vazalstaten tellen vele inwoners; vooral de Totendenija ten Z. van Toboengkoe zijn zeer talrijk. De Baho pompine zou de rivier zijn, welker loop men volgt om naar het Towoetimeer te gaan; deze rivier ontspringt echter niet uit dat meer.

Wij brachten den nacht door in het huis van den Chinees. In twee vaartuigen de sope en de sampan, zouden wij de rivier opvaren, maar aangezien de sope bij laag water niet over de bank voor de Zuidelijke monding der delta kon komen, moesten wij op hoog water wachten, hetgeen ons nog tot 10 uur ophield. Het eilandje door de Stuers in dien arm geteekend, bestaat nog.

Wanneer men het moerasland, dat geheel met nipah is bezet, is doorgevaren, komt men door oerbosch. Voor ons, die aan het gezicht op de Posso-rivier gewend zijn, leverde de Lâ niets bijzonders op; alleen trof ons het gezicht van een' palm welke in het Possosche niet voorkomt; hij heeft veel overeenkomst met de woka (Livistona rotundifolia); zijn stam wordt door de inlanders gespleten en dan aangewend als vloerlatten. (1) Op verscheidene plaatsen komt het gebergte tot in den stroom, en laat daar zijne kale afgeschuurde rotsen zien. Op deze plekken konden wij

(1) In het Bar. heet deze boom *masea*, in 't Boeg. *masia*, in 't Boengkoesch *masara*, in het Boeg. van Loewoe *karurung*. De bladeren zijn dieper ingesneden dan woka-bladeren.

opmerken, dat bij hoogen waterstand de rivier ruim 1½ M. rijst (de tijdelijke overstroomingen niet in aanmerking genomen). In December en Januari begint het water te rijzen, daar in dien tijd de regens in het binnenland van Celebes met meer hevigheid beginnen te vallen. In de kuststreken van Mori regent het alle maanden door, met slechts enkele dagen van droogte tusschen de regendagen in. Wij hebben dit ruimschoots ondervonden. Dit verschijnsel zal wel een gevolg zijn van den trechtervorm, waarin de gebergten uit het Noorden en uit het Zuiden naar elkaar toeloopen. In dien trechter worden alle wolken gedreven, en gestuit door het gebergte ontlasten zij zich over het aan den Oostkant van dit gebergte gelegen land.

Wij voeren de Koro Lâ op met vloed, en dan is er weinig te merken van stroom in dit gedeelte van de rivier; hierdoor gelukte het ons na slechts 4½ uur roeiens met onze zware sope Tompira te bereiken. Het spreekt van zelf, dat wij, hier aangekomen, dachten aan het kampement van ons leger, dat hier was opgeslagen gedurende de Mori-expeditie. Gaarne hadden wij ook Insa ndau (niet Oesoendau) bezocht, het kraaiennest, met zooveel moed door de onzen beklommen, maar de overweging, dat geen pad ons meer naar den top zou voeren (deze berg toch is na de inname van het dorp nimmer meer bewoond geworden), hield ons van deze wandeling terug. Volgens het verhaal van velen bevinden zich aan den voet van den berg nog drie graven van in dien strijd gevallenen. De Tomori noemen deze: de graven der *dawa* (= djawa, Javanen; de Tomori hebben geen palatanen in hunne taal).

Tompira moet vóór de bovengenoemde expeditie een dorp van Moriërs zijn geweest. Later hebben zich hier langzamerhand handeldrijvende vreemdelingen gevestigd, Boegineezen en Toboengkoe. Het dorp telt nu een tiental

huizen. Grootere vaartuigen als padoeakan's, komen de te Tomira opgekochte damar van daar afhalen. Daartoe heeft ieder huis een steiger in de rivier uitgebouwd, waaraan deze schepen aanleggen. Wij werden ontvangen door een oud heertje, dat ons met een' stortvloed van woorden mededeelde, dat hij de eerste was geweest, die hier den handel had geopend, een verhaal, dat ook anderen op hunne beurt aan ons deden met betrekking tot zichzelven.

Van Tompira af begonnen wij de Lâ op te nemen met de prismaboussole, ten einde haren loop met eenige zekerheid in kaart te kunnen brengen. Het bosch aan beide kanten, maakte hoe langer hoe meer plaats voor gras en riet (glagah-saccharum spontaneum), Hier er daar vonden wij hutten van sagobereiders. Deze hebben kleine steigers in de rivier uitgebouwd, waarop eene groote mand van rotan gevlochten staat. In deze mand wordt het uitgeklopte merg van den sagopalm gedaan. Vervolgens gaat de bereider er op dansen, telkens de mand schuddende en herhaaldelijk met een emmertje van sagobladscheede water er aan toevoegende. Door het trappen en schudden wordt de sago opgelost in het water, en dit vloeit uit de mand in een daaronder geplaatsten bak (meestal eene prauw). Sago uit de Metroxylon Rumphii is dan ook een belangrijk artikel van uitvoer uit het Morische.

Verscheidene prauwen met Moriërs kwamen wij tegen. Deze prauwen zijn over het geheel klein en smal; de voorsteven is gehouwen in den vorm van een krokodillenkop, voor welk dier de Tomori groote vrees hebben. De mannen dragen in het algemeen nog schaamgordels, die echter op andere wijze worden aangelegd, dan die der Toradja's van Posso. Eene reep katoen van 2 d.M. breedte wordt van voren en van achteren getrokken door een touw, dat hij om het middel heeft gebonden. Dit touw was

bij de meesten versierd met kralen, welke verhinderen, dat het touw schrijnt. Verder is de hoofddoek hun eenige kleedingstuk. De vrouwen dragen buitenshuis baadjes met korte mouwen en de gewone sarong. Bij de vrouwen van Moiki en Ngoesoembatoe is de hoofddoek over het geheele hoofd getrokken, zooals de vrouwelijke hadji's die in navolging van de Arabische kleederdracht gebruiken. De vrouwen bij de andere Moristammen dragen den hoofdband van katoen of foeja, zooals ook de Possosche vrouwen dit gewend zijn.

In het gedeelte van de rivier tusschen Tompira en Sampalowo is reeds meer stroom merkbaar, maar toch niet zóó, dat het bezwaarlijk zou zijn er tegenop te roeien. De Sope had 6 uur noodig om Sampalowo te bereiken.

Sampalowo is eene plek op den rechteroever van de Lâ, waar wegen samenkomen van Ngoesoembatoe en Petasia. Om de 20 dagen komen vele Tomori hier bijeen om markt te houden, en hunne producten (damar, vruchten, rijst, sago, geiten, rotan, groenten, sirih, pinang) te verkoopen aan de vreemde handelaren, die daartoe de rivier opvaren. Er staat een huis, bewoond door lieden van Baba Tĕnga. Verder vindt men er eenige hutten, waarin Moriërs, die hunne waren komen brengen, overnachten. Bij onze aankomst vonden wij een gezelschap in eene der hutten. Wij wendden ons tot hen in het Barée, maar zij verstonden ons niet. Na korten tijd kwam echter een man op ons toe, die ons in het Maleisch uitnoodigde in huis te komen. Hij bleek een Makassaar te zijn, een „anak dagang" van Baba Tĕnga. Weldra waren wij nu in gesprek over het doel van onze komst, en de huisheer, als zoovelen Labatjo (= jongetje, ventje, dus geen eigenlijke naam, maar een kindernaam, die later niet is vervangen) geheeten, verklaarde zich aanstonds bereid ons voort te helpen, waartoe hij

mede was aangespoord door Baba Pënga. Wij merkten aanstonds op, dat ook buiten de pasardagen vele Tomori hunne waren hier komen aanbieden.

Sampalowo ligt dicht bij de plaats, waar de eerste zijrivier van eenig belang zich in de Lâ stort. Deze heet Nganga lowo (= mond van de lowo) en is de afvloeiing van een meertje Lowo genaamd, dat den heeren Sarasin werd genoemd, maar door hen op eene onjuiste plaats op de kaart werd gezet bij gebrek aan duidelijker gegevens. De naam Sampalowo „vork, tweesprong van de Lowo", is hiermede verklaard. (1) Voorloopig zij nog vermeld, dat de Nganga lowo en het Meertje moeten worden opgevaren, wanneer men naar Petasia wil gaan.

Wij spraken aanstonds af, dat Labatjo en onze geleider Lanipi den volgenden morgen naar Petasia zouden gaan, om den vorst kennis te geven van onze aankomst.

Gebruik makende van het gedwongen oponthoud te Sampalowo gingen wij den volgenden morgen in een sampan de rivier hooger op om haar verder op te nemen. Wij roeiden haar 4½ uur ver op; de rivier kronkelt hier veel meer dan benedenstrooms, en wendt zich naar het Noorden; de bergen wijken hier geheel terug, zoodat wij ze alleen nog in de verte zagen; het dal van de Lâ moet bovenstrooms dus eene vrij breede laagvlakte zijn, want van af Sampalowo kan men volgens getuigenis de rivier nog twee dagen ver oproeien, voordat men aan den eersten waterval komt. Bosch vindt men op dit gedeelte weinig meer; de oevers zijn meestal bezet met glagah, en daarachter is kreupelhout zichtbaar, een bewijs, dat hier veel getuind wordt. Wij kwamen op verscheidene plaatsen huizen voorbij, nu eens alleenstaande, dan in groepjes van twee tot vier. De meeste woningen hadden de reeds be-

(1) *Lowo* beteekent „slijk, poel, moeras".

schreven steigers in het water met de mand voor het sagowasschen. Kokospalmen wezen hier en daar de plaatsen aan, waar eertijds menschen hadden gewoond.

Na twee uren roeiens bereikten wij eene plek, waar eertijds een groot dorp heeft gestaan, Bokoe genaamd. Dit dorp had een eigen vorst, die schatplichtig was aan den vorst van Toboengkoe. Volgens de berichten is deze schatplichtigheid opgehouden na de bekende expeditie in 1856. Omstreeks dien tijd verhuisden de lieden van Bokoe, en stichtten een dorp Kangoea, ongeveer 2 uur loopens van Bokoe in W.Z.W. richting. Zij worden gerekend een eigen stam te vormen onder een eigen vorst, die thans evenwel min of meer afhankelijk is van vorst Maroendoe. De tegenwoordige functionaris heet Pembe'oe. Volgens de inlichtingen, welke wij onderweg van eenen bewoner van dat dorp ontvingen, verschilt het Kangoea'sch dialekt slechts in enkele woorden van het Petasia'sch.

Steeds zoekende naar eene linker zijrivier van de Lâ, Tijoe geheeten, welke wij te Sampalowo hadden hooren noemen, kwamen wij eindelijk aan een dorp van een tiental huizen, aan beide oevers van de Lâ verspreid, en Toemboe langi genaamd. Wij vroegen den eigenaar van een dezer huizen, of wij in zijne woning onzen maaltijd mochten bereiden, wat ons dadelijk werd toegestaan. De man bleek iemand van Kangoea te zijn, die slechts weinig Barée kende; eene poos daarna echter kwamen vier Moriërs, wier land grenst aan dat der Topada, een Barée sprekende stam, en konden wij ons vlot in die taal met hen onderhouden. Eigenaardig is het te hooren hoe zij, geene palatalen kennende in hunne taal, ook in het Barée voor *dj*, *d;* voor *ndj*, *nd;* voor *nj*, *n;* en voor *ntj*, *ns* zeggen. Zij deelden ons mede, dat alle Moriërs (wij bedoelen hier de bovenlanders) Barée kennen, de vrouwen niet uitgezonderd. Wij konden later constateeren, dat dit waar is.

Tegenover het huis, waar wij waren, was eene zandplaat midden in de rivier drooggevallen. Men vertelde ons, dat de krokodillen gewoon waren zich in de zon te komen koesteren. Men durft hen echter geen kwaad doen; velen vroegen ons voorbehoedmiddelen, ten einde geen overlast te hebben van deze dieren.

De lieden met wie wij in aanraking kwamen, waren in den aanvang steeds schichtig, maar wanneer wij wat met hen hadden gepraat, werden zij vrijer en lieten zij zich kennen als prettige menschen.

Nadat wij na den maaltijd nog twee krommingen van de rivier waren opgevaren, vonden wij werkelijk de Tijoe, die bij hare monding 3 M. breed is; bij hoogen waterstand is zij natuurlijk breeder. Nu wij ons doel hadden bereikt, was het ook hoog tijd om terug te keeren; de zon was dan ook reeds ondergegaan, voordat wij Sampalowo bereikten. De stroom in de rivier op dit gedeelte mag sterker zijn dan beneden Sampalowo, maar toch kan men er roeiende met eene matige snelheid tegenop komen.

Van Donderdag 7 September tot Woensdag 13 September bleven wij te Sampalowo. Drie dagen lang moesten wij wachten op de terugkomst van de lieden, die wij naar Maroendoe hadden gezonden. Eindelijk, Zondag avond, kwamen twee hunner terug, en deelden ons mede, dat de vorst het medegenomen geschenk had aangenomen, en dat hij ons gaarne zou ontvangen, maar ons eerst zelf te Sampalowo wilde ontmoeten. Als reden van hun lang wegblijven, gaven zij op, dat juist op den dag hunner aankomst eene tante van Maroendoe was overleden, en dat zij daardoor gedwongen waren geweest het doodenmaal bij te wonen. Zij beiden waren toen teruggekeerd om ons te berichten hoe een en ander was afgeloopen, terwijl Maroendoe Lanipi had achtergehouden om hem naar

Sampalowo te vergezellen. Wij vernamen, dat Maroendoe reeds bericht had ontvangen van onze voorgenomen reis door Toradja's uit het binnenland.

Wij besloten ons den Maandag te nutte te maken met eene voorloopige opname van het Meer Lowo, hetgeen onder voortdurenden regen moest geschieden. Vlak bij Sampalowo sloegen wij linksaf de Ngangalowo in, eene circa 20 M. breede vaart, waarin evenveel stroom stond als in de Lâ. Halfweg het Meer verdeelt deze stroom zich, maar de linkerarm, Tangkasarampa genaamd, heeft zich bovenstrooms verstopt. Na een uur roeiens, kwamen wij aan het verwachte Meer, dat niet beter vergeleken kan worden dan met een overstroomd weiland. Overal eilandjes, en ondiepten, waarop zelfs onze kleine prauw vastliep. Het Meer is eene uitgestrekte vlakte, waartoe ook het dal van de Lâ behoort, geheel ingesloten door bergen. Het watervlak is begroeid met allerlei waterplanten, waterlelies, met platte op het water liggende bladeren (*tawu-tawu*), een soort kruipplant (*tandole*), een soort van fijn getakt wier in het water (*sonae*), terwijl de tallooze boven het water uitstekende lapjes grond begroeid zijn met een hoog rietachtig gras (*sesei*). Volgens mededeelingen der inlanders is deze plas in den regentijd een groot watervlak. De Lowo is rijk aan visch, evenals het meer Lindoe en het Posso-meer slechts in twee soorten: *bou*, Ophicephalus striatus Bl. en *paända*, Anabas scandens C. V. Ook palingen komen in dezen plas veel voor. Men vischt met fuiken (*bubu*), welke tusschen het riet gelegd worden: met *sara'u*, korven, welke plotseling in het water worden gezet, en waaruit men de gevangen visch met de hand verwijdert door eene opening boven in de korf; met den hengel (*doa*) en het meest met den drietand (*paradaki*), aan welks tanden hier niet zooals te Posso wèl het geval

is, weerhaken zijn gesmeed. Het is een eigenaardig gezicht tal van kleine prauwtjes, met een of twee personen er in, op en neer te zien houden, waarbij de visscher als een dwaas met zijn' drietand in het water rondprikt, tot dat hij bij den 50sten prik eindelijk een klein baarsje heeft doorstoken. Hier en daar worden heiningen van bamboelatten geplaatst (*take ehi* of *ompa*) in V vorm om de visch den weg te wijzen naar de in hoekpunten geplaatste fuiken. Onder de vogels vindt men meereenden, Anas Gibberifrons en Anas superciliosa in zeer groot aantal, hetgeen niet te verwonderen is, daar de Moriërs weinig op deze dieren jagen. Wij legden eenige hunner met onze geweren neer. Ook grijze en witte reigers en duikers (*palandu*) zoeken in groot getal hun voedsel in de Lowo.

Doornat van den regen en van het waden door het water om de geschoten eenden machtig te worden, roeiden wij na het middaguur naar een der weinige visschershutten, die op de drassige eilandjes in de Lowo zijn opgebouwd om ons maal te bereiden. Wij hadden hier nog niet lang gezeten, toen vijf prauwen op de hut afkwamen roeien; de lieden, die er in zaten, nestelden zich mede in de hut. Het waren lieden van Kangoea, 19 in getal onder leiding van den "oudste" (*tau tua*) van dat dorp, Poendoe geheeten; de vorst van dat dorp kon niet komen. Zij waren hier gekomen om Maroendoe af te wachten en dezen te vergezellen naar Sampalowo. Eenigen hunner kenden Barée, zoodat wij ons met hen konden onderhouden. Aangezien wij het geschikter vonden den Morischen vorst te Sampalowo te ontmoeten, keerden wij spoedig daarheen terug.

Twee uren ongeveer nadat wij in onze tijdelijke woning waren teruggekeerd, kwam de vorst met zijn gevolg de rivier afzakken. Een aardig gezicht! 36 kleine en groote prauwen met 2 tot 8 opvarenden in elk, schoten pijlsnel

door het water, en landdden te Sampalowo, zoodat de oever geheel met prauwen was belegd. Niet lang daarna werd ons, die in huis waren gebleven, het bezoek van Maroendoe aangekondigd, en een oogenblik later zat hij tegenover ons. Het huis was dadelijk opgepropt met zijne volgelingen.

De machtige en gevreesde vorst van Mori, Maroendoe „donder", is een man van gewone lengte en goede proportiën. Hij heeft een sterk sprekend gelaat met oogen vol uitdrukking. Een trek van koppigheid ligt over zijn aangezicht gespreid. Hij was gekleed in korte rood zijden broek, en zwart lakensch jasje, terwijl zijn hoofd gedekt was met een eenvoudigen hoofddoek. Zijn zwaard was eenvoudig, maar keurig onderhouden.

De vorst sprak zeer welwillend met ons, en toen wij hem het doel onzer reis hadden medegedeeld, als zijnde geen ander dan hem, een der heeren des lands te ontmoeten en vriendschap met hem te sluiten, vertelde hij ons, dat hij reeds meermalen over ons had hooren spreken door Toradja's die Posso hadden bezocht. Toen wij hem zeiden, dat het onze bedoeling niet was geweest hem hier te halen, maar alleen vergunning te verkrijgen hem in zijn dorp te bezoeken, antwoordde hij: „Ik ben gewend te komen, wanneer „kleine lieden" mij noodig hebben, hoeveel te eerder zal ik dan komen, nu „groote lieden" in mijn land zijn aangekomen." Hij vroeg ons verder naar onze reis hier heen, en naar de route, welke wij ons voorgenomen hadden van hier naar Posso te nemen. Dit geheele gesprek had plaats in het Barée, dat hij zuiver en vloeiend spreekt, met uitzondering van de palatalen.

Na een half uur nam hij afscheid, zeggende in den avond bij ons terug te zullen komen, daar zijn medevorst, die te Ngoesoembatoe resideert, hem had ontboden.

De avond was nog niet gevallen, toen de geheele op-

tocht weer terugkwam, thans vermeerdert met enkele andere vorsten. Een jonge man zette zich bij ons; hij werd ons voorgesteld als Mokole Ede, een naar inlandschen smaak mooi, koud en onbeduidend gelaat, boven een lichaam, gedekt met een schitterend rood zijden baadje. Uit de sarong, welke hij droeg, uit zijne wijze van zitten meenden wij te mogen opmaken, dat hij Mohammadaan is geworden, hetgeen later bleek werkelijk zoo te zijn. Hij mocht een 25 jaar oud zijn, en ofschoon Maroendoe meer gevreesd is dan hij, zegt men algemeen, dat Ede meer macht heeft, omdat hij uit zuiver vorstelijk bloed is gesproten, terwijl Maroendoe van moederszijde afstamt van eene slavin. Wij boden hem een met gouddraad gestikt zijden baadje aan, en een dergelijk kleedingstuk, maar van minder waarde, aan Landika en Laloeasa, en een dito broek aan Lawolio, allen leden van het vorstelijk huis, die iets te zeggen hebben in het rijk. Het koste ons veel moeite met hem te praten, daar zijn eenige antwoord op alle was: „ja".

Een poos daarna kwam ook Maroendoe er bij zitten, maar het viel ons aanstonds op, dat hij niet meer zoo gulhartig was. Hij was blijkbaar door anderen bepraat ten einde ons den doortocht door zijn land te beletten. „De weg, dien wij van Posso gevolgd hadden, was veel gemakkelijker dan de weg door het binnenland", „de vorst was nu in moeite door eenen binnenlandschen oorlog" (het land van den vijand lag op grooten afstand van het door ons te bereizen gebied), „de Moriërs waren dom en hij kon niet voor de daden van hen instaan", altemaal bewijzen, dat men ons niet gaarne in dit land zag. Wij brachten hier tegen in, dat de macht van Maroendoe te zeer gevestigd was, om ons niet te kunnen beschermen; dat wij de Toradja's kennende, geen misslagen tegen den adat zouden begaan; dat wij niet anders op het oog hadden

dan hem een bezoek te brengen, het land te zien, en de talen op te teekenen, die hier gesproken worden. Wij begrepen, dat hier een soort van zuiveringseed van ons geeischt werd, en wij eindigden dan ook ons zeer lang pleidooi met de volgende woorden: „Vorst, gij hebt ons gezegd, dat wij de eerste Hollanders zijn, met wie gij in aanraking komt. Laat ons u dan mogen zeggen, dat wij Hollanders niet bang zijn voor menschen, maar wij vreezen God. En wanneer die God, die ons hoort, ziet dat wij schoone woorden tegenover u gebruiken, terwijl wij in ons hart eenig voornemen ten uwen nadeele koesteren, zal die God ons niet levend te Posso doen wederkeeren." Toen wij uitgesproken hadden, was het stil. Daarna zeide Maroendoe, dat hij over de zaak wilde beraadslagen en men liet ons achter met de gedachte, dat wij wel niet verder dan Sampalowo het binnenland in zouden dringen, te meer daar de prinsen de hun aangeboden geschenken hadden laten liggen.

Den volgenden dag werd ons geduld nog eenigen tijd op de proef gesteld, aleer wij uitsluitsel kregen. Onze geleider Lanipi, die zich (vreemd genoeg voor een Boeginees) zeer voor onze zaak interesseerde, liep met een bedrukt gezicht heen en weer tusschen het huis, waarin wij logeerden en de hut, waarin Maroendoe zich met de andere vorsten had opgeschoten. Eindelijk om 8 uur kwam hij bij ons met een stralend gelaat, en zeide: de vorst heeft de doorreis toegestaan; ik heb mij met mijn hoofd borg gesteld voor u". In hoeverre zijne borgstelling invloed had uitgeoefend op het besluit van Maroendoe weten wij niet; na enkele minuten kwamen eenige der prinsen bij ons zitten, en namen de vroeger aangeboden geschenken in ontvangst, een zeker bewijs van de veranderde stemming jegens ons. Mokole Ede had eene vriendelijker

uitdrukking op zijn wassenbeeldengelaat, en deed ons de eer aan enkele zinnetjes te zeggen in antwoord op onze woorden. Maroendoe kwam ook bij ons, opgewekt en gul, en een en ander leidde er toe, dat wij met ons onderzoek van de taal van Petasia met hem begonnen. Hij kwam hoe langer hoe meer los, en zat ons een paar uur achtereen te vertellen van de gewoonten der Moriërs.

Wij vroegen hem naar het sterfgeval zijner tante, en bemerkten met verbazing, dat wanneer een der leden van het vorstelijk huis is gestorven, een koranlezer bij het lijk wordt gehaald, die zoowel in huis als op het graf de voorgeschreven stukken uit den Koran reciteert. Maroendoe vertelde ons, dat hij geen Mohammadaan was, "en hij wilde het ons niet verbergen, dat de lieden van Petasia nog koppensnellen" (Wanneer wij van "de lieden van Petasia spreken, bedoelen wij hiermede ook de inwoners van de om Petasia heen gelegen dorpen, waarvan Ngoesoembatoe en Kangoea de voornaamste zijn. De berg-Tomori wonen ten Zuiden en ten Westen van Petasia). In Petasia loopen de huisvarkens dan ook nog rond. Maroendoe heeft dus aan het Mohammadanisme eene concessie gedaan, welke waarschijnlijk hemzelven en zijn volk niet aanstaat, daar zij, na zoo langen tijd in aanraking te zijn geweest met Loewoeërs en Boegineezen nog niet tot den Islam zijn overgegaan. Trouwens, waar het de dooden geldt, kan het nooit kwaad, hun meer te geven, dan de adat voorschrijft.

Wij vroegen den vorst om prauwen, ten einde ons daarmede over het meer Lowo te laten brengen, hetgeen hij ons gereedelijk toezeide, den dag voor ons vertrek naar boven bepaalde hij op 14 September.

Maroendoe had een Morisch hoofd bij zich, die gekleed was in een harnas van touw gevlochten (geknoopt), een

kleedingstuk, dat algemeen in Mori gebruikelijk is in den oorlog. Het touw daarvoor gebruikt, wordt gedraaid uit de binnenste bastvezelen van den bekenden soekaboom (gnetum gnemo). Er zijn geen mouwen aan en het wordt gesloten op de borst. Men zeide ons, dat een gewoon katoenen baadje noodzakelijk er onder moet worden gedragen om het schuren van het harde touw op het lichaam tegen te gaan. In volle oorlogstoerusting draagt men ook kleppen van buffel- of hertevel op de schouders, dito beenstukken, terwijl het hoofd gedekt wordt met een van rotan gevlochten hoed, waaraan van voren en van achter kleppen van buffelhuid zijn bevestigd. Iemand aldus uitgerust, gebruikt in den oorlog geen schild, maar hanteerd zijn zwaard met beide handen. Maroendoe beweerde, dat geen zwaard er door heengaat, dat zelfs een kogel zich plat stoot tegen zulk eene rusting; maar dat hij de zaak toch niet geheel vertrouwde, bewees hij door te vragen of er in Holland niet extra sterk touw was te krijgen om er dergelijke maliënkolders van te maken. Wij antwoordden, dat wij daartoe eerst een paar dezer baadjes moesten hebben om den Hollanders te kunnen toonen, waartoe het gevraagde touw moet dienen. Met dit al bleef al onze moeite om zulk een baadje machtig te worden vergeefsch.

Al voortpratende, vertelde Maroendoe ons, dat eene oude inzetting van de vorsten van Petasia is, dat bij beboetingen iedere karbouw vervangen wordt door een stuk katoen van een armslengte of een span breedte. „Wij beboeten elkaar gaarne," zeide hij, „en dat doen wij dan met 100 buffels tegelijk; maar als het op betalen aankomt wordt iedere buffel vervangen door een lapje katoen. Iemand, die deze onze adat niet kent, loopt er in. Zoo herinner ik mij een Tolage hoofd, dat een kabosenja van Pada (eene landstreek, behoorende tot het Morische rijk)

kwam beboeten wegens een geval van overspel, hetwelk in zijne negerij had plaats gehad. Na veel praten werd de boete bepaald op 25 karbouwen, maar het Pada-hoofd vroeg, of hij mocht betalen met „karbouwen van Petasia". Het Lage hoofd, niet wetende, wat dit beteekende, stemde toe, in de overtuiging, dat karbouwen karbouwen zijn. Maar hij keek vreemd op, toen hij 25 lapjes katoen kreeg; aanvankelijk wilde hij hierin niet berusten, maar toen het Pada-hoofd hem naar mij verwees, liet hij de zaak er bij."

Onmiddellijk na dit bezoek keerde Maroendoe terug naar Petasia; maar bij het vallen van den avond kwam Mokole Ede ons nog bezoeken, wel een bewijs, dat hij alle achterdocht jegens ons had laten varen. Hij was spraakzamer dan te voren, en lachte zelfs nu en dan. Hierdoor hadden wij gelegenheid op te merken, dat zijne snijtanden met goud waren ingelegd. Later hadden wij gelegenheid op te merken, dat vele Moriërs op deze wijze zich den mond versieren; de ingelegde goudplaatjes zijn bij sommigen stervormig bij anderen rond.

Op den dag, waarop wij van Sampalowo zouden vertrekken, was het er juist pasar. Het bleek toen, dat wij ons van deze markt eene te grootsche voorstelling hadden gemaakt; een honderd lieden mogen ter markt zijn geweest, die hunne waren, onrijpe pisang, komkommers, damar, sirih en Morische klingen omzetten in katoenen goederen en zout. Het komt ons voor, dat de Moriërs gewend zijn geworden aan hooge prijzen, en ziende, waarvoor de damar wordt ingekocht, kunnen wij ons niet voorstellen, dat op dit boschprodukt nog winst is te behalen in den handel. De ter markt gebrachte damar wordt verpakt in korven, vervaardigd uit één stuk bamboe, dat aan het eene einde heel is gelaten, terwijl het overige gedeelte in smalle repen is gespleten en door eenvoudig rotan-vlecht-

werk uit elkander wordt gehouden, bij wijze van kelk. Produkten van Morische pottenbakkerij zagen wij ook aan de markt brengen. De potten geleken ons van minder sterke makelij, als die, welke door de Barée sprekers worden vervaardigd. De Moriërs, bij wier woonplaatsen weinig of geen sagoboomen voorkomen, of die geene gelegenheid hadden zelf sago te kloppen, verkoopen de door hen gemaakte potten voor sago; de inhoud van den pot aan sago vertegenwoordigt ook zijne waarde.

Behalve wij zelven, was zeker niemand meer verheugd, dat ons de weg door Mori was geopend, dan onze geleider Lanipi. Wij zouden nu afscheid van hem nemen, want hij zou van hier terugkeeren naar Watambajoli. Een geschenk nam hij gaarne van ons aan „tot aandenken", maar eene som gelds, welke wij er bij deden, weigerde hij volstandig aan te nemen. Hij heeft ons gediend en onzen weg geëffend, alsof hij door jarenlange bekendheid aan ons gehecht was; zulk een onbaatzuchtig inlander als hij tegenover ons is geweest, hebben wij nog nooit ontmoet. Wij zouden nu scheiden: hij had de „eieren" (dit is eene vergelijking om iets uit te drukken, waarvoor men goed moet zorgen, en hij bedoelde ons er mede) zonder breken tot Maroendoe gebracht, en deze had de eieren aangenomen. Hij sprak zijn hart aldus uit in *kajori* verzen:

Ana idjòu morapi,	De tweelingen van den eekhoorn,
saogu-ogu kobati;	uit ééne wieg;
mau njaumo ri Togiani,	al ware ik ginds op Togian,
jaku bangkukalingani.	ik zal ze niet vergeten.

Naar de gewoonte antwoordden wij hierop het volgende:

Sope i mPua adjimo	De sope van den hadji
raneo da mewalilimo;	gaat morgen weer terug;
Naunja mogáa korota,	al scheiden onze lichamen,
dja raja mombetaka-taka.	de harten blijven aan elkaar gehecht.

Toen hij weer:

Kapala apu sumomba,	**Het stoomschip vaart,**
najongku nto lisanggona;	**bestegen door lieden van denzelfden naam; (1)**
Madago uwangkorota,	**de spieren van het lichaam gevoelen zich sterk;**
Rasi ane simpadopa.	**gelukkig hij die hen ontmoet.**

Na eene week te Sampalowo te zijn geweest in hoop en vrees of wij zouden worden doorgelaten, was eindelijk het uur van vertrek aangebroken. Tegen het middaguur kwamen zeven slaven van Maroendoe, onder aanvoering van een verren bloedverwant van den vorst, ons met vier prauwen afhalen. Het vereischte veel overleg ons zelven en onze goederen in te schepen in de smalle lichte vaartuigen. Zoo ging het de Nganga lowo op, de Lowo door en een riviertje op, dat van het W.N.W. komt, en Matandau is geheeten. De beek is over het geheel één vadem breed, maar aangezien er meer dan één Meter water staat, is zij voor kleine prauwen goed bevaarbaar. Na deze beek een half uur lang te zijn opgeroeid en opgeboomd, kwamen wij aan een visschersdorp van elf huizen, eveneens Matandau genaamd. Hier verlieten wij de rivier, die hoogerop alleen voor zeer kleine prauwen bevaarbaar is, en zetten den tocht te voet voort. Anderhalf uur ging het nu over een uitermate slijkerig pad, eerst door grasvelden, later door bosch, steeds den loop van de Matandau volgende. Wij kwamen langs en door bosschen van sagopalmen, waar verscheidene lieden bezig waren met sagokloppen. Het dorp, waar Maroendoe in dezen tijd zijn verblijf houdt, is gelegen aan den rand van de laagvlakte, tegen den voet van het gebergte aan; het bestaat uit 12 huizen en men noemt het Matawoendoela.

Het huis van Maroendoe is het laatste van het dorp,

(1) Men ziet ons beiden namelijk overal voor broeders of neven (voor beiden gebruikt men het zelfde woord) aan.

en is pas opgebouwd; eene nette woning van 14 M. lang en 9 M. breed, in eene strekking van Oost naar West, met de deur naar het Oosten. De wand aan den Zuidkant is geheel behangen met groote en kleine gongs, zeker wel een twintigtal, welke gongs den rijkdom schijnen uit te maken van aanzienlijke personen in het Morische. Overigens was de woning nog niet geheel gereed, daar het achtergedeelte van het huis, waar het vorstelijk gezin zich ophoudt, nog niet geheel was afgeschoten van het voorstuk, de „ontvangzaal".

Toen wij in huis kwamen, werden wij ontvangen door den tweeden zoon van Maroendoe, die ons geleidde naar eene plek in het huis, waar een paar matten met kussens voor ons waren neergelegd. Wij waren nog niet lang gezeten of Maroendoe kwam bij ons en stelde ook aan ons voor: zijn oom, den mokole van Kangoea, Pembéoe, een zwaar gebouwd man van meer dan middelbaren leeftijd met eene schorre stem, maar zeer vriendelijk en steeds bereid ons alle mogelijke inlichtingen te geven. Ofschoon de taal van Petasia aanmerkelijk verschilt van het Barée, kenden bijna allen hier deze taal; zelfs de slaven, die ons waren komen halen van Sampalowo, spraken haar.

Wij waren reeds van te voren ingelicht, dat Maroendoe zich geregeld iederen avond bedrinkt, en dan „uitpakt". Men fabriceert hier arak, door zuurgeworden palmwijn op primitieve wijze te distilleeren; het vocht wordt in een' pot gekookt, terwijl de wasem door middel van eene bamboebuis naar eene flesch wordt geleid, waarin het vocht neerdruppelt. Wij waren dan ook nog niet lang gezeten, toen de arakflesschen (rijnwijnbottels) te voorschijn kwamen, maar ons werd gewone palmwijn geschonken. Het „uitpakken" begon ook al spoedig, nadat het vocht de noodige gemoedelijkheid had opgewekt. Maroendoe was inderdaad

zeer wantrouwend geweest, vernemende, dat twee Hollanders te Sampalowo waren aangekomen; maar in de hoofdenvergadering had hij gezegd: "laat ons deze Hollanders toelaten in ons land, wat er ook van moge komen".

Wij namen deze gelegenheid te baat om onze zuivere bedoelingen nog eens uit een te zetten, en verzekerden hem nog eens, dat wij bang zijn, anderen kwaad te doen, daar God, van wien wij allen kinderen zijn, daarover zou toornen. Maroendoe begon te lachen: "Nu gij het zelf zegt, durf ik het ook te zeggen; want het is werkelijk waar, dat wij allen van eene afkomst zijn; een van de 7 kinderen, die het oer-menschenpaar heeft voortgebracht, is de stamvader geweest van de Hollanders, een ander van de Moriërs, een ander van de Loewoeërs, een ander van de Lageërs (= Baréesprekers), een ander van de Toboengkoe, een ander van de Gorontaleezen" (hiermede was voor Maroendoe de geheele wereld bevolkt).

Dit gesprek gaf ons ook aanleiding te vragen naar den oorsprong van het Morische vorstenhuis, waarop Maroendoe ons mededeelde, dat dit vorstenhuis ontstaan was door het huwelijk van eene Loewoesche prinses "met een gouden navel", en een man, Lamale genaamd, die uit den hemel was nedergedaald, of eigenlijk: hij bewees zijne hemelsche afkomst door voort te komen uit een bamboe, geel van kleur. Deze bamboe groeit nog, dicht bij den weg van Petasia naar Sawira; alleen voor de leden van het vorstelijk huis is het verboden in den bamboe te hakken; wanneer een ander het doet, vloeit er "bloed" uit. Deze man nu ontmoette op een zijner zwerftochten de Loewoesche prinses, met wie hij huwde; en nu kregen wij hetzelfde verhaal te hooren, dat bij de Baréesprekers de zonnemythe van Lasaeo is (medegedeeld in "Mededeelingen"

38, 1894, blz. 339 e.v.). De oude algemeene Toradja-mythe is dus door het langzaam opkomend vorstengeslacht van Mori gebruikt om zijne goddelijke afkomst te staven; de mythe werd dus tot legende gemaakt.

De vorst vertelde verder, dat de genoemde Loewoesche prinses „eene kleindochter van Nabi Mohammad" was, en door dit feit mogen de leden van het vorstenhuis geen varkensvleesch eten, anders zou hunne stammoeder zich op hen wreken door ziekte. Door den hemelling zijn zij „koppensnellers" (= heidenen) gebleven. Maroendoe verzekerde ons nog eens, dat niemand in Petasia Mohammadaan is. Uit hetgeen boven is medegedeeld, uit de Mohammadaansche beschaving, die ook in het huis van Maroendoe begint te heerschen en uit meer andere kleine dingen blijkt evenwel voldoende, dat de Islam ook hier zijnen invloed begint uit te oefenen. Deze invloed moet eerst van een 30 jaren geleden dagteekenen, toen de groote uitvoer van damar vele Boegineezen naar deze streken lokte. De eenige Mohammadanen toch, met wie de Moriërs vroeger in aanraking kwamen, zijn de Toboengkoe, en met dit volk heeft Mori nooit op goeden voet gestaan; volgens de verzekering van Maroendoe zelf is de verhouding tusschen deze beide rijken nog niet vriendschappelijk. Om te bewijzen, dat de Moriërs werkelijk „koppensnellers" zijn, vroeg Maroendoe ons, of wij onder de rijstschuur, waar wij op onzen tocht hierheen een oogenblik hadden uitgeblazen, de twee menschenhoofden niet hadden gezien; eene maand geleden had hij ze veroverd op den karoea van Lembo, een zijner vazallen, die tegen hem was opgestaan.

Om aan zijne opgewondenheid lucht te geven, brak Maroendoe telkens zijn gesprek af door plotseling een' zang aan te heffen, waarmede enkele omzittenden dan instemden. Eens improviseerde hij een zang op ons.

Wij haastten ons de woorden op te teekenen, die vertaald luiden:

Twee vorsten zijn tot ons gekomen;
Zoo wit als de maan is hun vel.

Twee vorsten zijn gekomen van den overkant,
En wij zijn bevreesd in onze stad.

Nu zijn er menschen gekomen van den zonneopgang;
(velen denken dat Holland in het Oosten ligt)
Ik wend mij eerbiedig naar den zonneondergang.

Maroendoe pakte hoe langer hoe meer uit, en toen wij naar eenige aanleiding in ons gesprek vertelden, dat de Toöndae bij de overige Baréesprekers als de Kampenaars bekend stonden, deelde hij ons mede, dat voor de Moriërs de Tokawoela en de Todoöele de Kampenaars zijn; dezen zijn lieden van dorpen ver in het binnenland. Zij zouden bijvoorbeeld eens op zee gaan varen, maar drie gingen met het gelaat naar het Zuiden en drie met het gelaat naar het Noorden in de prauw zitten, en roeiden zoo tegen elkaar in, zoodat het vaartuig niet van zijne plaats kwam. Toen dit zoo eene poos geduurd had, kwam een strandbewoner, die vroeg: „Waar moet gij heen?" Antwoord: „Naar Toboengkoe". „Gij, die met het gelaat naar het Noorden zit, keert u om". En nadat dit geschied was, ging de prauw voort. „Wel, wel", zeiden de „Kampenaars". „welk merkwaardig hout is dit, waarvan deze prauw is gemaakt, want het heeft ook een eigen wil".

Een ander maal ging eene vrouw van een der genoemde dorpen hare potten (in het Morisch *kuro* geheeten) verkoopen. Onderweg hoorde zij den vogel *takurua* zijn geschreeuw aanheffen: takuro-kuro-kuro. „De vogel vraagt om een pot (*kuro*)," zei de vrouw en zette een op den weg neer. Een eind verder hoorde zij dit geroep weer, en zette weder

een' pot neer, en dit herhaalde zich tot zij alle potten kwijt was. (Zie over de Kampenaars der Posso-toradja's: „Mededeelingen" 42, 1898, blz. 400 en 401. Ook de anecdotes, gegrond op het geschreeuw van vogels zijn onder de Baréesprekers talrijk).

Terwijl ons eten werd opgebracht, liet ook de vorst zich wat gekookte visch brengen en at met ons mede. (Den tweeden en de volgende dagen werden wij gespijzigd uit de keuken van de vorst). Om een uur of tien in den avond klonk het bevel (als de vorst dronken is schreeuwt hij zóó, dat hij volkomen den naam verdient van „Donder"): „Beneden zingen!" waarop eenige van de mannen en van de vrouwen, die zich in huis bevonden naar beneden gingen om te dansen en te zingen. De lieden van Petasia (en ook de berg-Tomori) hebben bepaalde tijden voor hunne zangen. Zoo was het nu de tijd van het *metuna*, en geen andere zang mocht worden aangeheven. Mannen en vrouwen (wij telden toen 14 mannen en 26 vrouwen) schaarden zich in een' kring, hand aan hand, zooals wij de handen vouwen bij het gebed. Nu ging het zeer langzaam in het rond; de bewegingen bestonden in het verzetten van het rechter been, het bijhalen van het linker, het verzetten van het rechter, het bijhalen van het linker enz., zeer langzaam en min of meer rythmisch. Waren de bewegingen eenvoudig en vervelend, het gezang was dit niet: met volle harmonische stemmen werd het lied gezongen, waarbij de vrouwen menigmaal een toon langer aanhielden, terwijl de mannen er doorheen zongen. Dit gedragen gezang bij het schilderachtig landschap, beschenen door de eerste kwartiermaan, en verlicht door een hoop brandend hout in het midden van den kring, deed ons onwillekeurig denken aan eene godsdienstige plechtigheid ter eere van zon en maan. En oorspron-

kelijk moet dit ook het geval zijn geweest. Maroendoe dicteerde ons, wat er werd gezongen, telkens terugkeerende in den kring om zelf mede te doen. Deze zang werd elken avond gedurende ons verblijf bij den vorst herhaald.

Gedurende de volgende dagen hadden wij wel gelegenheid een en ander te zien van 's vorsten levenswijs. Tot aan den eersten maaltijd om 9 uur blijven alle slaven in huis (behalve zij, die den palmwijn gaan halen), zoodat het dan zeer vol is in de woning. Wij berekenden, dat ruim 20 leden van het geslacht van den vorst en ruim 30 slaven (mannen en vrouwen) in dit huis leven. Na den morgenmaaltijd gaan de slaven aan hun werk, tuinarbeid, sagokloppen, vischvangen enz. De edelen blijven langer in huis, totdat het tweede maal om 11 uur is afgeloopen; deze maaltijd bestaat alleen uit visch of vleesch, alles rijkelijk besproeid met palmwijn, arak en *pongasi* (uit rijst getrokken). Gewoonlijk gaat Maroendoe dan ook aan eenig werk, maar dezer dagen bleef hij thuis bij zijne gasten. Eindelijk 's avonds om 8 uur heeft weer een maaltijd plaats, waarbij de sterke drank rijkelijker vloeit dan 's morgens.

De ontvangst bij den Morischen vorst heeft inderdaad onze verwachting overtroffen. Hij wilde ons blijkbaar eeren en liet daartoe op den tweeden dag, welken wij bij hem doorbrachten een karbouw slachten. Gedurende een zijner gemoedelijke oogenblikken, vertelde hij ons, dat een onzer hem telkens aan zijnen overleden vader deed denken; deze was wel niet zoo blank, maar hij had toch dien zelfden neus, die zelfde oogen, dien zelfden baard. Was het om deze toevallige gelijkenis, of omdat wij de eerste Hollanders waren, met wie hij in aanraking kwam, dat hij zoo voor ons uithaalde? Tegenover ons was hij steeds min of meer verlegen, maar toch vol spraak. Grootspreken

een gebrek van de meeste hoofden op Celebes, deed hij in het geheel niet. Toch konden wij uit vele dingen opmaken, dat hij de teugels van het bewind stevig in handen heeft. Zijne slaven waren steeds eerbiedig tegenover hem, maar nooit merkten wij iets van dat kruiperige aan de Loewoesche en Sigische hoven. Aan het primitieve hof van den Morischen vorst was nog iets frisch en onbedorvens, iets dat doet denken aan den Toradja-patriarch, met zijne familie om zich heen. Het is inderdaad jammer, dat deze toestanden wellicht later zullen veranderen, en het dan zal worden: de heer met zijne onderdanen.

Gedurende ons verblijf ten zijnent waren wij menigmaal getuige van de ontvangst van troepjes afgevaardigden van zijne vazallen, die met hem kwamen spreken over eene of andere aangelegenheid; nu eens waren het berg-Tomori, dan weder Towatoe of Topada (Baréesprekers). Allen brachten wat rijst, een paar kippen, een paar bamboes met arak en wat sirih mede, als huldeblijk. Men vertelde ons, dat het plotseling zou gaan stormen, wanneer vazallen met ledige handen bij hun heer kwamen. De vorst zette zich steeds naast de hoofden der deputaties neder, en besprak met hen de zaken. Het was ongetwijfeld eene beleefdheid jegens ons, dat hij zich nu bijna altijd van het Barée bediende tegenover zijne vazallen, ook tegenover Moriërs. Hierdoor waren wij in de gelegenheid de gesprekken te volgen, en op te merken, dat de heer des lands zich niet te verheven voelt om ook kleine aangelegenheden met hen te bespreken; een groot verschil met den Datoe van Loewoe, die vazallen niet eens bij zich toelaat, en twee vechtende stammen, beiden aan hem onderhoorig, kalm hun' gang laat gaan. Wanneer wij deze twee rijken met elkaar vergelijken, zoover als wij ze hebben leeren kennen, dan komt het ons voor, dat Loewoe

een rijk is, dat aan het ontbinden is, en Mori een rijk, dat in de opkomst van zijne macht is.

„Ik ben voor geen mensch bang", zeide Maroendoe ons, „alleen de Hollanders vrees ik". Deze vrees, welke ongetwijfeld dateert van de Mori-expeditie, heeft den vorst tot nu toe de pogingen van den posthouder om hem te ontmoeten, doen verijdelen; deze vrees ook heeft hem tot nu toe weerhouden de vorsten (Djooe Boki) van Todjo, zijne bloedverwant, te bezoeken, ofschoon deze reeds lang op zijne komst ten harent heeft aangedrongen. Maroendoe vertelde ons namelijk, dat hij vernomen had, dat zoovele Hollanders de Bocht van Tomini bezochten. Nu hij ons evenwel had leeren kennen, zou hij binnen niet al te langen tijd eerst naar Posso gaan om onder ons geleide („voor ontmoetingen met Hollanders") naar Todjo te gaan.

Daar wij zijn land bereisden, spraken wij Maroendoe aan met *pue* (heer); maar op zekeren avond zeide hij ons, dat deze titel hem uit onzen mond steeds hinderde, want de geesten zijner voorvaderen zouden zeker op hem toornen, wanneer hij toeliet, dat wij hem zoo toespraken. Hij verzocht ons dus hem naar een zijner zonen te noemen, maar daar dit ons ongepast toescheen, richtten wij het woord voortaan tot hem met den aanhef van „mokole" (= vorst).

Toen wij na een paar dagen wat vertrouwelijker met hem waren geworden, konden wij niet nalaten hem te zeggen, dat hij door zijn zwelgen zich een vroegen dood zou koopen, want wij waren nog niet lang genoeg bij hem om dieper redenen tegen deze zijne ondeugd aan te voeren. (1) Maroendoe lachte en zeide ons verzekerd te

(1) Naar aanleiding van zijne vragen omtrent ons verblijf te Posso, hadden wij meer dan eene gelegenheid hem met het Evangelie bekend te maken.

zijn lang te zullen leven, want toen hij eens schijndood was geweest, had zijne ziel eene wandeling gemaakt in het geestenland, bij welke gelegenheid de vorst der geesten hem een pinang en wat aarde had gegeven, als onderpand voor een lang leven. Genoemde zaken bewaarde hij dan ook zorgvuldig.

Wij gaven eens aan den vorst onze verwondering te kennen, dat wij zijne vrouw niet hadden ontmoet. Maroendoe vertelde ons toen, dat hij haar en haar gevolg had gezegd in den rijsttuin te blijven, omdat hij nog niet wist, wat wij in het schild voerden; maar nu hij ons had leeren kennen, zou hij ze ontbieden. Den daarop volgenden dag hadden wij dan ook het genoegen haar te ontmoeten, en gelukkig hadden wij nog wat fraaie kralen en reukwerk om haar dit aan te bieden.

Eén wensch van ons scheen Maroendoe maar niet te willen inwilligen. Wij wilden namelijk gaarne de hoofdplaats van het Morische rijk, Petasia, bezoeken, daar wij toch wisten er hier niet ver meer van daan te zijn. Telkenmale sloeg de vorst ons verzoek daartoe af, nu eens onder voorwendsel, dat het geheele dorp verlaten was, en alle menschen zich in de laagvlakte hadden verspreid, dan weder onder voorwendsel, dat de woningen daar in bouwvalligen staat verkeerden; mededeelingen, die wel is waar later op ongezochte wijze werden bevestigd, maar die toch geene verhindering hadden behoeven te zijn ons in dat kraaiennest een kijkje te laten nemen. Hierdoor kwamen wij tot het vermoeden, dat de vorst voorzichtigheidshalve ons zijne vesting niet liet zien; hij kon toch niet weten, of wij niet met eenige bedoeling van spionnage waren gekomen. Hij troostte ons met het vooruitzicht, dat wij het dorp op onze verdere reis zouden zien liggen.

In den morgen van 18 September spraken wij in ernst

over heengaan. De vorst had ons gaarne langer bij zich willen houden, maar daar wij onderweg reeds veel tijd hadden verloren, zeiden wij, dat de tijd ons drong. Maroendoe antwoordde ons nu, dat wij vrij waren te gaan, wanneer wij wilden, daar hij zijne maatregelen voor onze doorreis reeds had genomen. Zeven van zijne lieden zouden ons naar het naastbijzijnde dorp brengen, vanwaar anderen ons weder tot een volgend dorp zouden geleiden. Wij gaven Maroendoe nog een geschenk, en enkele aardigheden voor zijne vrouw en kinderen. Hij was hiermede blijkbaar zeer ingenomen, en gaf ons twee bewerkte slaapmatjes, terwijl hij beloofde een paar zwaarden voor ons te zullen zoeken, en ons die naar Posso te zullen zenden. Nadat wij nog eenmaal met hem hadden gespijsd, namen wij een hartelijk afscheid en vertrokken.

Het pad voerde ons eerst nog een eindweegs langs den voet van het gebergte, waarna wij dit beklommen, veelal door grasvelden, afgewisseld met bosch op die plaatsen, waar het gebergte te steenachtig is voor den rijstbouw. Water vonden wij slechts op ééne plaats, zoodat het ons zeer welkom was boven op het gebergte gekomen na eenen steilen klim, drie mannen te vinden met sagoweer, die ons daar op bevel van den vorst stonden op te wachten. Boven op dit gebergte, dat Lantinada heet, gekomen, hadden wij een prachtig gezicht op Petasia, dat ongeveer 1 paal rechtstreekschen afstand van ons verwijderd lag. Eén huis stak boven de anderen uit; dit is de woning van den vorst. Ofschoon Maroendoe ons niet toestond zijne hoofdplaats te bezoeken, hebben wij toch zooveel van haar gehoord, dat wij ons na het gezicht op Petasia te hebben genoten, best kunnen voorstellen, hoe zij er uit ziet.

Het dorp bestaat uit 50–60 huizen verdeeld op twee heuvels, waartusschen eene laagte, waarin een klein beekje

stroomt, waaruit het benoodigde water wordt gehaald. Deze omstandigheid maakt Petasia tot eene geduchte sterkte voor een inlandschen vijand, die eene sterk gelegen plaats alleen in staat is in te nemen door haar te omsingelen en door gebrek aan water tot overgave te dwingen. In het dorp staat een *lobo*, geestenhuis, welke volgens de beschrijving geheel overeenkomt met de lobo's in de Toradja-landen. Verder worden er eenige kanonnen gevonden; waarvan sommige zóó groot zijn, dat Maroendoe zich niet kon voorstellen, hoe zijne voorouders ze op Petasia hebben gekregen. Van Petasia uit is de zee duidelijk te zien, even als zij boven op de Lantinada geheel voor ons uitgespreid lag. Aan deze omstandigheid heeft de plaats haren naam te danken: „Zeezicht." (1) De oude vorm *tasi* is in dezen naam bewaard gebleven; tegenwoordig zegt de Moriër voor „zee" *tahi*.

Wij wendden ons nu meer naar het Noordwesten. en den bergrug volgende, door grasvelden en door bosch, kwamen wij ten slotte om half twee in het Morische dorp Lolonggoïjo aan. een dorp van 10 huizen. Wij gingen in het huis van den kabosenja, Papa i Koerembo, welk hnis tevens voor *lobo* wordt gebruikt; op de zolderbalk waren een krokodil en eene vrouw met groote vagina uitgesneden; aan de palen waren de geweien opgehangen van alle buffels, die bij offerfeesten waren geslacht. Dicht bij dit huis zagen wij eene lijkkist op eene stelling staan. De kabosenja, die een weinig Barée kent, vertelde ons, dat de lijken bij hen alle op stellingen worden geplaatst; te Petasia evenwel worden de leden van het vorstelijk huis begraven; de lijken van slaven daarentegen op stellingen geplaatst. Het begraven in den grond is overgenomen van de Mohammadanen.

(1) Woordelijk: „plaats waar de zee is."

Een van de redenen, waarom de Islam zoo snel propaganda maakt, is zeker, dat hij zich steeds voordoet als iets zeer voornaams, alleen geschikt voor vorsten en vrijen, terwijl de slaven van dit geluk (!) worden uitgesloten. Van de strand-Toradja's zijn alleen de vrijen Mohammadanen, de slaven niet. Deze door den Islam aangekweekte hoogmoed, waarvan wij in het vervolg van dit verhaal nog een voorbeeld zullen mededeelen, is ongetwijfeld de reden, dat bijvoorbeeld de Loewoeërs nimmer pogingen hebben aangewend de geminachte Toradja's tot den Islam te doen overgaan, hetgeen hun zeker weinig moeite zou hebben gekost.

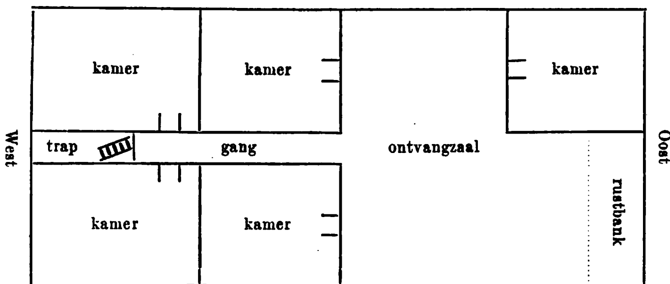
Te Lolonggoijo waren wij onder de berg-Tomori aangekomen. Zij noemen zich de slaven van den vorst te Petasia; de vrouwen hier dragen den hoofddoek als de Barée sprekende Toradja's.

Nadat onze geleiders den last van Maroendoe aan den kabosenja hadden overgebracht, en zij eenige kleine geschenken hadden ontvangen voor hunne moeite, keerden zij terug naar hunnen heer.

Den volgenden morgen (19 Sept.) kregen wij dan ook twee nieuwe geleiders mede en zetten den tocht voort. Over een niet al te bezwaarlijk terrein, bereikten wij na vijf kwartier loopens het dorp Tinoleba, 13 huizen groot en gelegen op een' bergtop, even als alle Tomori-dorpen, maar niet omheind. Wij werden hier gebracht in het huis van kabosenja Paranda (Papai Kalelo). De boodschap van den vorst om ons rijst, kippen en palmwijn, en geleide te geven tot het naastvolgende dorp werd overgebracht, en spoedig kregen wij dan ook het noodige om onzen maaltijd te bereiden. Voor iemand, die snel wil reizen, en wien het alleen te doen is om het land en niet om de bevolking, is deze wijze van begeleiding niet zeer

aangenaam, daar hij in ieder dorp moet ophouden, om nieuwe geleiders, die maar niet dadelijk gereed staan, af te wachten. Voor ons evenwel, wien het vóórnamelijk te doen is om het volk te leeren kennen, heeft deze wijze van reizen veel voor, daar zij ons in aanraking brengt met tal van menschen. Als "gasten van den vorst" werden wij niet in de *lobo* of in de smederij of onder eene rijstschuur, de gewone verblijfplaats voor reizigers, ingekwartierd, maar werden wij bij den kabosenja gebracht, zoodat wij steeds volop gelegenheid hadden kennis te maken met de menschen, en naar een en ander onderzoek te doen. Bovendien heeft deze wijze van reizen voor, dat men een minder aangenaam geleider bij de eerstvolgende plaats kwijt raakt.

Zooals wij zeiden, werden wij telkens in de woonhuizen gebracht, en hierdoor konden wij ons van den huisbouw der Tomori eene duidelijke voorstelling maken; hunne wijze van bouwen wordt mede gevolgd door de ten Westen van hun land wonende Topada. De huizen staan meestal op 2 M. hooge palen; de lengte van het huis strekt zich uit van het Westen naar het Oosten, met de trap aan de Westzijde. Deze trap voert den bezoeker naar een gang, die hem leidt naar een open gedeelte van het huis, waar de gasten worden ontvangen, waar men eet en eenigen

huiselijken arbeid verricht, waar de groote kinderen en de jonge mannen van het huisgezin slapen. Aan iedere zijde van den gang zijn een of twee kamertjes, met deuren, die uitkomen in den gang en in de „ontvangzaal". Bij grootere huizen heeft men aan iedere zijde van den gang twee kamertjes, terwijl daar ook in de ontvangzaal nog een kamertje is afgesloten. De deuren dezer kamertjes zijn meestal van boomschors gemaakt, en hangen met eenige rotanringen aan eene lat, waarlangs zij kunnen worden verschoven. Aan het einde van de ontvangzaal, is de vloer hooger gemaakt dan het overige gedeelte, waardoor eene soort van rustbank wordt gevormd. Deze plek werd ons steeds als onze slaapplaats aangewezen. De haarden heeft men op verschillende plaatsen in het huis; meestal vonden wij ook eene in de ontvangzaal.

De kabosenja van Tinoleba had in hooge mate oogontsteking en smeekte ons om eenig geneesmiddel. Daar wij sulfas zinci bij ons hadden, maakten wij hiervan wat gereed, en druppelden hem in, met de opdracht dit dagelijks te herhalen. Ook om allerlei andere medicijnen vroeg men ons, aan welke verzoeken wij gedeeltelijk konden voldoen. Maar nu smeekte men ons ook om voorbehoedmiddelen, en wat wij hiertegen ook inbrachten, men wilde ons niet gelooven. Vooral was men gesteld op een voorbehoedmiddel tegen de krokodillen uit de Lâ. Wij gingen natuurlijk hierop niet in. „Wanneer wij u wilden bedriegen, zouden wij u een of ander voorwerp geven, en er u nog voor laten betalen ook; maar dit zou altemaal leugen zijn". Om dit aanschouwelijker toe te lichten, nam een onzer de hand van een dier lieden, en zeide: „Wanneer ik nu eenige onverstaanbare woorden prevel: br - br - br - in uwe hand, dan hadt gij nog niets er aan". De man was echter zeer verheugd, dat zijne hand „belezen"

was, zooals hij dacht, en stak ons onmiddellijk ook zijne andere hand toe!

De lieden waren hartelijk genoeg ons voor den nacht te willen herbergen, en zij drongen hierop ook sterk aan, maar wij hadden ons voorgenomen nog een eindweegs af te leggen. Een jongere broeder van den kabosenja met twee andere mannen werden dus aangewezen als onze geleiders naar het eerstvolgende dorp Panggorasaka, waarmede wij het landschap Mori van Zuid naar Noord zouden hebben doorloopen. Het pad leidde ons, steeds dalende, van den berg af waarop Tinoleba ligt. Na een uur loopens door grasvlakten, meest dalende, stonden wij aan den voet van den Poeoe-noenoe, een met zwaar bosch begroeid gebergte. Nu was het voortdurend klimmen, hoe hooger wij kwamen hoe steiler en hoe moeielijker het pad werd, door de kolossale steenbrokken, welke wij hadden over te klauteren; stukken uitgekapt hout moesten ons daarbij telkens als trappen helpen, zoodat wij ons eene juiste voorstelling konden maken van de beklimming van Insa ondau door onze troepen. Twee bergruggen zwoegden wij op deze wijze over, totdat wij aan de helling van den tweeden rug gekomen, deze op gelijke hoogte langs liepen tot aan het dorp Panggorasaka, dat wij na een vermoeienden marsch van 3½ uur van Tinoleba bereikten. Zooveel hadden wij reeds van de Morische dorpen gezien om te weten, dat de bevolking van dit land nog onherbergzamer oorden voor hunne dorpen weet uit te vinden, dan de Baréesprekende stammen; maar een oord als Panggorasaka is verbaasde ons uitermate: Eene plek op de helling van het gebergte, bestaande uit louter brokken steen van immense afmetingen, met geene handvol aarde er tusschen, heeft men uitgezocht, om daarop een 15 tal huizen te bouwen.

Als gemzen klauterde onze trein langs en over deze

steenbrokken, waarvan sommige slechts met een ingekeepten boomstam waren te beklimmen, naar het laatste huis in het dorp, de woning van den kabosenja. Daar men reeds kennis had gekregen van onze komst, was deze woning voor ons ledig gemaakt, en hadden wij de ruimte. Weldra kwamen eenige dorpelingen met ons praten, maar de kabosenja hield zich achteraf, zoodat wij hem moesten laten verzoeken zich bij ons te voegen. Volgens hetgeen wij hebben kunnen opmaken uit onze onderzoekingen, hebben de Tomori geen slavenstand. (1) Wanneer het waar is, wat eenigen ons hebben verzekerd, is de waardigheid van „hoofd des dorps" (*mokole*) erfelijk; zij hang dus niet af (als bij de Baréesprekers) van de hoedanigheden van den persoon. Na onze ontmoeting met Lompande (Papa iko), kabosenja van Panggorasaka, konden wij dit bericht beter gelooven; want zulk een verlegen man, zoo slecht ter tale als hij, zou bij de Baréesprekers zeker geen dorpshoofd zijn geworden. De overige inwoners heeten „de inhoud van het dorp," en volgen de bevelen van hun hoofd. Wanneer het dorp zijne opwachting gaat maken bij hunnen heer te Petasia, doet de kabosenja dit, gevolgd door eenige gewone lieden, die de huldebewijzen dragen.

Wekte Panggorasaka meer onze verbazing op, dan onze bewondering, geheel anders was dit met het uitzicht, dat wij van deze plaats hadden. Het uitgestrekte landschap Pada lag voor ons open, een 250 M. beneden ons: eene uitgestrekte vlakte, met gras begroeid; slechts hier en daar een boschje. Ook de loop der rivieren liet zich nagaan door het langs hunne oevers groeiende geboomte. De tinten, welke op deze vlakten vielen waar te nemen bij het licht van de ondergaande zon, waren onbeschrijfelijk.

---

(1) Volgens pag. 190 had de vorst Maroendoe ruim 30 slaven; zeker een bewijs van Mohammadaanschen invloed. *Red.*

Toen het avond was geworden, zagen wij tal van groote vuren branden op verschillende punten van deze vlakte: het droge gras, dat men in brand had gestoken.

Het onderzoek naar de zeden en gewoonten der Tomori, dat wij ook hier instelden, bewees ons, dat deze niet verschillen van die te Petasia.

Wij waren hier op eene hoogte van circa 420 M.

Nadat wij den volgenden dag afscheid hadden genomen van onze geleiders en hun een klein geschenk hadden gegeven, zooals wij dit gewoon waren, (1) zetten wij met nieuwe gidsen den tocht voort. Wij daalden nu van het randgebergte in de vlakte af, afwisselend door grasvelden en klein hout. Na een goed uur loopens kwamen wij aan een klein riviertje, Korompolo geheeten, en spoedig daarop, bij de Kolaka (2) eene gemiddeld 8 M. breede, ondiepe, rechterzijrivier van de Lâ, waarin zich de Korompolo ontlast. Spoedig nadat wij deze waren overgetrokken, kwamen wij bij een alleenstaand huis bewoond door Towatoe, een Baréesprekende stam, welke met de Topada deze groote vlakte bewoont. Hier werd gekookt en gaven onze geleiders ons over aan een paar bewoners van het huis, die ons, steeds over grasvelden, afgewisseld met klein hout (ook bamboe, dat zeer veel voorkomt in deze streek) voerde naar het Towatoe-dorp Kapoena, slechts uit twee huizen bestaande.

Den kabosenja van deze plaats, Papai Mataeo, hadden wij reeds bij Maroendoe ontmoet. Hij kwam ons hartelijk te gemoet, en drong er zeer op aan, dat wij een' nacht

---

(1) Ofschoon het geven van geschenkjes aan de geleiders niet noodig was, maakten wij er toch eene gewoonte van. Dit had namelijk het gevolg, dat men steeds spoediger gereed was met het aanwijzen van nieuwe gidsen.

(2) Genoemd naar een boom van welks hard hout men gaarne houtskool brandt.

bij hem zouden blijven. Dat dringen was minder uit hartelijkheid dan wel, omdat hij eerst den vorigen avond was teruggekeerd van Maroendoe, en nog vermoeid was van dezen tocht. Wij wilden echter nog door naar Tomba ntjebe, omdat wij bij den ons bekenden Topada-kabosenja, Papa i Nggowo een dag wilden uitrusten, alvorens de reis voort te zetten. Zoo gingen wij dan verder onder geleide van den kabosenja. Onze weg liep thans uitsluitend door grasvelden. Na een half uur loopens bereikten wij het dorp Entja (= trap) gelegen aan de gelijknamige rechterzij rivier van de Lâ, welke wij een eindweegs verder overtrokken. Na 40 minuten kwamen wij weder aan eene rechterzijrivier van de Lâ, Mawaro geheeten, waarover eene spanbrug van bamboe was gelegd, van een 10 M. lengte. Deze brug was noodig, minder omdat de rivier niet te doorwaden zou zijn, als wel omdat de oevers aan beide kanten zeer steil zijn.

Nu nog een kwartier verder, en wij waren in Tomba ntjebe circa 140 M. hoog, gelegen aan den rechteroever van de Lâ. Kalm en statig stroomt de rivier hier voort, en is even breed als de Lâ bij Sampalowo; beneden Tombantjebe vallen geen rivieren van eenig belang meer in den moederstroom. Het dorp zelf bestaat uit twee zeer groote huizen, gelegen in eene bosschage van in het wild groeiende en aangeplante boomen. Wij nestelden ons voorloopig onder een paar rijstschuurtjes, terwijl onze geleider „den weg voor ons ging bereiden" bij den kabosenja. Hij kwam echter terug met het bericht, dat Papa i Nggowo zijn kleinkind te Tempa was gaan bezoeken, en dat er zich uitsluitend vrouwen in huis bevonden, die „bevreesd" waren, zoodat zij ons niet in huis wilden toelaten. Met andere woorden: wij zouden den nacht onder het rijstschuurtje moeten doorbrengen. Wel mopper-

den wij hiertegen, maar dit hielp ons niet veel, zoodat wij ons in het onvermijdelijke schikten. Rijst, visch en palmwijn kwam men ons intusschen brengen.

Het visschen in de Lâ is eene van de voornaamste bezigheden der Topada. De eenige vischsoort, welke hier voorkomt, is de bekende gaboes, Ophicophalus striatus Bl. Bij de vischvangst op de rivier maakt men gebruik van zeer kleine prauwtjes, 2 M. lang, waarin slechts 2 mannen kunnen plaatsnemen. Deze prauwtjes heeten *sombou*, en worden voortbewogen door scheppers met zeer korte stelen, welke de achterman, in iedere hand een, hanteert. De voorman houdt den hengel of de vischlijn. Voorts maakt men ook gebruik van gewone fuiken en van handfuiken.

Terwijl wij wat zaten te praten bij onze lamp, kwam een neef van den kabosenja bij ons zitten, en noodigde ons uit naam van des kabosenja's vrouw uit den nacht in het groote huis te komen doorbrengen. De vrouwen hadden hare vrees voor ons overwonnen, toen zij zagen, dat wij gewone menschen waren, die niets onbehoorlijks deden. Het bleek weldra, dat zij, hare vrees afgelegd hebbende, tot een ander uiterste oversloegen; hare onbescheidenheid in het vragen werd zeer groot.

Den volgenden morgen trokken wij verder naar Tempa, dat wij na 1½ uur loopens bereikten. De weg hierheen voerde ons door een klein moeras; alleen door op het daar groeiende riet te trappen voorkwamen wij, dat wij te diep in het moeras zouden zakken. Herhaaldelijk zagen wij groote kudden herten in de vlakte grazen; zonder eenige vrees te toonen naderden zij ons zelfs. De jacht met honden op deze dieren is mede eene geliefkoosde bezigheid der vlaktebewoners. Gaarne hadden wij een schot op hen gelost, maar het was ons bekend, dat schieten in deze vlakte streng verboden is. Men gelooft zeker, dat de

herten dan naar eene andere plaats zullen verhuizen, want kruit is „warm, en dit maakt de harten der herten onrustig, zoodat zij zich in de vlakte niet „wel" meer gevoelen, en elders heengaan. Hierdoor loopen de herten alleen weg bij het hooren van hondengeblaf, maar het gezicht van menschen jaagt hun geen vrees aan.

Tempa is het eenige dorp der Topada, dat op eenen heuvel ligt. Wel zagen wij op eenige hoogten kokospalmen, maar men vertelde, dat dit verlaten dorpen waren; verlaten, meestal om reden van ziekte. Geen dezer dorpen is omheind; men deelde ons mede dat geen vijanden hen ooit komen bestoken, omdat de datoe van Petasia zich aanstonds in iedere zaak mengt en deze tot een vredig einde brengt. Voorwaar een groot verschil met de „heeren" in Loewoe en in Sigi, die het kalm kunnen aanzien, dat hunne vazallen elkaar doodmaken. Van hun' kant gaan de Topada dikwijls uit snellen bij hunne erfvijanden, de Tokinadoe, wier bergen duidelijk in de verte zijn te zien. De haat, welken de Barésprekers dezen stam toedragen, is zeer groot. Papa i Nggowo vertelde ons, dat eene poos geleden negen Tokinadoe in deze streken kwamen om tabak te koopen. Zij bleven echter op Morisch grondgebied, omdat de Moriërs niet in oorlog met hen zijn. Zoodra de Topada dit vernamen, gingen zij er heen en doodden alle negen. De Tokinadoe komen echter nimmer hier om wraak te nemen. Niemand wist ons de reden hiervan te zeggen, terwijl de Tokinadoe toch als zeer dapper bekend staan.

Te Tempa werden wij ingekwartierd in een leegstaand huis, dat gebruikt werd tot bewaarplaats van tabak en andere dingen. Behalve dit huis bevat Tempa nog slechts ééne woning, maar eene zeer groote, waar de kabosenja met zijn gansche gezin en zijne slaven woont. Terwijl onze mannen den maaltijd gereed maakten, brachten wij

een bezoek aan den kabosenja; hij ontving ons hartelijk en weldra waren wij in een druk gesprek over alles, wat wij onderweg hadden ondervonden. Toen wij hem mededeelden, dat wij hier een paar dagen wenschten door te brengen, stelde hij ons voor 7 dagen te blijven, want over enkele dagen zou een zijner kinderen huwen; dan zouden wij bij het huwelijksfeest tegenwoordig kunnen zijn, en dan zouden wij ook naar de gewoonte des lands „beboet" kunnen worden. (1) Aangezien een huwelijksfeest niets bijzonders meer voor ons heeft, en zulk een lang verblijf niet overeenkwam met onze plannen, sloegen wij dit voorstel af.

Gedurende eene onderhandeling over een varken, dat wij hier wilden slachten, vertelde de kabosenja ons, dat hij en zijne broeders geen varkensvleesch aten. Wij onderstelden, dat zij er ziek van zouden worden, maar dit was de reden van de onthouding niet. „Wij eten geen varkensvleesch, omdat wij afstammelingen zijn van Nabi Mohama". Eene fraaie illustratie van de wijze, waarop de Islam zich weet binnen te dringen. Men werkt op den hoogmoed der hoofden en het pleit is gewonnen. In aanmerking genomen de afgelegenheid van dit landschap en ziende de kudden varkens, welke in ieder dorp ronddwalen, en kennende de verwijfdheid der Mohammadaansche strandbewoners, die er hun van terughoudt diep in het binnenland door te dringen, hadden wij niet anders verwacht, dan in de Topada een echt heidensch volk te zullen vinden. En toch heeft de Islam ook hier zijnen invloed doen gelden. Te Peleroe is een Wotoeër gehuwd met eene nicht van den kabosenja, en deze man zal natuurlijk niet nalaten den Islam in deze streek te bevorderen. „Wij zouden wel Mohammadanen

---

(1) d.w.z. medegeven aan den bruidschat. Alles wat de familie der vrouw bij haar huwelijk aan de familie van den man vraagt, heet *giwu* of *saki* „boete". De familie van den man zou ons dan om hulp vragen.

zijn", vertelde de kabosenja ons, „maar er is hier geen enkele goeroe, en hoe zouden wij onze dooden dan de noodige eer kunnen geven; daarom houden wij ons maar aan de oude adats".

In den middag ging Papa i Nggowo van ons weg en droeg ons op aan de zorg van zijnen jongeren broeder Tantolapi. Deze kwam meermalen bij ons praten, en was niet uitgevraagd over veel en velerlei betreffende hetgeen wij bij ons hadden, geneesmiddelen en derg. Hij drong er op aan, een soort specht, *tengko*, die niet ophield zijn geschreeuw te doen hooren in het geboomte om het dorp heen, met ons geweer neer te leggen, omdat zijn geluid onheilspellend was. Wanneer namelijk deze vogel zijn geluid „tengko" laat hooren aan de linkerhand, is dit voor den koppensneller een teeken, dat hem geen kwaad zal geschieden, en dat hij een of meer koppen op den vijand zal veroveren. Hoort hij dit geluid rechts van zich, dan is dit een teeken, dat hij wel is waar voordeel zal behalen in den krijg, maar dat hij ook nadeel zal hebben. Voor of achter gehoord, houdt zijn geluid steeds eene aanmoediging in tot voortgaan. Bij tijden evenwel laat de *tengko* een scherp getjirp hooren door de Baréeërs *masoso* genoemd, en dit geluid is steeds een kwaad teeken, dat namelijk spoedig iemand zal sterven. De vogel nu, door den kabosenja bedoeld, hield niet op dit getjirp te doen hooren in het geboomte om het dorp heen.

In den middag werden wij opgeschrikt door het knetteren van brandend hout, en toen wij gingen kijken stond een gedeelte van het hout aan den ingang van het dorp in brand. Wij wilden juist de inwoners gaan waarschuwen, toen zij reeds kwamen aanloopen, en na een half uur hard werken werd het vuur gelukkig met water gebluscht. Men heeft namelijk de gewoonte de droge

grasvelden in brand te steken, daar de jonge pas uitgegesproten alang-alang-stengels het eenige voedsel is voor karbouwen en herten. Den vorigen dag had men hetzelfde gedaan in de buurt van het dorp, en het vuur, dat 's nachts smeulende was gebleven, werd nu door den wind naar het dorp gevoerd.

Het was ons reeds opgevallen, dat de Tomori geen kwispedoors gebruiken bij het sirihkauwen. Ook de Topada, die anders vele voorwerpen in hun bezit hebben door vreemde handelaren aangebracht, gebruiken ze niet. Hiernaar gevraagd, antwoordde men, dat de vorst van Petasia ze niet gebruikt, en de vazallen ze daarom ook niet mogen hebben. Werkelijk herinneren wij ons, dat de datoe het overvloedige sirihspeeksel door de reten van den vloer spuwde.

Te Tempa bleven wij een dag over, waarin het ons met veel moeite nog gelukte een en ander van het Morisch op te doen. Vele Topada (een Barèesprekende stam) kennen die taal ook, omdat zij vlak naast Mori wonen.

Den 25sten September trokken wij verder naar het Pada-dorp Perere. De weg bracht ons over grasvelden, over de Lâ (waar wij met eene prauw werden overgezet), en door een prachtigen aanplant van tabak. Perere is het voornaamste dorp der Topada; het bezit ook de eenige lobo van den geheelen stam, een statig gebouw, de grootste van deze soort, welke wij ooit hebben gezien De gewone versieringen, in hout gesneden, krokodillen en menschengedaanten, waren aanwezig. Wij telden 14 menschenschedels, het grootste aantal, dat wij ooit in eene lobo hebben gevonden, volgens het zeggen van den kabosenja, Papai Palangko, meest afkomstig van de Tokinadoe. Verder heeft het dorp een drietal groote woningen, en is gelegen aan eene kromming van de Lâ, die echter voortdurend

meer en meer van het land afspoelt, zoodat het te voorzien is, dat ook het dorp mettertijd zal moeten worden verplaatst. Toen wij vernamen, dat de oogst in Pakambia, door welk landschap wij moesten trekken, was mislukt, en de bewoners van dat landschap dus niet voldoende zouden kunnen voorzien in onze behoefte aan rijst, kochten wij hier rijst op, slechts in bossen verkrijgbaar, welke door onze mannen werd gestampt.

Bij aankomst in het dorp namen wij onzen intrek in de lobo. Wij waren hier nog niet lang gezeten, toen de kabosenja Papai Palangko ons een bezoek kwam brengen. Hij sprak zijne verbazing uit, dat wij de eerste Hollanders waren, die tot Pada waren doorgedrongen. Hij had reeds veel gehoord van ons door de kabosenja's der Tokadomboekoe, die aan de Padaërs nauw verwant deze streek dikwijls bezoeken. Men bleek ook op de hoogte te zijn van ons werk te Posso, hetgeen ons weder een bewijs was, dat er meer over onzen arbeid wordt gesproken door de Toradja's onderling, dan wij denken en te weten komen.

De kabosenja vroeg ons, wat ons mocht hebben bewogen den vorst van Petasia te gaan bezoeken, waarop wij hem vertelden, hoe wij, de vorsten van Loewoe en Sigi bezocht hebbende, nu ook den derden grooten vorst van Celebes, den datoe van Petasia wilden kennen.

Ook de lieden hier drongen er op aan, dat wij zouden blijven tot na het trouwfeest, doch om de boven reeds vermelde redenen moesten wij dit afslaan; maar wij beloofden later eens voor langeren tijd terug te zullen komen, wanneer men dit wenschte. O gaarne; de Kadomboekoeërs hadden zooveel verteld van onze huizen te Posso, dat zij gaarne onder onze leiding ook zulke huizen wilden bouwen, en een aarden wal er om heen maken; want ofschoon zij wisten, dat wij allen oorlog zooveel mogelijk tegengingen,

moesten wij niet boos zijn, dat zij het nog deden, want er woonden nog zoovele slechte menschen om hen heen!

Van hetgeen de benedenlanders hun van de scholen hadden verteld, hadden zij zóóveel begrepen, dat wij uit de boeken alles konden zien, wat voor een ander verborgen is. Zoo verzocht men ons „uit de boeken te zien", of een Wotoeër, die hier was komen trouwen, werkelijk van adel was, zooals hij beweerde, of niet; of het beweren van enkele Loewoeërs waar was, dat de Padaërs nog eene schuld aan hen hadden uit den ouden tijd enz. Ook vroeg men ons voor velerlei ziekten medicijnen; maar wij moesten hen meerendeels teleurstellen.

De kabosenja van Perere voorzag ons van twee gidsen, en in den morgen van 24 September gingen wij weder op weg. De gidsen dachten echter meer aan de herten, die wij tegenkwamen dan aan ons, want toen de honden zulk een dier nazetten, volgden zij hen en leidden ons langs ongebaande wegen. Toen wij ons hierover boos toonden, brachten zij ons spoedig op het rechte pad terug. Wij staken de groote linkerzijrivier van de Lâ, de Jaentoe over, hier eene rivier van circa 10 M. breed en doorwaadbaar (het water reikte tot aan de knieën). Zoo bereikten wij steeds over grasvelden loopende het Pada-gehucht Poragia. Wij hielden hier slechts even op om van gidsen te wisselen en vervolgden toen weer onzen weg.

Bij den voet van het gebergte gekomen, dat de groote vlakte ten Oosten begrenst, staken wij het linkerzijriviertje van de Jaentoe, de Katoe over, en beklommen nu het kale, alleen met gras begroeide gebergte tot wij het onaanzienlijke dorp Poraego bereikt hadden. Hier hielden wij op om te koken. De kabosenja van het plaatsje vertelde ons, dat hij ons eens had opgezocht in onze woning te Posso, en dat hij ons een andermaal had ontmoet op eene

reis naar het meer. Wij waren dus niet onder vreemden en brachten een paar uur gezellig met hem en zijne familie door.

Van hier werden wij langs een nu eens stijgenden dan weer dalenden weg gebracht naar het Pakambia-dorp Palawanga, bestaande uit één huis en eene slecht onderhouden lobo. Het dorp was geheel verlaten, en aangezien wij er wel varkens en kippen vonden, en vuur op den haard, meenden wij te mogen onderstellen, dat men het dorp bij onze nadering had verlaten, of er niet in terug durfde keeren. Deze onderstelling krijgt meer schijn van waarheid nu wij de Topakambia hebben leeren kennen als een zeer vreesachtig volk.

Terwijl wij onze tenten in de lobo opsloegen, maakten onze gidsen van de gelegenheid gebruik zich uit de voeten te maken, zoodat wij tot het inzicht kwamen den volgenden dag zelven onzen weg te zullen moeten zoeken. Wat wij hadden voorzien, dat namelijk het gezag van den datoe, hoe langer hoe minder zou worden, hoe verder wij van Petasia verwijderd raakten, was gebeurd. In Pada was men begonnen de kip achterwege te laten; in Poragia had men ons geen rijst gegeven, en nu zouden wij ook van gidsen zijn verstoken. Gelukkig, dat wij op aanraden der Pada-hoofden (die zulks misschien ook reeds hadden voorzien) voor 4 dagen rijst hadden medegenomen; in dien tijd hoopten wij Tomasa te kunnen bereiken.

Den volgenden morgen (25 September) moesten wij dus ons zelven helpen. Toen wij een veelgebruikt pad vonden, dat van Palawanga Noordwaarts leidde, volgden wij dit. Het gebergte, dat wij bereisden, bleef kaal, slechts met gras en hier en daar met kleinhout begroeid. Driemaal moesten wij diepe ravijnen doortrekken, waarin kleine bergstroomen hunnen weg vinden naar de Jaentoe, achter-

eenvolgens van Zuid naar Noord: Topajoe, Torewu en Towialo geheeten. Het vergezicht, dat wij voortdurend van dit gebergte hadden, was echter heerlijk: het dal van de Jaentoe beneden, eene breede vlakte, die hoe langer hoe breeder wordende eindelijk het landschap Pada vormt; aan de overzijde van dit dal het gebergte van Ondae, dat er niet zoo dor uitziet, als dat van Pakambia. Van menschen nergens een spoor. Wij kwamen nog een dorp voorbij, uit vier huizen bestaande en Waligombo geheeten, maar, verlaten.

Aan de overzijde van de Towialo vonden wij weer een dorp van één groot huis, Poeöentana geheeten, en een dorp Tamoengkoe, op een steilen bergtop gelegen in de onmiddellijke nabijheid er van. Wij begonnen bijna geloof te slaan aan het praatje, dat de Topakambia hadden uitgestrooid, dat zij zich namelijk met de goden in betrekking hadden gesteld, en nu voor lieden van andere stammen onzichtbaar waren geworden!

Wij zetten ons bij de verlaten woning neder, niet wetende of wij gedurende de twee uur, welke wij reeds hadden geloopen, in de goede richting waren voortgegaan. Eindelijk kwam er een man aan, die, ons ziende, blijkbaar aan vluchten dacht; maar op ons geroep (natuurlijk met de belofte van gambir) kwam hij toch, en vertelde ons, dat wij eerst in het Jaentoe-dal moesten afdalen om den goeden weg te vinden. Toen wij evenwel, zijne aanwijzingen volgende op een' viersprong kwamen, zeide een ander ons rechts af te slaan en ons te begeven naar het hoofddorp van Pakambia, Bentji, dat wij op eenen zeer hoogen bergtop zagen liggen. De afstand tot dit dorp werd nog vergroot, door dat wij eerst genoodzaakt waren in een dip ravijn af te dalen, waarin eene zijrivier van de Jaentoe zich met woeste vaart voortspoedt.

Het was een lange, zware klim naar het circa 600 M. hoog gelegen Bentji, maar wie beschrijft onze verrukking, toen wij, boven gekomen, het Posso-meer in de verte zagen liggen, schitterend in de zonnestralen.

In de lobo te Bentji vonden wij verscheidene inwoners van het dorp bijeen; zij hadden hun intrek zoolang in dit gebouw genomen, omdat hun huis onbewoonbaar was geworden. Zoo zou dit dus onze eerste kennismaking met de Topakambia zijn; maar zij viel ons niet mede. De menschen waren zeer schichtig en bevreesd, en alle onderwerpen, welke wij aanroerden, werden in den aanvang reeds gesmoord door de halve en onwillige antwoorden. Gelukkig kwam na eenigen tijd een zeer levendig man binnen, die zeer hartelijk tot ons sprak, en door onze namen, waaronder wij bij de Toradja's bekend staan, te noemen bewees, dat hij ons kende. Hij was verbaasd, dat wij hem niet herkenden, maar wie zou hier ook den kabosenja van Jangimetáa, een Kadomboekoedorp verwacht hebben? Deze man praatte geruimen tijd zeer aangenaam met ons, en hij legde ons den te volgen weg zóó duidelijk uit, dat wij niet konden dwalen.

Bentji bestaat uit vier huizen en een lobo. Het wordt daarom het hoofddorp van Pakambia genoemd omdat hier een door den vorst van Petasia aangesteldden hoofdman woont. Wij hebben hem echter niet ontmoet omdat hij afwezig was.

Nadat wij van Bentji eenige kleinere bergruggen dwars overgestoken hadden in N.W. richting kwamen wij uit op den grooten verkeersweg tusschen Lage en Soemara (Watambajoli), welke weg, voortdurend naar het N.W. gaande, regelrecht op Lage afgaat. Wanneer de Toradja spreekt van een *djaja bangke* „groote weg", denke men niet aan een pad breeder dan de andere wegen. Hij

verstaat onder die benaming een pad, dat, omdat het veel begaan wordt zich duidelijk onderscheidt van bijpaden, die door het mindere gebruik, dat er van gemaakt wordt, hier en daar met gras zijn overgroeid.

Deze „groote weg" loopt over den kam van het gebergte rechtstreeks naar het Pakambiadorp Boejoe mapipi, dat wij tegen 4 uur in den namiddag bereikten. Toen wij het dorp binnentrokken om ons in de lobo op te schieten, vluchtten mannen, vrouwen en kinderen in de huizen, en geen vriendelijke uitnoodigingen of aanbieding van kleine geschenken konden hen er uit te voorschijn brengen. Alleen kwam in den loop van den avond een man bij ons, die blijkbaar uit eene groote hoeveelheid sagoweer eenigen moed had geput; met dronkemans gemoedelijkheid verzekerde hij ons wel tienmaal, dat het eene groote eer was voor het dorp, dat het thans voor de eerste maal door Hollanders werd bezocht.

Na een rustigen nacht in dit circa 800 M. hoog gelegen dorp te hebben doorgebracht, zetten wij den volgenden morgen (26 Sept.) den tocht voort. De weg voerde ons eerst naar beneden tot aan de Jaentoe, die hier een woeste bergstroom is van 6 M. breed; eene spanbrug bracht ons aan de overzijde van deze rivier. Een eindweegs verder staken wij haar rechterzijrivier Oeë rampoejoe over, die bij het pas verlaten dorp in den moederstroom valt.

In het dorp Pombala, dat wij een uur daarna betraden, was men even bevreesd als elders, en wij konden geene andere aanwijzingen van den weg krijgen dan eenige volzinnen uit het binnenste van een der huizen ons toegeroepen.

Nadat wij, steeds den rug van het gebergte volgend, een paar groote grasvlakten hadden doorschreden, kwamen wij om 10 uur aan het dorp Kadagonja, waar wij ons maal bereidden. Alle lieden waren in hunne rijstvelden

aan het oogsten. Met moeite lokten wij een ouden man tot ons, die ons eenige aanwijzingen gaf omtrent den te volgen weg.

Steeds den bergrug volgend, liepen wij nu door zwaar bosch; het pad daalde meest zacht af; maar onze hoop om dezen dag het landschap Lage te bereiken werd niet verwezenlijkt. Het was reeds half zes, en nog steeds waren wij in het bosch. Nergens water. Eindelijk kwamen wij bij twee zijpaadjes; wij zonden nu twee onzer mannen op verkenning uit, en een van hen kwam terug met het verblijdende bericht, dat er een pad naar een huis voerde aan den oever van de rivier Kinapapoea. De bewoners van het huis waren vriendelijk genoeg ons toe te staan onder hun rijstschuur den nacht door te brengen.

Den volgenden dag bereikten wij Lage. De lieden van Tewengkoe en Bandoa ontvingen ons hartelijk als oude bekenden. Wij brachten den nacht door te Bandoa bij den stokouden kabosenja Papa i Dei, en bereikten den volgenden dag Tomasa, vanwaar wij ons weldra huiswaarts spoedden.

15 December 1899.

Eenige ethnografische Aanteekeningen omtrent de Toboengkoe en de Tomori,

door ALB. C. KRUIJT.

Gedurende de reis in Augustus en September 1899 met Dr. N. Adriani gemaakt in het Oostelijk deel van Midden-Celebes, had ik gelegenheid eenige ethnografische gegevens te verzamelen onder de Toboengkoe en de Tomori. Ik geef het verzamelde hier onder zonder eenigen commentaar van mijzelf, dan nu en dan in noten.

Zooals wij reeds hebben opgemerkt in het verslag van pasgenoemde reis, (1) hebben vele Toboengkoe zich metterwoon gevestigd langs de kusten van de Golf van Mori. Daar zij evenwel weinig of geen Barée kennen, en nog minder Maleisch (trouwens een zeer gebrekkig middel om in het Oostelijk deel van onzen archipel achter finesses van gewoonten en denkbeelden te komen), kon ik van hen niet vele inlichtingen aangaande hunne zeden en gewoonten verkrijgen. Onze weg bracht ons echter ook te Dongi, eene vestiging van handelaren op het delta-eiland van de rivier Lâ. Hier waren wij gedurende twee dagen de gasten van eenen ontwikkelden Chinees, Ong Tjing Sing, die gehuwd is met eene Toboengkoesche adellijke dame. Aan deze schrandere vrouw, die het niet te veel was om te vertellen van haar volk, en die dit deed in haar eigen taal, vertolkt door haren echtgenoot, hebben wij onze gegevens omtrent de Toboengkoe te danken.

Wat de Tomori aangaat, in de eerste plaats waren het

---

(1) Zie hier boven pag. 157, 168.

de vorst en de prinsen, die steeds gereed stonden onze vragen te beantwoorden. Menigmaal vertelden zij ook uit zichzelven van de gewoonten der Tomori naar aanleiding van dingen, welke wij hoorden of zagen. Op onze verdere reis onder de Berg-Tomori hadden wij gelegenheid de ontvangen gegevens te controleeren, wat ons vrij gegemakkelijk viel, omdat een groot deel van dit volk het Barée vlot spreekt.

Toboengkoe.

Bij het aangaan van een huwelijk heeft de jonkman meestal reeds met het meisje uitgemaakt, dat zij dezen stap zullen doen. Eerst wanneer de man zeker is van het meisje, geeft hij van zijn voornemen kennis aan zijne ouders, die de zaak dan gaan bespreken bij de ouders van het meisje, bij welke gelegenheid tevens de grootte van den bruidschat wordt vastgesteld. Op den voor het huwelijk bepaalden dag wordt de bruidegom door zijne vrienden gebracht naar de woning der bruid. Hij beklimt die echter niet dadelijk, maar neemt eerst plaats in een dichtbijzijnd huis (na eene vooraf gegane afspraak) alwaar de kali of een minder geestelijke hem naar de Mohammadaansche voorschriften trouwt. Is deze plechtigheid afgeloopen, dan begeeft de bruidegom zich naar het huis van de bruid, maar de deur harer woning, welke vol gasten is, wordt voor hem gesloten gehouden; eerst nadat hij eenige geschenken heeft gegeven; wordt hij binnengelaten. Ook om het achtergedeelte van het huis, waar de bruid fraai getooid op hare slaapplaats zit, binnen te treden, moet hij eerst een geschenk geven; dit geschenk zou bij vorstelijke personen zelfs uit een' slaaf bestaan. Vervolgens mag de man zijne bruid van haren hoofdtooi ontdoen, en gaat naast haar zitten.

Nu neemt een Mohammadaansche goeroe vóór hen plaats,

en reciteert eenige stukken uit den Koran, waarna een doelang met eten wordt opgebracht. In die doelang zijn: rijst, gekookte eieren, gebakken pisang en versche pisang. Uit de meerdere of mindere gaarheid van deze rijst weet men ook te voorspellen of het huwelijk gelukkig of ongelukkig zal zijn. Na dezen maaltijd (het bruidspaar eet te zamen uit deze doelang) gebruiken beiden sirih-pinang uit dezelfde doos, en hiermede is het huwelijk gesloten. Het spreekt van zelf, dat de gasten mede onthaald worden, en den nacht verder doorbrengen in vroolijkheid.

Wanneer tusschen de jonggehuwden eenige verwijdering ontstaat, is de Toboengkoesche moeder spoedig gereed eenig middel te mengen in de rijst, die beiden zullen eten, of in het water, dat zij zullen drinken, of in de kalk, die zij bij het sirih-pinang kauwen zullen gebruiken. Dit middel, *ro moake* geheeten, moet dienen om de zich van elkaar verwijderende harten van man en vrouw weder tot elkaar te brengen. Bij dit soort middelen spelen de tranen van de *dujungi* „zeekoe" steeds eene groote rol. Maar ook middelen om de harten van man en vrouw van elkaar te verwijderen, kent zij, wanneer een huwelijk van haren zoon of hare dochter niet naar haar zin is. Deze middelen noemt men *ro motewe.*

Is de vrouw zwanger geworden, dan zijn zoowel voor haar als voor haren man verschillende dingen verboden: de slendang mag zij zich niet om den hals slaan (dit duidt op de navelstreng, die dan den hals van het kind zou omstrengelen bij de geboorte); man en vrouw mogen geen dier slachten (= bloedvergieten; dit ziet op de groote hoeveelheid bloed, die de vrouw in dat geval bij de bevalling zou verliezen); zij mogen ook geen kip in stukken snijden (het kind zou dan bij gedeelten geboren worden); de a.s. moeder mag geen kraag aan een baadje naaien

(dit zou de vagina vernauwen en de bevalling tegenhouden); man of vrouw mogen geen kokosnoot van zijne buitenste schil ontdoen (want dan zou het kind zonder hoofdhaar worden geboren); ook mogen geen twee zwangere vrouwen in hetzelfde huis zijn.

Is het kind ter wereld gebracht, dan mag de moeder het gedurende de eerste vier dagen niet zoogen; gedurende 40 dagen moet de kraamvrouw zich bij een houtskoolvuur warmen, 20 dagen lang met het hoofd naar het Westen, en 20 dagen lang met het hoofd naar het Oosten gekeerd.

De nageboorte wordt in een' rijstpot gelegd; verschillende kruiden worden er aan toegevoegd om haar zoolang mogelijk voor bederf te bewaren; vervolgens wordt de pot goed gesloten met foeja. Een man en eene vrouw, tot de familie behoorende, brengen de placenta weg; zij gaan daarbij viermaal het huis uit en in, bij iedere keer, dat zij in huis komen het kind kussende; zij moeten echter oppassen niet rechts of links te kijken, (anders zou het kind scheel worden). Sommigen begraven de placenta, anderen hangen haar op in een' boom. Wordt het kind ziek, dan wordt de placenta opgegraven (als zij begraven is), men legt er pisang en rijst in vier soorten bij, en plaatst er eene aangestoken inlandsche kaars naast, waarna zij wordt opgehangen. Was zij van den aanvang af opgehangen, dan doet men er het zelfde mede, en begraaft haar vervolgens.

Wanneer eene vrouw in het kraambed sterft, legt men eieren in de oksels harer armen, en steekt naalden in hare handpalmen, om te voorkomen, dat zij als *puntiana* onheil zal aanrichten. Bovendien slaat men bij hare begrafenis eene kokosnoot in tweeën; de helft, waarin het kiemgat, neemt men mede naar huis; de andere helft legt men met den bollen kant naar boven op haar graf.

Is een kind geboren, dan wordt eene kokosnoot geplant, zooals men zegt om den ouderdom van het kind te kunnen nagaan.

Wanneer een kind sterk gelijkt op een zijner ouders, gelooft men, dat ouder of kind spoedig zal sterven. Om dit onheil af te wenden, legt die ouder wat rijst op de wreef van den voet van het kind; het kind moet die rijst eten, en daardoor wordt voorkomen, dat een van beiden spoedig zal sterven.

Het kind krijgt een naam in de 4e maand van zijn leven; vooraf wordt het gebaad in water, waarin eenige erfstukken van zijne groot- of overgrootouders (of nog oudere verwanten) zijn gelegd. Den naam ontleent men aan omstandigheden, welke bij of tijdens de geboorte hebben plaats gehad, aan eigenaardigheden van het kind, aan planten en dieren, aan den Koran enz.; wil men een gestorven familielid doen „herleven" in het kind, dan mag eerst de naam van een zijner overgrootouders hiertoe gebruikt worden. Bij ziekte wordt de naam van het kind veelal veranderd. Ook in Toboengkoe is het streng verboden de namen zijner schoonouders (of naaste verwanten zijner schoonouders) op eenigerlei wijze te noemen.

Adoptie in haren oorspronkelijken vorm kennen de Toboengkoe niet (meer). Wel komt het vaak voor, dat een ouderpaar, nadat het eenige kinderen door den dood heeft verloren, een nog levend kind aan de familie geeft ter opvoeding; ook doet men dit, wanneer een kind voortdurend ziekelijk is. Het verkoopen in schijn van kinderen heeft veel plaats in Toboengkoe. Dit heeft plaats, wanneer het kind langen tijd sukkelend van gezondheid is, en ook, wanneer het kind, nog klein zijnde, zijn eigen faeces opeet. De zoogenaamde kooper van het kind behoeft geen familielid te zijn; hij betaalt niets voor het kind, maar

moet voor diens kleederen zorgen, het kind blijft intusschen bij zijne ouders. Wanneer het grooter is geworden, gebeurt het menigmaal, dat het kind gaat inwonen bij zijnen kooper; in dit geval krijgt het ook een deel van diens erfenis; maar wederkeerig moet dit „gekochte" kind dan ook medehelpen aan het delgen van de eventueele schulden zijns koopers. Blijft het kind bij zijnen kooper, dan zorgt deze ook voor zijn huwelijk, terwijl de moeder daarbij alleen als getuige optreedt. (1)

Bouwt de Toboengkoe zich eene woning, dan wordt onder den eersten paal begraven: een weinig goud, wat zilver, een stuk van een aarden pot, en de kraag van een baadje. Bij het bouwen moet er streng op gelet worden, dat de palen of stijlen niet met het topgedeelte naar beneden worden geplaatst. Is het huis gereed, dan bindt men aan een der hoofdstijlen een' bos tawáan bladeren (Dracaena terminalis), een' tros pas uitgeloopen kokosnoten, en een' tros rijpe pisang. De kokosnoten en de pisang wijzen op „overvloed", op „veelheid" en op het „zoete", liefelijke, vreedzame van de samenleving der bewoners. Van de pisang tracht iedere gast, die het inwijdingsfeest komt medevieren, iets machtig te worden om dit op te eten.

Omtrent den landbouw, welke op dezelfde wijze wordt bedreven als in het Possosche, vernam ik nog de volgende bijzonderheden: Wanneer men de boomen op een stuk land zal gaan vellen, om op die plek rijst te planten, bouwt men eerst een miniatuurhuisje, en hangt daarin enkele miniatuurkleederen, en legt er ook wat goud en eten in; vervolgens roept men alle boschgeesten te zamen,

---

(1) Daar de verkoop geheel in schijn geschiedt, de kooper zelfs geene prijs betaalt, zou men hier gevoegelijk van adoptie in gewonen zin kunnen spreken. Ik heb het woord „koopen" echter behouden, omdat mijne zegsvrouw dit woord steeds met nadruk gebruikte.

biedt hun het huisje met zijnen inhoud aan, en verzoekt hun zich van die plek te verwijderen. Daarna kan men veilig het geboomte gaan omkappen, zonder bang te zijn, dat men zich zal wonden. Wanneer men het gras tusschen de opgeschoten rijst aan het wieden is, mag gedurende 3 dagen niemand, niet tot het gezin van den eigenaar behoorende, het rijstveld betreden. Ook mag niet in een' rijsttuin worden geschoten met een geweer, want hierdoor zou „de inhoud van de rijst wegvluchten". Gedurende den tijd, waarop de oogst wordt binnengehaald, mag geen vreemdeling het veld betreden.

Wordt de rijst, te veld staande door muizen opgegeten, dan is dit een bewijs dat de *tanuana* („levensaether") van de rijst is weggeloopen; deze moet dan worden teruggehaald. Dit terughalen heeft op dezelfde wijze plaats als dit geschiedt bij een' mensch, zooals wij beneden zullen zien. Op deze zelfde wijze ook verzekert men zich van den rijst-levensaether, wanneer men begint met het snijden van de rijst, „opdat die levensaether niet wegloope uit vrees voor het snijden". Komen de aren ledig te voorschijn, dan besproeit men de rijst met water, waarin eenige kruiden en bladeren zijn gelegd. Verboden is het een pot, waarin rijst gekookt is, in stroomend water af te wassen; dit zou ten gevolge hebben, dat de geoogste rijst in de schuur spoedig op zou raken.

Wanneer men ten oorlog gaat, slacht men een hond of eene kip; de ingewanden worden onderzocht en uit zekere kenteekenen (deze zijn dezelfde als die beschreven in „Mededeelingen" 40, 1896, blz. 25) meent men te mogen

(1) Niet lang geleden vertelde een Possosche priester mij, dat kip en hond zulk eene voorname rol spelen in den oorlog, omdat „de kip snel in het pikken en de hond snel in het bijten is", eigenschappen, welke voor een strijder zeer gewenscht zijn.

opmaken, of de tijd om uit te trekken een geschikte is of niet (dit heet *mitopi*). Ook wordt vooraf het vogelgeschreeuw gehoord, *mompodea asui*. Hiertoe gaat men met eene geleding dunne bamboe naar de vogels luisteren; zoodra men het geluid hoort, dat geluk voorspelt, wordt dit in den bamboekoker „opgevangen"; dit kokertje, op den tocht medegenomen, dient als talisman, waardoor de tochtgenooten niet gewond zullen worden. Het gunstige of ongunstige van dit geschreeuw maakt men op uit het feit, of men het geluid rechts van zich, links, van voren of van achteren hoort, of de waargenomen vogel zijn kop verbergt onder zijn' vleugel, dan wel of die rondkijkt enz. Ook in Toboengkoe wordt vooral de uil, *koa* gehoord.

Een overblijfsel van het koppensnellen (1) wordt nog gevonden in het *moalakora:* voor sommige zieken namelijk snijdt de heidensche priesteres (die naast den Mohammadaanschen geestelijke hare functie is blijven bekleeden, zooals in Boegineesche en Makassaarsche landen de *bissoe*) uit een stuk sagobladscheede een menschenhoofd, dat tusschen drie stukken hout wordt geklemd, en op het erf van de woning wordt opgericht. Daarna wordt de zieke naar beneden gebracht, en met zijne beste kleederen getooid. Vrouwen dansen en zingen om den kop heen, en mannen houden spiegelgevechten „met schild, speer en boog"; een tooneel, zooals men dit onder de Toradja's ziet, wanneer zij een' kop hebben buitgemaakt. Hierna wordt de zieke wederom in huis gebracht, waarna men verwacht, dat hij weder beter zal worden.

Wanneer iemand is gestorven, wordt het lijk naar Mohammadaansche gewoonte gewasschen, in een stuk wit katoen gewikkeld en in den grond begraven, met het hoofd

(1) De vorst van Mori vertelde ons, dat de Toboengkoe *nog* gewend zijn de hoofden der verslagen vijanden mede te nemen.

naar het Westen gekeerd. Men weet evenwel nog veel te vertellen van den tijd, toen men lijkkisten gebruikte, uit boomstammen gekapt. Slaven en geringe lieden werden toen eenvoudig onder den grond gestopt, maar de lijken van aanzienlijken werden in hunne kisten (waarin hunne eigendommen ook werden gelegd) op stellingen geplaatst, tot het groote doodenfeest, *umato*, voor hen kon worden gevierd. Bij die gelegenheid werden de beenderen der gestorvenen bij elkander gezocht en naar eene of andere spelonk gebracht.

Zij, die bij het lijk waken, korten zich den tijd door elkander raadsels op te geven. Zoodra iemand in slaap dreigt te vallen, wordt zijn gelaat onder veel gelach met houtskool en roet zwart gemaakt.

Na de begrafenis maakt men voor den overledene een zoogenaamde *batuwali*. Boven het uitgespreide slaapmatje van den doode n.l. maakt men een hemel; zijn hoofdkussen, zijn drinknap, zijne wapens en andere eigendommen worden daar netjes bijeengezet; met iederen maaltijd wordt ook een bord met rijst en toespijs bij deze plaats gezet voor den overledene. 's Nachts wordt er een lichtje gebrand en eene oude vrouw waakt bij deze *batuwali*. Op den 40sten dag na het overlijden wordt deze *batuwali* weggenomen.

Wanneer een man zijne overleden vrouw begraaft, volgt hij een' anderen weg naar het graf dan dien waarlangs het lijk zijner vrouw wordt gebracht. Op iederen gedenkdag, dien de Mohammadanen gewend zijn te vieren (3e, 7e, 10e dag enz.) gaat de man zich baden, en moet na dit bad onder een in Λ vorm gespleten stengel van eene plant, *nene bomba* genaamd, doorloopen. Dit moet hij doen, opdat zijne tweede vrouw, zoo hij die heeft, niet spoedig sterve.

De zielen van sommige afgestorvenen gaan over in krokodillen en andere dieren.

Het rouwen bestaat hierin, dat men geene versierselen mag dragen; men mag alleen gebruik maken van foeja-kleedingstukken. De rouwdragende laat zich rotan-banden om de polsen vlechten. Wordt er gerouwd voor een vorstelijk persoon, dan mag men gedurende de rouwdagen niet anders eten dan onrijpe gebrande pisang, en gebakken sago met suiker.

Wanneer iemand kort na den dood van vader of moeder ziek wordt, onderstelt men, dat zijn levensaether, die ook in het Toboengkoesch *tanuana* heet, door de(n) overledene genomen is uit verlangen naar haar (zijn) kind. Dan brengt men eene kip naar het graf van den overleden ouder, en snijdt die daar den kop af. Het bloed vangt de priesteres op in hare hand, en uit de vormen, die dit in de hand aanneemt, bepaalt zij of de levensaether van den kranke is weggenomen door den overledene, of dat de ziekte is veroorzaakt door een slecht mensch (heks, weerwolf enz.); deze proef noemt men *pontanoa kono manu*. Wanneer men zich ook zonder proef van het eerste overtuigd houdt, pakt men eene levende kip in foeja en katoen, en begraaft die op het graf. (1) Of men plaatst een bamboevat met water gedurende een' nacht op dat graf, en met water wordt de zieke dan begoten (*ponaa kono baho le tanoa*).

Bij ziekte tracht men te weten of deze veroorzaakt is door geesten van de zee of van het land. In het eerste geval maakt men een miniatuurprauw gereed met allerlei eetwaren, welke men in zee laat drijven. In het tweede

(1) Door mijn onderzoek naar aanleiding van deze mededeeling, ben ik niet met zekerheid te weten kunnen komen, of deze kip moet beschouwd worden als een offer, dan wel als een plaatsvervanger voor den kranke. De omstandigheid, dat de kip in foeja en katoen wordt gewikkeld, spreekt voor het laatste. Trouwens in vele offers ligt de beteekenis opgesloten: „dit geef ik in mijne plaats.”

geval „roept men de zon aan". Hoe dit geschiedt, ben ik niet te weten kunnen komen.

In het algemeen gelooft de Toboengkoe, dat iemand ziek wordt, doordat zijn levensaether is „weggegaan", of „weggehaald". Er worden dan maatregelen genomen om hem terug te krijgen. De priesteres (in Toboengkoe *sando* genoemd) zet dan toebereid voedsel gereed op het erf van de woning des kranken, en roept den levensaether met *kuru*, terwijl zij hem vele en schoone dingen belooft. Vervolgens telt zij van 1 tot 7, en wanneer zij denkt, dat hij gekomen is, vangt zij hem op in een' doek, waarmede zij gereed heeft gestaan. Deze doek wordt daarna over het hoofd van den zieke gespreid, waarna men onderstelt, dat hij zijn' levensaether terug ontvangen heeft, en beter zal worden.

Hetzelfde doet eene moeder voor haar kind, wanneer het bijzonder lang slaapt; of zij giet wat water door de vloerlatten, den levensaether roepende met *kuru;* hierna kan zij gerust het kind wakkerschudden, zonder bevreesd te zijn, dat het ziek zal worden. Van droomen is men gewoon te zeggen, dat de levensaether uit wandelen is gegaan; daarom is het plotseling wakker maken van een slapende hoogst gevaarlijk. Tot de droomen, welke eene kwade beteekenis hebben, behooren die, waarin men klimt en valt, waarin men baadt, waarin men geschoren wordt, waarin een huis voorkomt, dat omvalt of slecht is; wanneer een overledene iemand goed ontvangt in den droom, is dit een voorbode van een spoedigen dood; ook wanneer men zich in den droom bijzonder dik en welvarend waant. Wanneer men droomt, dat men hoog klimt, zonder te vallen, dat men mager is, dat een huis in brand staat, zijn dit altemaal voorspellingen van geluk en voordeel. Om de kwade gevolgen van een slechten droom af te

wenden, spreekt men bij het ontwaken niets, maar men gaat zich baden of zijn gevoeg doen, waarbij men op den grond spuwt. In huis terugkeerende, vertelt men dan den droom aan de huisgenooten.

Kinderen mogen niet spelen of gekheid maken met hunne schaduw; men zegt, dat zij daardoor ziek zullen worden.

Aanplantingen van vruchtboomen (vooral van sirihplanten) tracht men te beveiligen door het ophangen van een „matakau" (Tob. *uru*) bestaande uit eene flesch met water, waarin scherpe kruiden zijn gelegd, die den dief blind zullen maken. Ook gebruikt men hiertoe een gedroogde *butiti*, een soort visch, die zich kan opblazen; soms ook sluit men drie steenen in twee op elkaar sluitende kokosdoppen; de beide laatstgenoemde middelen zullen bewerken, dat de buik van den dief opzwelt. De „matakau" wordt nu eens opgehangen bij den aanplant, dan weer tusschen het geplante begraven.

Onder de dieren, die een naderend onheil aankondigen, moeten de slang en de huishagedis worden genoemd. Wanneer n.l. een slang over den weg kruipt, of voor den reiziger uitgaat, mag men niet voortgaan (dit noemt men *pole ontomi*), tenzij men haar kan dooden. Laat eene huishagedis zijn geluid hooren vóór den persoon, die zich op reis wil begeven, dan is dit eene waarschuwing voor hem om nog niet te gaan; hoort hij dit geluid echter achter zich, dan bevat dit eene aanmoediging om spoedig voort te gaan. Zijn twee lieden aan het redetwisten, en begint eene hagedis te tjirpen, dan wil zij hiermede zeggen, dat de persoon, die toen juist aan het woord was, gelijk heeft.

Tomori.

Toen wij in het landschap Mori aankwamen, was men

juist bezig met *moawu*, d.i. het onkruid wieden tusschen het geboomte, dat weldra zal worden geveld, om op die plek een rijstveld aan te leggen. Wij hadden gelegenheid op te merken, dat de landbouw in het Morische op dezelfde wijze wordt beoefend als in het Possosche (zie „Meded." Nederl. Zendelinggenootschap Deel 39, 1895, blz. 129 e.v.). Ook de Moriërs bewerken alleen droge rijstvelden, het liefst op de hellingen der bergen of aan de oevers van de rivier Lâ.

Wanneer men zal gaan planten wordt een sirih-pinang offer midden in den tuin begraven. Over deze plek wordt een vloertje gelegd van stukken hout, en daarop zet zich het huisgezin van den eigenaar van het rijstveld neder om sirih-pinang te gebruiken. Het offer in den grond is bestemd voor de *imbu wita*, de geesten van den grond, die de rijst doen opwassen. Men maakt hem op het vloertje zijne opwachting als eene stille bede om aan de te planten rijst wasdom te geven. De rijst, die om deze plek heen is geplant, wordt het laatst geoogst. Later, wanneer de aren aan het rijpen zijn, wordt een ei begraven in het veld, mede als offer aan de *imbu wita*, terwijl de rijpende aren hier en daar in beroering worden gebracht met den inhoud van een stuk geslagen ei, als het ware om ze te voeden. (1)

Bij het planten, dat even als in het Possosche door mannen geschiedt, gewapend met lange aangepunte stokken, waarmede zij gaten in den grond steken, en door vrouwen

(1) Door meerdere navraag is ons duidelijk geworden, dat de rijst om de offerplaats heen mede een offer is aan de aardgeesten, en dat zij tevens dient om den levensaether van de overige rijst „vast te houden", opdat deze niet weg zal loopen uit vrees voor het snijden of om eenige andere reden; hierdoor toch zouden de aren ledig worden, of ze zouden worden opgegeten door muizen. Zoo moet ook de krachtige levensaether van het ei den levensaether van de rijst versterken en „vasthouden".

die achter de mannen loopende, het zaad in de gaatjes storten, heeft men de gewoonte om achter deze rijen van plantende mannen en vrouwen nog eene rij mannen te doen volgen. Deze mannen doen niet anders dan „den plantzang zingen" (men noemt dit *mongenge*) waardoor het planten niet alleen veraangenaamd maar ook gewijd wordt. (1) „De *tanuana* van de rijst is belichaamd in een klein vogeltje *dikoli* geheeten" (in het Barée *djekuli;*) (2) deze vogel voorspelt door zijne verschillende geluiden ook, of de rijst zal gelukken of niet. Het is om dit vogeltje niet weg te jagen, dat in de rijstvelden niet met geweren mag worden geschoten.

Wanneer men met den oogst is begonnen, mag niemand, niet tot het huisgezin of tot den oogst (in Mori oogsten zoowel mannen als vrouwen) behoorende, gedurende drie dagen in het rijstveld komen. Niemand mag de oogsters toespreken, terwijl zij zelven eene reeks van woorden gebruiken, die een aantal woorden uit het dagelijksche leven moeten vervangen. (3) In den oogsttijd ook geeft men elkander raadsels op.

---

(1) De verschillende zangen der Moriërs bij den landbouw in gebruik moeten zeer zinrijk zijn, en gebeden tot en lofprijzingen aan zon en maan en andere machten, die de rijst doen gedijen, bevatten. Beneden zullen wij hiervan nog een voorbeeld zien.

(2) Ik plaats dezen zin tusschen aanhalingsteekens, omdat hij mij zóó woordelijK werd medegedeeld door Mokole Ede (Kamesi) van Ngoesoembatoe, en men niet denke, dat ik hier eene persoonlijke meening van mijzelf heb neergeschreven.

(3) Door nader onderzoek in het Possosche en ook in Mori zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat men met het vervangen van een aantal woorden niet op het oog heeft de geesten te misleiden (zooals ik schreef in „Meded." Nederl. Zendelinggenootschap Deel 39, 1895, blz. 147-148), maar om den levensaether van de rijst niet te verschrikken door het gebruik van woorden, welke haar (de rijst) zullen kenbaar maken, dat zij gesneden, naar huis gebracht, gekookt en gegeten zal worden. Juist

Ofschoon de foeja-kleederen bij de Beneden-Tomori reeds grootendeels verdrongen zijn door katoenen goederen, schrijft de adat toch voor, dat bij het oogsten de voorvaderlijke foejakleeding moet worden gebruikt. Deze foeja wordt op dezelfde wijze bereid als in het Possosche (zie „Meded." Nederl. Zendelinggenootschap Deel 38, 1894, blz. 200 e v.), van dezelfde boomsoorten, mede met steenen hamertjes. De namen van deze werktuigen zijn eensdeels geheel gelijk aan die in de Possostreek gebruikelijk, anderdeels verschillen zij van deze slechts door een enkelen klinker.

Eerst na het oogstfeest (hier *makatetompa ta'u* „het jaar afsluiten" genoemd) mag de rijst vervoerd worden naar de schuren, welke daartoe vooraf in gereedheid zijn gebracht, en waarin men verschillende kruiden heeft gelegd, die moeten bewerken, dat de rijst niet spoedig oprake. Gedurende den tijd, dat de rijst staat te rijpen zingt men een zang, die *modekuli* wordt genoemd (de naam van dezen zang wijst er op, dat hierin de belichaamde levensaether van de rijst – het vogeltje *dekuli* – wordt bezongen). Het aanheffen van den oogstzang noemt men *metuna*.

De *metuna* wordt nog gezongen, zoolang men nog niet tot het beplanten van de nieuwe rijstvelden is overgegaan. Tijdens ons verblijf bij den Morischen vorst heeft hij ons dan ook menigmaal op dezen statigen zang doen vergasten; hij legde ons ook den zin er van uit. Deze komt op het volgende neer: In het *metuna* wordt de „moeder-maan" (*ina wula*) sprekend ingevoerd. Zij kondigt zich aan als

---

die woorden, welke betrekking hebben op deze handelingen zijn door andere vervangen. De gewoonte om enkele woorden door andere te vervangen ten einde de goden niet te vertoornen, – bijv. wanneer men in een bosch loopt – kennen de bewoners van Midden Celebes ook. Wij deelden hieromtrent een en ander mede in het verslag van onze Morische reis.

eene vorstin uit de onderwereld, en is gekomen, om naar de Moriërs te zien. (1) Verder wordt in den zang medegedeeld, dat de maan (eene vrouw) 308000 kinderen (sterren) kreeg, en de zon (eene vrouw) een gelijk aantal. Toen zeide de maan tot de zon: „Gij zult uwe kinderen dooden door uwe hitte". De zon zeide: „laat ons beiden onze kinderen dooden" (omdat zij niet kon velen, dat de maan hare kinderen zou behouden). De zon nam daarop eene braadpan en braadde er hare kinderen in, tot zij stierven (= als de zon opkomt, verdwijnen, verbleeken de sterren). De maan deed, als of zij hare kinderen had gedood, maar zij had ze verstopt in een' tabakskoker van bamboe. Toen de zon was weggegaan (= ondergegaan), liet zij hare kinderen los, en dezen liepen overal (aan den hemel) rond. Toen de zon dit bemerkte, liep zij de maan na; zij kon haar echter niet krijgen, maar zij staakte hare vervolging niet. Verder wordt in het *metuna* de geheele natuur bezongen, vooral de bloesems en het gewas, zoodat uit een en ander wel blijkt, dat in dezen zang gedacht wordt aan de maan als aan het vruchtbaarmakend element.

Boven deelde ik mede, dat de rijst om de offerplaats van de *imbu wita* groeiende voorloopig blijft staan. Bij het begin van den oogst bindt men een gedeelte van deze halmen tot een' bos samen, en voor dezen bos worden als offer borden met rijst, kippenlever, eieren en andere zaken neergezet. Deze bundel halmen heet, even als onder de Toradja's: „de moeder van de rijst" (Morisch: *ineno pae*). Terwijl de uitgesproken gedachte bij de Toradja's is, dat deze „rijstmoeder" de vertegenwoordigster, de stammoeder is van den geheelen oogst, en dus ook zuinig en voor-

---

(1) **Deze alleenspraak van de maan luidt in het Morisch:** ***Jaku ina wula Nggumai ramai mewo wawo nantomori mompe'o ana mokole Oĕe, jaku nabuntala walinggumai ramai ntotondai ine mompéo ana.***

zichtig moet worden bewaard, wil niet de samengebrachte rijst op eene of andere wijze verdwijnen (dus zuiver animistisch), beschouwen de Moriërs deze „rijstmoeder" als het bijzondere offeraandeel van den rijstgeest Omonga, en deze rijstgeest woont in de maan. Ons „mannetje in de maan" is voor de Moriër Omonga. (1) Wanneer al de rijst in den tuin is gesneden, wordt ten slotte ook „de moeder van de rijst" afgesneden en met de noodige eer naar de rijstschuur gebracht, en daar op den vloer gelegd. Op dezen bos worden de overige bossen gestapeld. Wanneer men nu den rijstgeest Omonga niet met de noodige eer behandelt, niet telkens offers voor hem neerlegt in de schuur, zich niet behoorlijk kleedt met hoofdband en baadje, indien men rijst gaat halen uit de schuur, (2) dan zal Omonga boos worden en tot straf het dubbele getal bossen opeten (doen verdwijnen) als men pas uit de schuur heeft weggenomen; haalt men bijv. 4 bossen uit de schuur, dan eet Omonga van de in de schuur aanwezige bossen 8 op; en verscheidene lieden beweerden, dat zij het smakken van den geest bij het eten hadden gehoord. Wanneer het oogsten geheel is afgeloopen, wordt er op eene plank of op de rijstblokken geslagen (Morisch: *mopangku*, Barée: *montanggoli*) „om de *tanuana* van de rijst vroolijk te maken".

Bij het openen der rijstvelden wordt gelet op den stand van den gordel van Orion *pesiri* genaamd; staat deze bij het invallen van den avond vlak boven den Oostelijken

---

(1) Dit is weder een voorbeeld, dat het oorspronkelijke geloof aan den min of meer onpersoonlijken levensaether (*tanuana*) bij ontwikkeling der denkbeelden overgaat in het geloof aan persoonlijke geesten.

(2) De Moriërs moeten de „rijstmoeder" in de schuur dus beschouwen als een fetisch of een medium van Omonga. Door deze ontwikkeling van denkbeelden moet, naar mijne meening, ook de Sri der Javanen zijn ontstaan, de oorsprong van welk geloof Prof. Wilken bij de Hindoes heeft gezocht.

horizont, dan is het een goede tijd om met het toebereiden van het rijstveld te beginnen. Staat hij bij het vallen van den avond in het zenith, dan is de gunstige tijd om te beginnen voorbij, want wanneer men eerst dan met dit werk begint, zullen de muizen, rijstdiefjes en zwarte slangen het gewas opeten. Het zevengesternte heet *mia dadi*.

De dagen en nachten hebben allen namen naar den stand der maan, maar dagen, waarop het verboden is tuinarbeid te verrichten schijnen de Beneden-Tomori niet (meer) te hebben; de Berg-Tomori wel. Als een zeer slechte dag, waarop niets van eenig belang (huwelijk, huisbouw, op reis gaan enz.) mag geschieden, staat bekend de 30e dag van de maanmaand (deze valt dus weg, wanneer de maand 29 dagen telt). Deze 30e dag heet *tu'a rui;* wanneer men bijv. op dezen dag rijst plant, zal zij opschieten als kattehaar.

Uit hetgeen boven gezegd is aangaande de maan, zou men verwachten, dat zons- en maansverduistering in verband zou staan met het daar medegedeelde verhaal. Dit is echter niet zoo. Verduisteringen zouden ontstaan door een monster, *ikano orao*, die zon of maan opslikt. Hoe zon of maan weer uit de verduistering te voorschijn komen, weet niemand te zeggen, maar men dwingt het monster zon of maan terug te geven door hem te verschrikken met een geweldig rumoer (maansverduistering heet in het Morisch: *mewuni omo*, zonsverduistering: *sumono oleo*). Aardbevingen stelt men zich voor te ontstaan, doordat de reus, die de aarde op zijn' rug draagt, en Boengkoe lawa heet, zich het oor krabt. De regenboog is de weg, waarlangs de *mangodi* (ook *orani* genoemd), geesten die zich als echo openbaren, naar den hemel gaan. Gaat men uit snellen, en ziet men een stuk regenboog in de richting, waarin het vijandelijke dorp ligt, dan is dit een zeker teeken, dat men een of meer koppen buit zal maken.

Bij het huwelijk van een' slaaf wordt niet veel drukte gemaakt, maar zooveel te meer werk wordt er gemaakt van het huwelijk van een adellijk man. De bruidegom wordt door zijne vrienden en familieleden geleid naar het dorp van zijne bruid. Aan het dorp gekomen, moet hij eenige daar wachtenden een geschenk geven, uit katoenen goederen bestaande; dit geschenk heet *kowei*. Aan de trap van de woning zijner bruid gekomen, wordt hem niet toegestaan naar boven te gaan, tenzij weder een dergelijk geschenk, *tingkalopei* geheeten, is gegeven. Daarna mogen hij en zijn gezelschap vrij in huis komen. Daar wordt dan flink gegeten en gedronken, en eerst den volgenden dag wordt het huwelijk gesloten. Dit geschiedt op de volgende wijze: De wortel van zekeren boom, *pedua* geheeten, wordt in stukjes gehakt en op een koperen bord (doelang) gelegd, te zamen met stukjes ei. Is dit gereed, dan wordt de bruid geroepen; deze neemt plaats aan de linkerzijde van den bruidegom. Bruid en bruidegom nemen nu een stukje *pedua*-wortel in de hand, spuwen er op, en leggen het weer op het koperen bord; zoo doen zij ook met twee stukjes ei. (1) Hiermede is het huwelijk gesloten.

Een vrije man of een prins mag huwen met eene slavin, en zijne kinderen worden dan opgenomen in den stand van den vader; maar altijd wordt het hun nagegeven, dat zij uit eene slavin zijn voortgesproten. Wanneer een slaaf zich afgeeft met eene prinses, worden beiden gedood.

Kinderhuwelijken komen voor in dien zin, dat de ouders der kinderen onderling afspreken, dat hunne kinderen, groot geworden, met elkaar zullen huwen. Het meisje mag

(1) De beteekenis van deze zinnebeeldige handeling is duidelijk: de twee zlelen van bruid en bruidegom worden tot één vereenigd (*pedua* is „in tweeën gedeeld"; speeksel is bij de volken van Midden-Celebes mede een drager van levensaether).

dan van jongs af geene gekheid maken met andere jongelieden, en wanneer zij van een hunner een geschenk heeft heeft aangenomen, moet haar vader voor dit vergrijp eene zeer zware boete betalen, soms tot 8 slaven toe. Diezelfde boete moet hij betalen, wanneer het meisje, groot geworden, weigert te huwen met den aangewezen jongeling.

Het bepalen van de waarde van den bruidschat in guldens is niet te doen: katoenen goederen spelen hierbij eene hoofdrol. Bij den bruidsschat van prinsen behooren slaven en *kamagi*, eene ketting van fijne zilveren schakeltjes, te zijn.

Wanneer iemand een meisje ten huwelijk vraagt, dat eene oudere ongetrouwde zuster heeft, dan trachten hare ouders den jonkman eerst hunne oudere dochter te doen huwen. Wil de jonkman hiervan niet hooren, dan moet hij aan die oudere zuster (of zoo er meerderen zijn aan aan ieder hunner) een slaaf of 4 karbouwen geven; bij minderen en slaven bedraagt deze afkoopsom vier „kain's".

Wanneer een kind buiten het huwelijk wordt geboren, wordt onderzocht, wie de vader is, en of hij aan het meisje trouwbeloften heeft gedaan; zoo ja, dan wordt de vader gedwongen te huwen met de moeder van zijn kind; wil hij dit niet, dan wordt hij beboet. Blijkt echter, dat het geboren kind eene vrucht is van losse zeden van het meisje, dan schijnt er verder van de zaak geen werk te worden gemaakt.

Indien man en vrouw van elkander willen scheiden (*teposua*), dan moeten zij hunnen wensch te kennen geven aan den raad van ondsten van hun dorp. Daarna heeft dezelfde symbolische handeling plaats als bij het huwelijk, maar thans om de aan elkaar verbonden lieden te scheiden: *Pedua*-wortel wordt geschrapt, en dit schrapsel op eene koperen schaal gelegd, waaraan ook een heel ei wordt toegevoegd. Man en vrouw eten een weinig van het

houtschrapsel; daarna neemt een der oudsten het ei, brengt het naar het water, blaast er op, spreekt het toe, en werpt het dan in stukken in het water.

Overspel wordt gestraft met boete; op de daad betrapt, heeft de beleedigde echtgenoot het recht zijne overspelige wederhelft te dooden.

Iemand, die zich aan bloedschande schuldig maakt, wordt gedood door middel van wurgen; geen druppel bloed van de schuldigen mag op den grond vallen, want dan zou de rijst niet meer gedijen. Vereeniging van oom en nicht wordt mede als bloedschande aangemerkt, maar deze zonde kan worden goedgemaakt met een offer; een kleedingstuk van den man en een van de vrouw worden op eene koperen schaal gelegd; hierop laat men het bloed van een geslacht dier (geit, kip) druppelen, en daarna laat men een en ander de rivier afdrijven. Oom en nicht worden dan ceremonieel van elkander gescheiden. Neef en nicht mogen met elkaar huwen, maar daartoe moet vooraf een karbouw als offer worden geslacht.

Wanneer eene vrouw zwanger is (*mentia*) zijn er, naar ons verzekerd werd, geen pamali-voorschriften voor vrouw of man. Zij, die met de zwangere in aanraking komen, moeten op twee dingen bedacht zijn: in de eerste plaats, dat zij, de trap van het huis opkomende, nimmer in het midden daarvan blijven stilstaan, maar recht doorgaan tot midden in het huis; in de tweede plaats mogen zij, de zwangere vrouw voorbijgaande, haar nimmer van achteren passeeren, maar steeds van voren. Vorst Maroendoe vertelde mij, dat hij eens bijna een slaaf had laten dooden, omdat deze dit laatste voorschrift niet in acht had genomen tegenover eene prinses in genoemde omstandigheid.

Bij de geboorte van een kind wordt de navelstreng doorgesneden met een scherp gemaakt stuk bamboe. De

nageboorte wordt gewasschen en in een' aarden rijstpot onder het huis begraven. Men heeft wel op te letten, dat op deze plek geen water of speeksel valt. In de eerste dagen wordt deze nageboorte nog wel eens gevoed met rijst en eieren, welke gelegd worden op de plek, waar deze is begraven. Later kijkt men er niet meer naar om (ook niet als het kind ziek wordt). Ook het planten van een' kokosboom bij de geboorte van een kind schijnt in Mori geene gewoonte te zijn.

Bij de geboorte van zijn eerste kind geeft de vader aan zijne schoonouders een geschenk. Dit heet *awi*. Ooms en tantes adopteeren dikwijls een neef of eene nicht. Adoptie buiten de familie komt nimmer voor. Het aangenomen kind deelt in de erfenis zijns pleegouders, terwijl deze ook zorgt voor den bruidsschat, wanneer zijn pleegzoon trouwt.

Ook onder de Moriërs bestaat het geloof, dat ouder of kind spoedig moeten sterven, wanneer zij sterk op elkaar gelijken. Men zegt, dat er ook een middel is, om dit gevaar af te wenden, maar niemand, dien wij er naar vroegen, wist ons te zeggen, welk dit middel is (waarschijnlijk wilde men het ons om de eene of andere reden niet zeggen).

Een bepaalden leeftijd, waarop het kind een' naam krijgt, is niet aan te geven. „Wanneer het kind kan zitten", zeide Maroendoe ons, „heeft het steeds al een naam". In de keuze van den naam zijn de ouders geheel vrij. Het is ook geoorloofd het kind te noemen naar een zijner grootouders, mits deze reeds gestorven is. Vreemd genoeg kennen de Moriërs, wier zeden en gewoonten zooveel overeenkomst vertoonen met die der Toradja's, niet het gebruik om iemand naar zijn kind te noemen met voorvoeging van „vader van", en „moeder van". Wordt het kind ziek, dan geeft men het een anderen naam.

De namen zijner schoonouders mag men in geen geval uitspreken.

De besnijdenis, incisie, wordt aan alle jongens volbracht, maar de leeftijd, waarop dit geschiedt, is zeer verschillend. De handeling hangt voor een groot deel af van den wil van het kind. Nu eens geschiedt dit door een stukje hout onder het preputium te brengen, en de huid daarover open te splijten, dan weer door een mes er onder te brengen, en het preputium te splijten door met een stuk hout op de voorhuid boven het mes te slaan.

Wat betreft de gewoonten bij het begraven volgen de Berg-Tomori nog de oude heidensche voorschriften. De hoofden en voornamen onder de Berg-Tomori worden bij hunnen dood in kisten gelegd, en op eene met een dak overdekte stelling geplaatst. Wij zagen op onze reis vele van deze lijkenhuisjes, enkele met drie lijken er in. Behalve een troonhemel en velerlei versieringen van rood en wit katoen, vonden wij op iedere kist een mandje met rijst, eieren, sirih, pinang en andere dingen. Op onbepaalde tijden wordt een groot offerfeest gevierd, dat *tumengke* wordt genoemd (grdwd. *tengke;* de Possoër zegt voor dit dodenoffer: *motengke*). Lieden van geen aanzien of slaven worden alleen in den grond begraven.

Dit zelfde heeft plaats met de gewone lieden onder de Beneden-Tomori. Op de gewoonten bij de begrafenis van aanzienlijken en prinsen onder de Beneden-Tomori heeft het Mohammadanisme reeds in zooverre invloed gehad, dat de lijken begraven worden, maar in eene kist. Het lijk wordt na gewasschen te zijn in wit katoen gewikkeld, en in de kist gelegd, waarin het 2 × 9 dagen in huis wordt bewaard. Gedurende dien tijd worden iederen avond geweren afgeschoten. Op den 3den, 7den, 10den, 14den, 20sten enz. tot 100sten dag wordt een doodenmaaltijd ge-

houden (eene navolging van de Mohammadanen). Op den boven bepaalden dag wordt het lijk naar buiten gebracht langs eene geimproviseerde trap uit eene der vensteropeningen (dit gebruik is hoogstwaarschijnlijk overgenomen van de Boegineezen). Is het lijk begraven, en heeft de Mohammadaansche goeroe op het graf zijne voordracht gehouden, dan wordt boven het graf eene hut opgericht, waarin vijftien slaven (wanneer de overledene een vorst is) moeten waken. Zij mogen tot niemand spreken, en geen mensch mag het woord tot hen richten. Zij mogen geen voedsel halen in het dorp, waarin de overledene heeft gewoond, maar zij verschaffen zich dit door eenvoudig kippen, rijst en groenten weg te nemen uit de naburige dorpen. Niemand mag zich hierover bij den vorst beklagen. Deze wacht van slaven wordt opgeheven, zoodra een of meer koppen voor den overledene zijn gesneld. (1) Hiermede wordt ook de rouw opgeheven.

Wanneer voor een vorstelijk persoon gerouwd wordt, mag er niet worden gezongen (een slaaf zou, dit verbod overtredende, gedood worden); alleen witte en zwarte kleederen mogen worden gedragen; enkel- en armringen moeten worden afgelegd; geen wit, zwart of rood katoen noch koperdraad (dat gebruikt wordt tot het vervaardigen van armringen) mag worden verkocht door de vreemde handelaren. De weduwe en de weduwnaar sluiten zich in huis op, zoolang nog geen kop is gehaald voor hun echtgenoot. Gedurende dien rouwtijd mag de weduwnaar geene vrouw. en de weduwe geen' man toespreken.

---

(1) De bedoeling is duidelijk: deze slaven worden „dood verklaard", waardoor men hoopt, dat de overledene zich voorloopig met dit gezelschap tevreden stelt (de slaven toch zijn in één huis met hem, want de ziel blijft aanvankelijk verwijlen bij haar lijk), tot tijd en wijle een of meer koppen zijn gesneld.

Na verloop van eenigen tijd wordt een algemeen doodenfeest gevierd, om de zielen der afgestorvenen in Mori *onitu* genoemd, hun afscheid te geven naar het zielenland. Op dit doodenfeest, dat evenals bij de Berg-Tomori *tumengke* wordt genoemd, worden de beenderen der afgestorvenen niet bijeenverzameld (wij spreken nu van de Beneden-Tomori). Toch wordt in de lobo een katafalk (*solikaro*) opgericht, en daarop poppen geplaatst, die eene houten mom (*pemia*) voor krijgen, dat het gelaat van den overledene moet voorstellen. (1)

Verscheidene Moriërs vertelden ons, dat zij zeer bevreesd waren voor zielen van afgestorvenen, *onitu*, die op aarde bleven rondzwerven. Langen tijd mocht het ons niet gelukken iets te weten te komen aangaande de ervaringen, welke men zich voorstelt, die de ziel heeft, op hare wandeling naar het zielenland, toen vorst Maroendoe ons uit zichzelf vertelde, wat zijne van het lichaam gescheiden ziel had ondervonden, toen hij gedurende een paar dagen in den toestand van schijndood had gelegen. Ik geef de vertelling hier, zooals ik haar gedurende en dadelijk na het verhaal heb opgeteekend:

„Eenige jaren geleden", vertelde hij, „ben ik gestorven, althans mijne ziel, (*onitu*) was uit mijn lichaam. De menschen weenden, en vele vazallen waren reeds gekomen voor de begrafenis. Ik zag mijzelf loopen op een breeden, schoongemaakten weg, totdat ik aan eene rivier kwam, waar eene prauw aan den oever lag; de voorsteven van de prauw was nog niet geheel afgewerkt, ook de schepper

---

(1) Zie tot nader begrip van *solikaro* en *pemia* mijn opstel over „Een tengke-offer bij de Toradja's", Meded. Nederl. Zendelinggenootschap Deel 39, 1895, blz. 230 e.v. Uit het Morisch wordt het woord *pemia* verklaard. Het is afgeleid van *mia*, Morisch „mensch". *Pemia* is dus gevoegelijk te verta'en met „menschenbeeld".

(roeiriem) was nog niet geheel gereed. Ik ging er in zitten en zette mij zelf over. De weg bleef voortdurend even mooi. Ten slotte kwam ik aan eene rivier, welks water voor de helft rood en voor de andere helft zwart was gekleurd. Er lag eene brug over. Aan den overkant zag ik vele huizen en menschen, onder wie ook mijn grootvader en mijn oud-oom, die met elkaar aan het twisten waren. De een riep mij toe: „Kom over de brug", en de ander riep: „Ga weg, ga terug, mijn jongen!" (1) Ik zette den voet op de brug, maar dezen begon zóó te schommelen, dat ik er niet over durfde gaan, en op mijnen weg terugkeerde. Op mijnen terugtocht kwam ik aan een' tweesprong, en daar zat een groote harige man, dien ik daar te voren niet had gezien. Deze vroeg mij: „Waar gaat gij heen?" Ik antwoordde: „Ik wilde de brug overgaan, maar deze schommelde te veel". De man zeide: „Gij zijt een gelukkige, en omdat ik medelijden met u heb, zal ik u bij den heer des hemels (*uë langi*) brengen. Houd mij maar vast aan mijne haren, en wees niet bang." Ik klom op zijne heupen, en nu wies de man op, maar zijne voeten bleven op den grond staan. Eindelijk kwam ik boven in een ander land. Ik was er op gekomen door een gat, waardoor de harige man zijn hoofd had gestoken. Toen ik op het land (in den hemel) stond, trok de harige zijne voeten op, en kreeg toen weer zijne gewone lengte. Ik zeide tot hem: „Ga met mij mede", maar de harige antwoordde: „Ik mag niet bij den heer des hemels komen; ga gij alleen". Nu kwamen twee oude vrouwen op mij af, die mij vroegen, wie mij had gebracht. Ik wees op den harige. „Ga dan met ons mede", zeiden zij, en zij

(1) Wanneer in het Possosche iemand lang op sterven ligt, zegt men van hem: zijn gestorven familieleden zijn het met elkaar niet eens, (*mombesapu-sapu*), of zij hem nu reeds bij zich zullen halen.

brachten mij in een groot huis, waar de heer des hemels zat, een man met een wit vel en een' baard, net als u (op ons wijzende). De heer des hemels zeide: „Ik zal u een lang leven geven: eet deze sirih-pinang." Nu nam hij een sirihblad, legde er een stuk sirih-vrucht en een stukje pinang op, deed er kalk bij, en vouwde het blad op. Ik nam toen afscheid, en kwam weer bij den harige, die mij vroeg: „Wat heeft de heer des hemels gezegd?" Ik antwoordde: „Hij heeft mij sirih-pinang gegeven". „Dan moet gij het speeksel er van niet uitspuwen, zeide hij. Toen bracht hij mij terug op den tweesprong en ik wandelde weer alleen voort. Zoo kwam ik aan een beekje, waarover een stuk hout lag. Ik stapte er op, maar het brak, en gelijk met den krak was mijne ziel weer in het lichaam teruggekeerd, en zag ik de menschen om mij heen weenen, omdat zij dachten, dat ik dood was. Ik at toen wat rijstepap, en dronk kokoswater, waarna ik wederom geheel bijkwam. Ik had nog een gedeelte van de sirihpruim, mij door den heer des hemels gegeven, in den mond; ik heb hem tot adjimat gemaakt, evenals een kluitje aarde, dat ik uit het hemelland had medegenomen." Aldus was het verhaal van vorst Maroendoe.

Onder de geesten namen de boven reeds genoemde *imbu wita* (de geesten van het land, die de rijst doen groeien) eene eerste plaats in. Men stelt zich zulk een geest voor als een grooten bok met lange haren en lange lippen. (1) Hij schijnt den menschen geen kwaad te doen, maar degeen, die hem bij eene ontmoeting zou durven toespreken, zou dit moeten bekoopen met zware hoofdpijnen.

---

(1) Bij de Possoërs behooren de aldus uitziende geesten tot eene afzonderlijke klasse, *mangobi* genaamd, waarvan in een enkel Barée-volksverhaal nog sprake is; men vergelijke hiermede de *mangodi* der Moriërs, die de echo is.

De echo stelt men zich ook voor als een geest, *mangodi* genaamd. Hij zou de gedaante hebben van een naakt mensch, wiens linkerarm en linkerbeen korter zijn dan zijne rechter ledematen. Wanneer men hem toespreekt, geeft hij antwoord met dezelfde woorden, welke men heeft gebruikt. Zijn vermaak is om de menschen voor den gek te houden. (1)

De boomgeesten heeten in Mori *onitu usáo.* Wanneer men een grooten boom wil omhakken, legt men aan zijn' voet sirih-pinang, en noodigt den geest, die in den boom woont, uit naar eene andere plaats te verhuizen, waartoe men hem in de gelegenheid stelt door een miniatuurladdertje tegen den boom te plaatsen.

Voorts is er nog een soort geesten, die *onitu mosáo*, „de geest die als een boom wordt", heeten, en die overeenkomen met de *longga* der Toradja's. Krijgt men zulk een geest pas in het oog, dan is hij niet grooter dan de duim, maar langzamerhand schiet hij op tot een' reus. In Loewoe zag ik indertijd roodkoperen bijlen, die gevonden waren in riviertjes, en waarvan men beweerde, dat het tanden waren van *longga*, wiens eenige tand jaarlijks uitvalt. (2) Eenige lieden van Petasia nu vertelden ons, dat deze koperen bijlen ook nu en dan in het Morische worden gevonden in riviertjes. Men ziet ze hier aan voor dondersteenen, en gebruikt ze als voorbehoedmiddel. Wij konden er echter geen van te zien krijgen.

Het koppensnellen is nog algemeen in gebruik in Mori. In het verslag van onze reis deelden wij mede, dat de

(1) Dit is tot nutoe het eenige voorbeeld, dat wij in Midden-Celebes gevonden hebben, dat de echo als een geest wordt voorgesteld (er zijn natuurlijk vele van die geesten). Elders in Midden-Celebes wordt de echo beschouwd als een verschijnsel, voor welks verklaring men geene moeite behoeft te doen (evenals de bliksem en de donder).

(2) Zie Meded. Nederl. Zendelinggenootschap Deel 42, 1898, blz. 63-64.

vorst eene maand, voordat wij hem bezochten, twee koppen had veroverd op een' zijner vazallen, die tegen hem rebelleerde. Deze koppen lagen nog te drogen onder eene rijstschuur. De gewoonten bij het koppensnellen onder de Moriërs komen geheel overeen met die onder de Toradja's, zooals ik die reeds beschreven heb. In de uitlegging van het *motoná wea* (1) gaat men hier nog verder dan bij de Toradja's. Bij dit *motoná wea* strooit men rijst in een regenscherm, waarin, nadat het scherm weder geopend is, voestappen zullen staan afgedrukt, of er zal zich haar in bevinden, wanneer de koppensnellers geluk zullen hebben op hunnen tocht. Nu zegt de Moriër nog, dat dit ook voorspelt, welk soort slachtoffer men zal krijgen; want is het in de rijst gevonden haar kort, dan wijst dit op een kind, is het lang, op een volwassen mensch, is het grijs op een oude van dagen.

Den kop wordt in de *lobo* (geestenhuis) (wanneer de afstand van de plek, waar men het slachtoffer heeft gekregen tot de *lobo* niet te groot is), of in het veld, sirihpinang aangeboden, dat hem wordt toegereikt op de punt van een zwaard. De kop zou dan steeds de oogleden openen en sluiten bij wijze van toestemming op de woorden, hem door den voorvechter toegesproken, dat hij niet boos moet zijn, aangezien door zijnen dood is bewezen, dat hij ongelijk had. Dan wordt de kop van zijne vleeschdeelen ontdaan (de scalp wordt verdeeld, om die in de adjimat te doen of aan het zwaard te hechten), en de schedel wordt neergelegd op de bladeren van de arenga saccharifera in het dak van de *lobo*. (2) In het Barée heet deze hoop

(1) „Het koppensnellen der Toradja's van Midden-Celebes en zijne beteekenis". Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen. 4de Reeks, Deel III, blz. 153.

(2) Zie: „Het koppensnellen" blz. 162 164 165.

bladeren *towugi*. Deze naam nu wordt verklaard uit het Morisch, waar de naam *toburi* luidt. *Toburi* beteekent „de zwarte", en ziet ongetwijfeld op het zwarte voorkomen van de arenga saccharifera. Dat juist de bladeren van dezen boom worden gebruikt „om den kop eene legerstede te spreiden" wordt ten eerste verklaard uit het algemeen op Midden-Celebes heerschende geloof, dat die boom vroeger een mensch is geweest, waartoe men zeker aanleiding vond in het zwarte „haar" (Mol. Mal. *gemutu*, op Java *idjuk*), dat aan den voet der bladstelen groeit; en ten tweede uit het algemeene geloof, dat alle zielen „zwart" zijn. (1) Hiervan volgt beneden nog een voorbeeld.

De Moriërs hebben nog een niet bij de Toradja's in gebruik zijnd middel om een vijand machtig te worden. Wanneer men namelijk het feest viert van het in de *lobo* brengen van den veroverden kop (bij de Toradja's *mompeleleka* genoemd, zie „het koppensnellen" blz. 165–66) wordt in het geestenhuis rijst gekookt; deze wordt dan gemengd met eene soort oebi, met steenvruchten van de arenga saccharifera (die zeer jeukverwekkend zijn) met brandnetel en andere zaken, die jeuk- of pijnverwekkend zijn bij aanraking. Vervolgens wordt het opperhoofd van het dorp aangeroepen, met wien men op voet van oorlog leeft, en hij en zijne familie worden uitgenoodigd van het gereedgemaakte voedsel te komen eten: „Wij hebben iets lekkers voor u klaargemaakt". Men gelooft vast, dat dan de levensaether (*tanuana*) van enkelen der aangeroepenen van het gereedgemaakte voedsel zullen komen eten; die

(1) Vandaar dat men onder de Toradja's zegt: „gij ziet er uit als een *angga* (ziel)", wanneer iemands lichaam zwart is geworden door het opruimen van verbrand hout in het rijstveld. Het zwartmaken van iemands gelaat, wanneer hij in slaap valt gedurende het waken bij een lijk staat eveneens met dit geloof in verband.

menschen worden dan "onrustig van binnenste", gaan met verwanten en vrienden twisten, en verlaten eindelijk nijdig het dorp om rust te zoeken op hun rijstveld of in de wildernis, waar zij gemakkelijk eene prooi worden van den vijand.

Het lijk van den verslagene mag niet begraven, of op eene stelling geplaatst worden, "anders zou men den moed missen zijnen dood te wreken". Het wordt alleen omringd door een stevige omheining opdat wilde varkens of honden het lijk niet zullen verslinden. Eerst wanneer de vrede gesloten is, kan de familie van den verslagene diens beenderen bijeenzoeken en begraven. Zijn in de *lobo* gebrachte schedel wordt dan dikwijls gestolen om die bij het overige gebeente te kunnen begraven. Voor verslagenen wordt echter nooit het groote doodenfeest (*tengke*) gevierd. De ziel, *onitu*, van den verslagene blijft op aarde ronddwalen, en zijn levensaether, *tanuana*, verandert in muizen, die de rijst opeten; daarom moet men een verslagene "te eten geven, opdat zijn' in muizen veranderde levensaether de rijst niet opete. [Het lijk van iemand, die zelfmoord heeft gepleegd, wordt met alle eer behandeld, want wanneer men dit niet deed, zou de levensaether van den zelfmoordenaar, die ook in muizen verandert, de rijst opeten. De lijken van gedoode moordenaars en overspelers laat men daarentegen eenvoudig in het veld of in de wildernis liggen].

Gaat men een' kop halen, om daarmede den rouw voor een' overledene op te heffen, dan wordt de buik van het slachtoffer opengesneden, en een stukje witte foeja, waaraan franjes zijn gesneden, wordt in den geopenden buik gelegd. Dit stuk foeja heet *wuno wuko*, "de haren voor de beenderen." (1)

---

(1) Dit kan eene symbolische handeling zijn om de weggenomen scalp, de zetel van den levensaether, aan den verslagene terug te geven. De buik is ook de zetel van levensaether: men denke aan den weerwolf die het ingewand (de lever) van zijne medemenschen opeet.

Wanneer de krijgers hebben veroverd, zijn zij als dol, en eten de hersenen van den verslagene. Zij komen niet eer tot rust, dan wanneer zij palmwijn met gemberwortel gemengd hebben gedronken uit den schedel van den verslagene. Ook de vrouwen zijn bij de terugkeer der strijders als krankzinnig, en zijn niet voldaan, dan wanneer zij in den medegebrachten kop hebben gebeten.

Evenals in het Possosche wordt ook in Mori na eenen sneltocht in de *lobo* een' zang gezongen, waarin eene beschrijving van den krijg wordt gegeven. Dit zingen heet ook *modekuli*, evenals de zang gedurende het groeien van de geplante rijst aangeheven. In het laatste gedeelte van dezen zang wordt de gesnelde sprekend ingevoerd (men vertelde ons hierbij, dat een verslagene door zijne oksels spreekt); de verslagene beschrijft zijn' eigen toestand, „dat de phosphoriseerende boommossen hem tot licht dienen, dat hij zijn zwaard onder zijn ligmatje heeft opgeborgen, dat hij zijne speer in den grond heeft gestoken, dat hij water haalt in een vat van een bijzonder soort bamboe, dat de bladeren van de waterlelie hem tot kookpot dienen, dat hij paddestoelen als rijst eet", en klaagt er over, waarom men zijn levensaether, *tanuana*, heeft genomen, terwijl toch zijn dood nog niet bepaald was door de geesten in het zielenland.

Ieder belangrijk dorp der Tomori heeft een geestenhuis, hier ook *lobo* genoemd. Vorst Maroendoe verzekerde ons uitdrukkelijk, dat de geest, die in de lobo te Petasia woont, en die ook *onitu* wordt genoemd, de ziel is van een der voorvaderen, wiens naam niet meer bekend is. De voorvechter is in staat hem naar beneden te roepen; bij zulk eene gelegenheid mag niemand in de lobo, maar allen staan er om heen; dan geeft de voorvechter vier tikken op de trap van het geestenhuis, en prevelt daarbij iets,

dat hij alleen weet. Dan komt de *onitu* naar beneden, een naakt, zwart mensch, wiens lichaam met glanzend haar is begroeid. Wie niet moedig is, loopt op dit gezicht hard weg.

Wanneer een huis is gebouwd, worden kippen geslacht. De lever en een stukje vleesch worden in een blad gewikkeld, en te zamen gebonden met de scharen van het dak, dáár, waar deze met de palen van het huis samentreffen (dit heet *mombua manu*). Indien iemand in een huis sterft, waaraan het *mombua manu* nog niet is geschied, dan mag die doode niet beweend en begraven worden, en ook het groote doodenoffer (*tengke*) mag voor hem niet worden gehouden. Het lijk wordt eenvoudig in eene grot (waaraan het Morische gebergte zeer rijk moet zijn) bijgezet.

Van de spelen zagen wij: steltenloopen (*moloko*), met den voetbal, van rotan gevlochten, spelen (*mesempa*), tollen (*mogansi*), het slaan van kleine plankjes, die de tegenpartij moet opvangen, (*mokela,* Barée: *motela*). De spelen hebben allen hun' tijd; zoo mogen de genoemde spelen gespeeld worden tusschen den rijstoogst en het planten van de rijst.

Ten slotte nog eenige korte varia op ethnografisch gebied:

Het trappen op de schaduw van een aanzienlijk persoon wordt aangemerkt als eene beleediging, tenzij dit geschiedt, nadat die persoon door den aanzienlijke tot zich is geroepen.

Droomen worden veroorzaakt, doordat de levensaether (*tanuana*) uit wandelen gaat.

Het vijlen der tanden gebeurt op onbepaalden leeftijd, en heeft plaats als in het Possosche.

Het beschilderen van foeja kennen de Moriërs niet; de foeja wordt egaal rood geverfd met de schors van den *roko*-boom, of met den wortel van den *dolo*-boom.

Mannen en vrouwen brengen zich met brandende zwam

brandwonden (*patiti*) toe op de armen. Men doet dit, volgens hun zeggen, „voor het mooi".

Wanneer katten kippen stelen, worden hun de ooren afgesneden, en men zegt, dat zij het daarna niet meer doen.

Slaapt de voet, dan strijkt men er speeksel op tot genezing.

Wanneer men, op reis willende gaan bij de haard zittende, niest, is dit een goed teeken, want „dan verlangt men naar de andere haard" (de haard van het huis, waarheen men wil gaan). Niest men bij de trap, dan is dit een slecht teeken.

Posso, Januari 1900.

De Talen der To Boengkoe en To Mori,

door Dr. N. ADRIANI.

In Augustus en September 1899 bezocht ik, in gezelschap van den Heer Alb. C. Kruijt, Zendeling-Leeraar te Posso, een deel van het gebied dat beheerscht wordt door den *Datu ri tana*, den Vorst van Petasia, waarin ik, het Barée sprekende gedeelte buiten rekening gelaten, twee dialecten eener zelfde moedertaal, het Mori'sch, de taal der To Mori aantrof. Het Oostelijk dialect, dat ten W. aan het Boengkoe'sch, de taal der To Boengkoe, grenst, is de taal der laagvlakte en van het Oostelijk deel van het bergland *Mori;* naar de voornaamste en meest bekende vestiging, *Petasia*, zal dit dialect hier *Petasia'sch* genoemd worden. De taal van het grootste deel van het bergland, het Westlijk dialect, welks W. grens de O. grens van het Barée is, zal hier uitsluitend *Mori'sch* genoemd worden.

Onze reis raakte ook het gebied van de taal der To Boengkoe, het *Boengkoe'sch*, waarvan eene woordenlijst kon opgeteekend worden, zoodat ook van deze taal hier iets kan medegedeeld worden.

Het Boengkoe'sch is buiten zijn eigenlijk gebied zeer verbreid. Wat het Barée is aan de Z.-kust en het Paloe'sch aan de W.-kust der Tomini-bocht, dat is het Boengkoe'sch aan de kust der Tolo-golf, bezuiden de Tomori-baai. De handelaren (doorgaans Boegineezen, Makassaren en Chineezen van Makassar) spreken met de To Mori steeds Boengkoe'sch. Toch geloof ik dat het Boeng-

koe'sch op de taalkaart van Midden-Celebes te groot is geteekend, alsmede ten gevolge van het onjuiste begrip dat overal talen gesproken worden en elk stuk land noodzakelijk tot eenig taalgebied behoort, wat in het dun bevolkte Midden-Celebes, met zijne groote stukken onbewoond land, wel allerminst uitkomt. Het land ten N. der Tomori-baai is door het Barée ingenomen. Eerst aan de Zuidkust der Tomori-baai en in het stroomgebied der *La* begint het Boengkoe'sch te heerschen.

Een halve dagreis stroomop de *La* kan men zeggen dat het gebied van het Petasia'sch begint. Volgens de berichten loopt het Zuidelijk nog vrij ver door en wel tot den N. oever van het *Matano*-meer, 't geen ook overeenstemt met enkele plaatsnamen uit het reisverhaal der Drs. P. en F. Sarasin (Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1896, bl. 353, vlgg.), bijv. *Togo* (Mor. id. Bar. *Togongi*, Boengk. *toko*) dat „eiland" beteekent en *Matano* „de bron, de oorsprong", n.l. van de *Mahabono*-rivier (Ibid. bl. 349), die ook het Towuti-meer doorloopt en vandaar uit de Golf van Bone bereikt. De H. H. Sarasin noemen dit meer *Matana* omdat zij den naam van Boegineesch-sprekers hebben gehoord, die als pron. suff. 3e pers. -*na* gebruiken, waar het Petasia'sch -*no* zegt. *Mata* is ook in het Barée als „bron, oorsprong" in gebruik.

De opgaven van de taalkaart zijn op de schetskaart behoorende bij het Reisverslag van den Heer Kruijt en mij, verbeterd. Alleen moet nog gewezen worden op de benaming *Tomsitsch* die op de taalkaart en in de bijbehoorende toelichting voorkomt; dit moet een misverstand zijn. Een woord als *Tomsit* kan geen Toradja uitspreken, 't is waarschijnlijk een verkeerd gelezen „Tomaiksch". In Gen. Weitzel's „Geschiedkundig Overzicht van de Expeditie naar Tomorie" (Bijdragen Kon. Inst. Congres-nummer

1883, Afd. Land- en Volkenkunde, bl. 49 en 50) worden de Tomoriers en de Tomaïkers als twee verschillende stammen genoemd. De Heer F. S. A. de Clercq zegt op bl. 135 van zijn boek „Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate" dat de golf van Tomori „ter plaatse zelf Tĕlok Tomaiki wordt genoemd". (1) Nu ligt er in het binnenland, ten Z. van de *La*, een dorp *Moiki*, waarvan dus de bewoners *To Moiki* heeten. Zij vormen geen afzonderlijken stam, spreken Petasia'sch en zijn alleen wat meer aan de kustbewoners bekend, omdat zij het meest aan de kust komen, daar zij er het naast bij wonen.

Door het Barée der To Ampana (*ta*) is het Boengkoe'sch van het Loindangsch gescheiden. Wellicht is dit vroeger niet zoo geweest, althans van de Noordkust der Tomoribaai wordt verteld dat het oudtijds Loinan'sch grondgebied is geweest. Thans durven de Loinans dit terrein niet meer te betreden, daar zij nooit met Barée sprekers een vreedzame ontmoeting kunnen hebben.

Hier volgen eenige bijzonderheden omtrent het Boengkoe'sch, verkregen uit mededeelingen van To Boengkoe te *Wata mbajoli*, de handelskolonie bij den mond der *Soemara*-rivier en in het gebied der taal zelf, op het delta-eiland van de *La*, dat *Dongi* heet. (2)

---

(1) Dit is nogal een kurieuze benaming voor een volk dat voor „golf, baai" *kolo* (Petas. en Mor. id.) of *kolo-kolono* zegt en de juiste uitspraak van „Tomaiki" ook wel kent. In hetzelfde hoofdstuk wordt de *La* genoemd *Tompira* en de *La Puabu* de *Lingkobi;* de *La* stroomt n.l. langs een kleine handelskolonie van Boegineezen en Makassaren die Tompira heet en de *La Puabu* valt bij *Lingkobi* in zee. Vreemdelingen noemen die rivieren zoo, voor hun gemak; laat men zich door de kustbewoners inlichten, dan heeft men veel kans om fouten te maken. Indien men zichzelf hiervan bewust is, zou het niet kwaad zijn zijne lezers te waarschuwen.

(2) *Dongi* is ook de naam van eene meer-vormige verbreeding der

BOENGKOE'SCH.

Klanken.

Medeklinkers.

Gutturalen: k: karu „been", *hiku* „elleboog", *tokia* „arm", *keke* „oksel".

ngk: bungku „rug", *borongko* „hals" *mongkå* „eten", *anungku* „van mij".

g: ganda „trom", *ginta* (1) Spaansche peper", *pagi* „rog", *ganggaja* „spin".

ngg: nggori-nggori „mondharp", *garangga* „koraalrif", *ganggaja* „spin".

ng: nganga „mondholte", *ngira* „gehemelte", *tonga* „midden", *sanga* „span", *ngolua* „beneden-arm".

hamza: mo'ena „vlechten", *mo'olo* „mangga", *mo'asa* „verkoopen", *mosa'o* „leelijk, slecht", *ni'i* „kokos".

h: baho „water", *hiku* „elleboog", *hahu* „buiten adem", *unuhi* „speeksel", *lahu* „penis".

Supradentalen.

t: mata „oog", *tia* „buik", *ate* „lever", *tina* „vrouw".

nt: pintoa „leuning", *wuntu* „venster", *bonti* „varken", *mentora* „leven".

d: kodi „navel", *doru* „vroeger", *tumade* „staan", *dahu* „hond".

nd: tundu „nek", *indo* „moeder", *tumanda* „zitten", *me'unda* „knikken", *sando* „dokter".

n: ana „kind", *tina* „vrouw", *nai* „wie", *nini* „vlieg", *onua* „antilope", *mo'ena* „vlechten".

s: ngisi „tand", *kompisi* „wang", *susu* „borst", *asa* „één".

Posso, kort nadat zij uit het Meer is gekomen. Bij hoogen waterstand strekt zich het Meer tot daar uit. Een riviertje dat in de Oesoe-baai uitloopt wordt in het boven aangehaalde reisverslag der Drs. Sarasin, bl. 342 ook *Dongi* genoemd.

(1) Wellicht Boengkoesche uitspraak van *djintan*, Mal. of *djintang*, Boeg. „komijn".

ns: ensa „trap", *kansai* „jachtspeer", *monsole* „braden", *monsú* „op het hoofd dragen".

Labialen.

p: polu „kookplaats", *hopu* „verkoudheid", *palo* „bil", *po'ipi* „droom", *pakuli* „geneesmiddel".

mp: kompo „maag", *ampu* „op de heup dragen", *empa* „tros", *mompodo* „kort".

b: teba „echtgenoot", *baho* „water", *bongo* „doof", *bio* „ei", *borongko* „hals".

mb: lemba „dragen met banden om de schouders", *kamba* „zweer", *imbu* „watergeest", *tumba* „trom".

m: mia „mensch", *mata* „oog", *eme* „pis", *lima* „hand", pref. *me*-, *mo*-.

w: owuto „lichaam", *owea* „schouderblad", *wongko* „krop", *wawo* „boven", *wunga* „vinger", *wulu* „haar".

Liquidae.

r: biri „oor", *borongko* „keel", *rapa* „voorhoofd", *kire* „wenkbrauw".

l: ulu „hoofd", *molue* „ruim", *moholo* „smal", *mosole* „week", *mohalo* „zwart", *le* „in", *laro* „binnen".

Klinkers.

a: mata „oog", *nganga* „mondholte", *ana* „kind".

e: enge „neus" *ate* „lever", *elo* „tong", *ase* „kin", *rea* „*bloed*".

i: witi „kuit", *indo* „moeder", *lima* „hand", *mia* „mensch", *tina* „vrouw".

o: indo „moeder", *ohia* „zout", *borongko* „keel".

u: susu „borst", *hiku* „elleboog" *buku* „knobbel", *moturi* „slapen".

Bijzonderheden omtrent deze klanken.

De uitspraak der klanken is geheel als die in 't Barée; alleen wordt de *s* niet half-palataal, maar supradentaal uitgesproken; evenzoo de genasaleerde vorm *ns*, die in 't Bar. *ntj* luidt.

De palatalen ontbreken in 't algemeen. De *tj* van Boegineesche woorden wordt als *s* uitgesproken, bijv. *boso* „gordijn", Boeg. *botjo.* Van de *dj* heb ik geen andere voorbeelden dan *djanggo* „baard", *adjima* „voorbehoedmiddel", *djilo* „scheel", *djunia* „aarde". In de drie laatste woorden is de *dj* wel niet oorspronkelijk; *djilo* kan zeer goed het Boeg. *djiro* zijn en *djanggo* schijnt mij in de Toradja'sche talen ook een betrekkelijk nieuw woord te zijn, daar velen het nooit gebruiken en bijv. in het Bar. *wuju adje* „kinhaar" zeggen. De regelmatige vervanger van de Bar. *dj* is in het Boengkoesch de *s*, bijv.

ase „kin", Bar. *adje.* *kansai* „jachtspeer", Par. *kandjai.* *tonisu* „wijsvinger", Bar. *tanudju.* *mentaso* „scherp", Bar. *matadja.*

sala „weg", Bar. *djaja.* *seu* „naald", Bar. *idjau.*

sanga „span", Bar. *djanga.* *usa* „regen", Bar. *udja.*

osole „mais", Bar. *djole.*

De *w* die niet aan het begin van een woord staat, wordt in het Boengkoesch, evenals in de Posso'sch-Todjo'sche talen uitgesproken op dezelfde plaats in den mond als de Nederlansche *v*, alleen met sterkeren ademstroom. Aan het begin der woorden is zij zachter en klinkt als de Nederlandsche *w;* waar zij als de Engelsche *w* wordt uitgesproken, wordt zij *u* geschreven, bijv. *uaju* „acht". Voor de zeer zachte *w* die als overgangsklank zich van zelf ontwikkelt tusschen *o* en *u*, gevolgd door *a*, *e* of *i* en *u* gevolgd door *o* komt het mij beter voor geen teeken te gebruiken. Indien in deze gevallen *w* werd geschreven, zou het gebruik van *v* voor de „dikke" *w* zijn aan te bevelen, al wordt daarmee ten onzent een andersoortige klank aangeduid; maar waar de zeer zachte *w* vanzelf zich ontwikkelt wanneer geen hamza de klankreeksen *oa*, *oe*, *oi*, *ua*, *ue*, *ui*, *uo* scheidt, kan de *w* gebruikt worden voor

de dikke *w*, die van zelf zachter klinkt waar zij woordbeginner is. Het is deze *w* die men vooral in plaatsnamen vaak als *f* vindt gespeld. Behalve deze klank, worden ook *p* en *b* door ongeoefende ooren wel als *f* opgevangen, vooral wanneer de spreker een sirih-pruim achter de kiezen en een tabakspruim tusschen de lippen heeft. Het zijn wellicht ook dikwijls Ternataansche of Moluksch-Maleisch sprekende tolken geweest die de onderzoekers in de war gebracht hebben, want in het Maleisch van Heintje en Neeltje springt men met dien klank al heel zonderling om en meent bijv. het woord „potlood" eerst recht Hollandsch te hebben gemaakt, als men het „fotlot" uitspreekt. Zoo wordt *Ampibabo*, aan de Westkust der Tomini-bocht op de kaarten steeds *Amfibaboe* genoemd en heeten de *To Pebato* op van Höevell's kaart (Tijdschrift Aardrijksk. Gen. 1893) *Tofebaboe*. Zoo spreekt Generaal Weitzel in zijn boven aangehaald stuk van *Tofontoekoe*, voor *Wawo ntuka* en noemt de Atlas van Stemfoort en ten Siethoff het dorp *Towi*, aan de Tomori-baai, *Toffi*. Op bl. 141 van zijn boek „Bijdragen ...... Ternate" verbetert de Heer F. S. A. de Clercq het Woordenlijstje van Bosscher en Matthijsen met eene onnauwkeurigheid, die hij een ander zwaar zou hebben aangerekend; zoo heeft hij ook *f* gehoord, waar de To Boengkoe *w* uitspreken. Ik zal dus hier zijne verbeteringen nog een weinig bijwerken.

„niet", de Cl. *nahina;* dit woord beteekent „neen, niet", terwijl voor „niet, geenszins" *uhu* in gebruik is.

„groot", de Cl. *ofosé*, moet zijn *owose* (Par. *bose*, Mal. *bĕsar*).

„klein", de Cl. *mohifoe;* dit stelt een Boengkoesche uitspraak voor van het Bar. *masiwu* „klein"; het echte Boengkoesche woord is *odidi*.

„aangezicht", de Cl. *foi*, lees *owoi*.

„lichaam", de Cl. *foeto*, lees *owuto* (Bob. *buto*, Loin. *butang*).

„zitten" *totanda*, lees *tumanda*.
„binnenkomen", de Cl. *meso opako*.
„buitengaan", de Cl. *melo arako*.

Niemand zou in die twee laatste woorden samenstellingen met *-ako* (Bar. *-aka*, Mal. *-kan*) herkennen. Wanneer ze naar de juiste uitspraak zijn opgeteekend, valt het niet moeilijk in *mesopako* den stam *so*, Loin. *sop*, Mal. *sok*, Jav. *suk*, Sang. *suĕ*, enz. te herkennen en in *meluarako* den stam *lua*, Mal. *luar*.

De rest van Bosscher en Matthijsen's opgaven kwam de Clercq voor juist te zijn, 't geen niet verhindert dat ook daarvan de meeste woorden fout zijn. Een grappige vergissing is hunne opgave *konaneuh* voor „ziek", door de Clercq terecht met *mahaki* verbeterd. Een To Boengkoe die het gevraagde niet begrijpt, doet de wedervraag: *hapa pekunano?* „wat wil dat zeggen?" Het laatste gedeelte van deze wedervraag is door de beide onderzoekers als antwoord op hunne vraag opgeschreven.

Ook de *j* is in het Boengkoesch ongewoon; ik heb alleen de voorbeelden *ganggaja* „spin" en *buaja* „krokodil". Het Boengkoesch heeft een afkeer van dezen klank, zooals beneden nog verder zal blijken. Zoo zegt het voor „hout, boom" *keu*, Par. *kaju;* voor „gapen" *momá*, Par. Pal. Saoes. Tawail. Sig. *nemoja;* zoo wordt het Mal. *dajung* „roeiriem" overgenomen in den vorm *daiu*, met de afleiding *dumaiu* „roeien".

Deze afkeer van de *j* komt nog bijzonder uit in den vorm der woorden die den typischen klank der van der Tuuksche wetten hebben. De klank van de 1ste wet is in het Boengkoesch, men kan zeggen: in 't algemeen in de Toradja'sche talen, doorgaans verdwenen, doch hier niet zonder een spoor na te laten. Men beschouwe bijv. de volgende voorbeelden: *ia* „vezel, pees, ader", *pea* „rek,

schap", *wea* „gestampte rijst", *seu* „naald", *rea* „bloed", *dea* „hooren", *bea* „zwaar" *nea* „tam", *owea* „schouderblad", *wea* „gloeiende kool", *mbei* „geven, *tea* „hard", *wia* „aronskelk", *bio* „ei", *siu* „hoek", *etu* „honderd". Hierin is op te merken dat de klinker die onmiddellijk aan den verdwenen klank voorafgaat of *i* is, of *e* d.w.z. in ieder geval een *i* bevat, want de *e* is in het Boengkoesch in 't algemeen niet oorspronkelijk. Het ligt dus voor de hand om aan te nemen dat de typische klank der 1ste wet vóór haar verdwijnen *j* is geweest. Een woord als *keu* „boom, hout" moet wel uit *kaju* of liever uit *kaiu* zijn ontstaan en op dezelfde wijze *seu* „naald" uit *ḍaiu; rea* „bloed" uit *raia; bea* „zwaar" uit *baia; nea* „tam" uit *naia; wea* „gestampte rijst en *wea* „gloeiende kool" uit *waia*, het eerste met oorspr. *a* in de 1ste lettergreep, het andere met *a* plaatsvervanger van *ĕ*, die het Boengkoe'sch niet heeft. Vgl. Bal. *baa* en *baas; pea* „schap, rookhorde", Sang. *paha*, Mal., Bat., Mak. *para'*, op dezelfde wijze uit *paia; mbei* „geven" uit *mbai*, vgl. Bar. *wai; tea* „hard", Mal. *tĕras*, enz. uit *taia*. *Wia* en *ia* hebben eenvoudig den typischen klank verloren, hij is opgegaan in de *i*. *Wia*, Amp. *bia*, Par. id. Mak., Bat. *bira*, Sang. *biha*, Boeg. *lawira*, enz. is de Alocasia Celebica; de Boengkoesche vorm is geheel regelmatig. Of de *i* van *ia* uit *u* is ontstaan, dus *ia* uit *uia*, is niet met zekerheid uit te maken, daar bijv. ook het Sangireesch den vorm *iha* heeft; toch is het wel waarschijnlijk dat in den Boengkoeschen vorm de *u* uit *i* is geboren; men vergelijke bv. het Boengk. *sipi* „tang" met Bar. *supi* en Boengk. *simbu* uit Mal. *sumbuh* „lampepit" en herinnere zich dat het Loin. steeds een *u* tot *i* laat worden, wanneer de volgende lettergreep *i* heeft. Hetzelfde kan van *siu* „hoek" worden aangenomen, waarin de *s* uit *ḍ* is ontstaan, dus *ḍuru*,

duiu, *diu*, maar moeilijker is de verklaring van *dea* (*mompodea* "hooren"), in welks oorspronkelijken vorm omzetting moet geschied zijn. Morisch en Petasia'sch hebben *ronge*, Bar. *donge*, Loin. *hongo;* neemt men als oudst bereikbaren vorm *dangar* aan, dan moet dit indertijd tot *darang* zijn omgezet en langs den weg *dara*, *daia* tot *dea* zijn geworden.

Een merkwaardig woord is *bio* "ei". In het Togiansch komt het voor in den vorm *biodi* en is daar de benaming voor Saccharum edule, (1) waarvan de bloeiwijze op vischkuit gelijkt; in 't Boeg. heet deze groente dan ook *tĕlu balane* "visch-eieren". Het Bar. heeft den vorm *apio*, maar daarnaast *bojo*, een weinig gebruikt syn. van *toju* "ei, testikel", dat bijv. als wisselwoord dient voor iemand die *toju* niet mag gebruiken. In 't Amp. zegt men *wawu ribojoti*, Bar. *wawu rapeto-jusi* "een gelubd varken". Vooral bij 't geen wij van het Ampana'sch weten t.o. van de lichtste lettergreep, is het zeker dat *bojo* een ouderen vorm te zien geeft van *biodi* (den eindsluiter daargelaten). Dit *bojo* moet identisch zijn met Mal. *buruk*, Bat. id. Boel. *wuruk*, enz., vooral de Soend. vorm *bijuk*, komt het Boengk. *bio* nabij. Het Bar. heeft voor "rot ei" andere woorden, het Par. heeft *bukagi*, omzetting van *bugak*, vgl. Tag. Bis. *bogok*.

Owea "schouder", met een voorslag (waarover beneden) is uit *waia* ontstaan, vgl. Daj. *baha* en Bar. *awâ* "schouder".

Etu "honderd" is uit *atu*, wellicht uit *iatu* ontstaan. *Rewu* "tienduizend" (uit *riwu*), *siro* "slurpen" en *robu* "bamboe-spruit" hebben, evenals in 't Bar., de *r* behouden. Een *g* vertoont *pagi* "rog", Par. Amp. id.

De klank van de 2e v. d. Tuuksche wet heeft in *upeu* "gal" en *nge* "naam op dezelfde wijze gewerkt. *Nge* is id.

---

(1) Saccharum spontaneum (glagah) heet *wiro*, waarsch. id. met *bio*.

met Jav. *ngaran*, enz., het Bar. heeft *ngaja* in de beteekenis „soort". Of nu *nge* uit *ngdia*, *ngea* is ontstaan, dan wel uit *ngaja*, *ngaa*, *nga*, waarbij het ontstaan der *e* onverklaard blijft, is niet zeker; voor de eerste meening is wel het meeste te zeggen.

Ook de *w* is uitgevallen, waar zij tusschen gelijke vocalen stond, bijv. *owū* „kruin", Par. *wuwu; penā* „adem", voor *penawa*, *we'e* „schaamgordel", Bar. *wewe*, *wulā* „goud", Par. *bulawa*.

De *h* is in 't algemeen uit de *s* ontstaan, bijv. *hiku* „elleboog", Bar. enz. *siku; ihi* „inhoud, vleesch", Mal. enz. *isi; baho* „water", Loin. *baso* „bloed", Mal. *basah*, Bar. *wasa* „'t haar wasschen"; *haki* „ziekte", Mal. enz *sakit; hulu* „hars", Loin. *sulu; hinole* pap" van *hole*, Bar. *sole; ohia* „zout" Mak., Bat., Malg. *sira*, Bim. Soembaw. *sija*, Sada'sch *sia; hodu* „hik", Bar. *sodu*.

Intusschen is de *s*, behalve die welke uit denzelfden klank als de Bar. *dj* is ontstaan, tamelijk gewoon in het Boengkoesch. Een regel is niet op te maken, evenmin als voor het overgaan van *l* in *j* in 't Barée. Men kan van beide verschijnselen zeggen dat zij nog onvoltooide processen zijn.

De *s* van het Boengkoesch die met de Bar. *dj* parallel is, moet van denzelfden aard zijn als de *s* in de Boegineesche woorden door Dr. Brandes genoemd op bl. 51 en 136 van zijn Proefschrift.

Van de klinkers zijn in 't algemeen *e* en *o* niet oorspronkelijk. Van de *e* uit *ai* zijn boven reeds voorbeelden gegeven; in *elo* „tong" en *enge* „neus" (eerste *e*) is de *e* uit *i* ontstaan, vgl. Mal. *lidah* en *ingus*. De *e* in de laatste lettergreep van *enge* is uit *u* ontstaan, een overgang die in het Morisch veelvuldiger is en daar zal besproken worden.

In *eko* „mandje om een pot met bollen bodem in te zetten", Par. *oko*, is de *e* uit *a* ontstaan; de stam *oko* is in ouderen vorm in Mal. *angkat*, Parr. *angga* voorhanden; ook in *pele*, in *tongano pele* „handpalm," vgl. Barée *pale*.

Keke „oksel", Bar. *kariki* en *sele* „vagina", Par. *tile* geven ook voorbeelden van *e* uit *i*. In *humeo* „mier", id. met Par. *sojo*, is de *e* uit *oi* ontstaan.

De *i* is meestal oorspronkelijk, doch staat soms ook waar talen met oudere vormen *ui* hebben, welke *ui* soms weer uit ouder *ur* (v. d. Tuuksche *r*) is voortgekomen. Bijv. *api* „vuur" (en *rapi* „stookplaats"), Morisch *apui*, O. Jav. Tag. id. Ibanag *afui*, Mad. *apoj*, Loin., Bob. *apu*, Bar., Par. id; *numangi* „zwemmen", O. Jav. *langui*, Tag., Bis., Mad. *langoi*, Mlg., Mong. *langu*, Bar. *nangu*, Mor. *nnmangoi*, Bob. *lumangoi*, Loin. *lumangu*; maar *moturi* „slapen", Bar. *moturu*, Ibng. *turug*, Bikol *torog*, Tag., Bis. *tolog*; *ngapi* „kalk", Mal. *kapur*, Formos. *apug*, Tag., Bis. *apog*; *iki* „staart", Form., Tag., Bis. *ikog*, Mal. *ekor*, Bat. *ihur*; *ni'i* „kokos", Mad. *njior*, Mal. *njiur*, Bat. id. Tag., Bis. *niug*. In deze laatste vormen is *i* uit *ui* ontstaan, nadat de sluiter eerst *j* was geworden.

Uit *u* is de *i* ontstaan in *tonisu* „wijsvinger", Bar. *tanudju*, van *tudju* „wijzen" en in *kindiwia* „namiddag", voor *kiniwia*, van den stam *kowi* (Filipp. *gabi*, Sang. *hĕbi* „nacht"), wellicht eerst tot *kinuwia* geworden, uit *o* of *u*.

De *o* is veelal uit *a* voortgekomen, bv. in *elo* „tong", Bar. *djila*, *baho* „water" Mal. *basah*, Par. *wasa* „snot", Bar. id. „'t haar wasschen" en *gasa* „sperma"; *tokia* „arm", Bar. *takie*, Boeg. *taia*, Negrito *takiai*, Sang, *takiahĕ*.

Waar andere talen *ĕ* hebben, vertoont het Boengkoesch gewoonlijk *o*, bv. *otolu* „drie", Jav. *tĕlu*; *towu* „suikerriet", Mal. *tĕbu*; *tonga* „midden" Mal. *tĕngah*; *ato* „dak", Jav. *atĕp*; *otu* „veest", Sang. *ĕtu*, Jav. *ĕntut*; *oti* „eb", Boeg. *ĕti*.

De *u* is in 't algemeen oorspronkelijk.

Woordvorm en klemtoon.

Het Boengkoesch is een vocalische taal, op dezelfde wijze als het Barée en niet zooals het Ampana'sch, het werpt den consonantischen eindsluiter weg en spaart dien niet door hem tot eene looze lettergreep uit te breiden, zooals het Ampana'sch.

De klemtoon verspringt bij aanhechting van suffixen. Grondwoorden hebben den klemtoon op de voorlaatste lettergreep, samengestelde woorden evenzoo, onverschillig waar het grondwoord dien had. Bijv. *úlu* „hoofd", *ulúngku* „mijn hoofd", *ulúmu* „uw hoofd", *mongkita* „zien", *kinitángku* „door mij gezien"; *nináhu* „gekookt", *inahúo* „te koken".

Een oxytonisch accent, waarvan enkele voorbeelden hier volgen, is gewoonlijk 't gevolg van samentrekking, bijv.: *owú* „kruin van 't hoofd", uit *wu*(*w*)*u; pená* „adem" uit *pena*(*w*)*a; olontú* „knie", waarin *tu* id. is met O. Jav. *túr*, Tag. Bis. *tuhud*, Lamp. *tuwèt; wulá* „goud" uit *wula*(*w*)*a*. In *kiná* „gekookte rijst" is de klemtoon op den stam *ka* „eten" gebleven, daar infixen dien niet veranderen. Het geaccentueerde bestanddeel in *wiwihú* „lip" en *sulubí* „stuit" is mij nog niet duidelijk.

Voorslag.

Het Boengkoesch laat dikwijls een voorslag hooren, steeds *o*, voornamelijk vóór *l*, *w*, *p* en *h*, bijv. *owuto* „lichaam", *owoi* „gezicht", *owú* „kruin van het hoofd", *owea* „schouder", *owoa* „ondiep", *owose* „groot", *ohia* „zout", *ohoani* „bij", *odidi* „klein", *olaro* „diep", *orota* „lang", *olai* „veraf", *opia* „hoeveel". Ook de telwoorden van 2–9 hebben een voorslag, waarover later.

In *upeu* „gal" kan men de eerste lettergreep niet als een speciaal Boengkoeschen voorslag beschouwen. In

intowu, Saccharum spontaneum, het bekende oeverriet dat op Java *glagah* heet, zal de genasaleerde voorslag een dergelijke beteekenis moeten hebben als in 't Sangireesch de genasaleerde reduplicatie, die op bl. 69 der Spraakkunst is besproken. Op zijn Sangireesch zou het Boengkoesche *intowu* dus *tĕntuwu* luiden, als benaming voor eene plant die zoo sprekend op suikerriet gelijkt.

De verwante talen wijzen duidelijk aan dat de beginlettergreep der hier gegeven woorden een voorslag is. *Owuto* is Loin. *butang*, Bob. *buto; owoi* is Bob. *baja* „aangezicht, vgl. Bar. *wajo*, *limbajo* „spiegelbeeld", *pembajo* „spiegel", dus „verschijning", *owoa* is het Par. *boa* „leeg, inhoudloos", *odidi* is Sang. *didi*, *olai* is Bar. *lawa*, *opia* het Bar. *pia*, Jav. enz. *pira*.

Nasaleering.

Deze biedt niets bizonders aan en is door de wijze waarop de genitief-betrekking wordt aangeduid en door het veelvuldig gebruiken van infixen, waar de Posso'sch-Todjo'sche talen prefixen gebruiken, zelfs minder veelvuldig dan in die talen. Bij de aanhechting van *-ku* en *-to* (pron. suff. 1e pers. enk. en incl. mvd.) wordt genasaleerd: *anungku* „van mij", *anunto* „van ons allen".

Samentrekking.

Vooral na het uitvallen van een medeklinker (incl. hamza) wordt samengetrokken. Bij het bespreken van den klemtoon en van het uitvallen van *j* en *w* zijn reeds voorbeelden van samentrekking gegeven, waarnaar hier kan verwezen worden.

Woordherhaling.

Tamelijk veelvuldig is dit verschijnsel in het Boengkoesch; ook herhaalde zelfstandige naamwoorden blijven hun karakter behouden, wat niet het geval is in de Posso'sch-Todjo'sche talen. Ongerekend vormen die klanken nabootsen,

bijv. namen van vogels die naar hun geluid heeten, zooals *pa-pa*, *kere-kere*, *teka-teka*, *golo-golo*, die niet uit de herhaling van een oorspronkelijk niet herhaald woord bestaan, komen in de P. T. talen geen substantieven voor die met woordherhaling zijn gevormd. Men hoort wel uitdrukkingen als *djamo djaja-djajanja ralulu* „men heeft slechts aldoor den weg te volgen", *podo koro-koronja*, *tapodjaja* „alleen maar steeds de rivier gebruikt men als weg", maar deze uitdrukkingen *djaja-djajanja*, *koro-koronja*, die verkortingen zijn van *djajanja*, *djajanja* „de weg en nog eens de weg, altijd maar de weg", zijn geen zelfst. naamwoorden. Alleen *pala-pala* „een bank of rak bij een badplaats, om kleeren op te leggen of elkaar 't haar te reinigen" is een herhaald woord dat zelfst. n. w. is gebleven, doch in herhaalden vorm bestond het zeker reeds vóór 't Bar. daar het ook in 't Mak., Mal., Bat., Malag., Tag., Bis. een herhaalden vorm heeft.

Ziehier eenige voorbeelden in 't Boengkoesch: *tina-tina* „klein meisje", *wale-wale* „hut", *lea-lea* „strandvloo", *kadu-kadu* „zak voor sirih-pruimerij", *mia-mia* „pop, schaduw", *tole-tole* „oorring", *manu-manu* „vogel". Hierin heeft de herhaling de beteekenis van „in 't klein, ongeveer, bijkans, oneigenlijk zijnde wat 't grondwoord aanduidt"; zoo bet. van *tina*[2] het grondwoord „vrouw", van *wale*[2], „huis" (het Boengkoesch gebruikt voor „huis" *raha*), van *lea*[2], „mier" (in 't Bar.), van *kadu*[2] is het grondwoord id met Mal. *karung* „zak", van *mia*[2], ook in het Boengkoesch, „mensch" van *tole*[2] is het „een pandan-bladreep in het oorlel-gat opgerold, om dit wijd te houden", van *manu*[2] is het, ook in 't B., „kip". Andere voorbeelden zijn nog *palu-palu* „hamer", van *palu* „smeden", een werktuignaam dus, evenals *goro-goro* „keel", vgl. het Bar. *megoro* „keelgeluiden maken, gorgelen", ook wel gebruikt

voor „boeren laten", vgl. ook Loin. *gogohong*, Bob. *gogorong*, waar de reduplicatie de woordherhaling vervangt. *Gala-gala* „harpuis, hars, teer", Jav., Mal., Mak., Boeg. id.; *ari-ari* „straks", wellicht grondwoord van *ai* „deze", *ri ai* „hier", 't welk, als het Tijdaanwijzend gebruikt werd, „nu" zou moeten beteekenen, zoodat *ari-ari* met ons „op 't oogenblik" is weer te geven. Verder nog *kala-kala* „mier", dezelfde soort (lichtrood en niet bijtend) die in 't Bar. *nggala-nggala* heet. Verder bij werkwoorden om herhaling of versterking der handeling aan te duiden, bijv. *mongkaka-ngkaka* „stotteren", ook bij ons met een frequentatieven vorm, zooals in den aard der uitdrukking ligt; *kabo-bo* „boeren laten", *kamo-mo* „glimlachen", *me'unda-unda* „glimlachen", *tesea-sea* „afgunstig", *me'ale-ale* „spelen". Waarschijnlijk kan men de meeste werkwoorden op die wijze herhalen.

Reduplicatie is eene verkorte woordherhaling. Zij kan dus naast de woordherhaling staan in ongeveer dezelfde kracht, zooals bijv. in het Barée, waar men redupliceert om niet te lange woorden te krijgen. In het Boengkoesch zal het wel juist zoo zijn; voorbeelden: *tutumbale* „op den rug liggen", ook in 't Bar. vaak met reduplicatie gebruikt, *motutumbole; bita-bitara*, half herhaald, half geredupliceerd, „spreken, babbelen"; *tutu'u* „zeker, bepaald", Bar. *tu'u; tutu'umo wali!* „juist, vriend!" *bibintaomo umano*, *toramo keu mongura* „als het rijstveld is afgebruikt, groeit er kreupelhout op"; dit *bibintaomo*, ontdaan van de achtervoegsels *o* en *mo*, is een geredupliceerde vorm die in 't Bar. *benta* luidt en „op (fini), af, gedaan, klaar" beteekent; *bobongkelu Baho La* „de rivier *La* is bochtig", redupl. van *bongkelu* „krom".

De reduplicatie biedt in het Boengkoesch niets bizonders aan, zóódat ik het bij deze voorbeelden kan laten.

Genitief-verhouding.

Deze wordt in 't algemeen op dezelfde wijze aangeduid als in 't Boegineesch, n.l. door het regeerende woord te verbinden met het pron. suff. 3e pers. -*no*. Daarnaast komen de beide manieren voor die in het Barée gebruikelijk zijn, n.l. nasaleering van den beginner van 't woord dat bij ons in den tweeden naamval staat, en eenvoudige nevenstelling, of liever samenstelling, daar twee aldus verbonden woorden met één hoofdtoon worden uitgesproken. Eene omschrijving met *nu* (*anu*) komt niet voor; deze zou zich trouwens naast de bijna geheel gelijkluidende met -*no* niet kunnen handhaven.

Voorbeelden: *sangano lima* „span van de hand", *wukuno tokie* „elleboogsknobbel", *iano karu* „beenpees, verze", *tongano pele* „handpalm", *ngeno sau* „de naam van het jongetje", *indona sau* „de moeder van het ventje", *larano bela* „litteeken der wond", *tonuanano mia mate* „geest van een afgestorvene", *anano sumpi* „pijlen van 't blaasroer", *wukuno tabako* „tabakszaad", *wuano keu* „boomvrucht; *ta'ino pue* „windvuil, wolk", *uluno baho* „oorsprong van 't water", *paharoano mia mate* „doodkist", *siuno raha* „hoek van 't huis".

Van de tweede wijze:
baho mata „traan", *ana wula* „ster", *ta'i mata* „slaper, oogvuil", *pu'u baga* „kaak", *towo ulu* „schedel", *wuku borongko* „adamsappel", *wawo ngkaru* „wreef van de voet", *sala nta'i* „darmen, ingewand", *taku mpalo* „billen", *ana ngkulisu* „ringvinger", woordelijk: „oneigenlijke pink", *lambu ntina* „vrouwenbaadje", *laro ngkeu* „in het bosch", *kuli ngkeu* „boomschors", *lewe ngkeu* „zeil", woordelijk „bloembladeren".

Er is dus geen redelijke twijfel, of het Boengkoesch behoort tot de W. lijke afdeeling der Indonesische talen

volgens de grenslijn van Dr. Brandes; dat ook 't Banggaa'sch daartoe behoort, kan blijken uit Riedels mededeeling in Bijdr. Kon. Inst. V, 4, 13. Dat de Heer de Clercq met de gegevens waarop Brandes zijne stelling heeft gegrond, niet kan werken, rechtvaardigt al heel weinig zijne uitspraak dat „de grens van Brandes slechts fictieve waarde heeft". (Bijdragen tot de kennis enz. bl. 129, Noot 2). Aan één enkel gegeven dat de bedoelde stelling weerlegt, zouden wij meer gehad hebben dan aan zulk een twijfel op negatieve gronden.

Voorvoegsels.

De prefixen staan in 't Boengkoesch niet zoo uitsluitend op den voorgrond bij de werkwoordsvorming, als in de Posso'sch-Todjo'sche en Parigisch-Kailische talen, daar de invoegsels in 't Boengkoesch nog van groote beteekenis zijn. De voornaamste voorvoegsels zijn:

mo-, al of niet met nasaleering aangehecht, in 't algemeen gelijkstaand met Bar. *mo-*, *ma-*. Voorbeelden:

mongká „eten".
mo'inu „drinken".
moturi „slapen".
mo'ipi „droomen".
monsú „op 't hoofd dragen".
modoe-doe,„aan de hand dragen".
molo'e „spreken".
mongkaka [2] „stotteren".
montunu „in brand steken".
mototaha „lachen".
mohodu „hikken"
monsela „met zijn tweëen dragen".
momá „gapen".
monahu „koken"
moaha „slijpen".
mompaho „poten".
mombula „planten".
mo'asa „verkoopen".

Ook vóór stammen die reeds met een ander voorvoegsel zijn samengesteld, zooals:

mopakuli,„geneesk. behandelen".
mokotundu „knikkebollen".
mokongilu „rheumat. hebben".
moponangi „overwinnen".
mompodea „hooren".
mompuai „in de zon drogen".
mombeweu „doodenf. vieren".
montinetado „manen".

De nominale vorm hierbij is *po-*, bijv. *po'ipi* „droom", *pompaho* „pootstok", *ponahua* „kookplaats", *pobansi* „houwer", *poturia* „slaapplaats".

In kwalificeerende vormen, als adjectieven in gebruik, staat *mo-* in 't Boengkoesch gelijk met *ma-* in 't Barée, bijvoorbeeld:

motu'a „oud". *mokula* „warm".
mongolo „tandeloos". *mokoseo* „koud".
moiko „goed" *moholo* „smal".
mompodo „kort". *moroso* „krachtig".
monipi „dun". *morengke* „zwak".
morungku „mager". *mowangi* „droog".
moleo „recht". *mobaho* „nat".
mo'ila „wild". *mosa'o* „leelijk".
monea „tam". *monene* „licht, niet zwaar".
motea „hard". *mongura* „jong".
mosole „week". *mongkere* „arm".
mo'olo „zuur". *mokia* „dapper".
mohalo „zwart". *moana* „rechts".
mohowi „verzadigd". *moiri* „links".
moahi „smakelijk". *momea* „rood".
mota'u „knap". *mopa'i* „bitter".

Hetzelfde is het geval met *me-*, dat niet zoo druk in gebruik is als *mo-*.

melepa „zitten als een vrouw". *me'unda* „knikken".
mehonda „liggen". *menani* „zingen".
mekohe „fluiten". *mekutana* „vragen".
meunuhi „spuwen". *mehapu* „ontkennen".
memeke „hoesten". *mebaho* „baden".
meki'ana „baren". *menangu* „vertellen".

Met kwalificeerende beteekenis:

medadi „veel". *mentia* „zwanger".
melene „dik". *mentaso* „scherp".
mehano „eenige, enkele". *mewongko* „met een krop".

De nominale vorm is *pe-*, zooals in:

pewanga „ketel". *peleleanga* „schoonzoon".
penuhia „kwispedoor". *pesaindo* „broeder, zuster".
penangu „verhaal". *petutuai* „familie".

Ma-, gelijk het Bar. *ma-* en in 't algemeen gelijkwaardig met het bekende Indon. *ma-*; in het Boengkoesch grootendeels verdrongen door *mo-*. Voorbeelden: *mahaki* „ziek", *masipa* „nauw", *maputc* „wit".

Poko-, hetzelfde als Bar. Par. enz. *paka-*, causaal van stammen die met *ka-* hun nominalen vorm maken. Dit *ka-* moet dus in 't Boengk. *ko-* luiden, vgl. ook de boven voorkomende voorbeelden van *moko-*. En blijkens het voorbeeld *meki'ana* staat naast dit *ko-* een *ki*, zooals naast Bar. *ka-* ook *ke-* *ki-* staat. Mijn eenige voorbeeld van *poko-* is: *pokoupuo*, „maak af, maak op", Par. *pakaupu* (*naupumo* „sudah habis"), Bar. *pakapura*.

Ta-, *te-* of *to-*, ongeveer gelijkwaardig met Bar. *te-*, *ta-*, *to-*, Mal. *tĕr*, zooals in:

tapeha „gebroken". *tebantu* „omgevallen".
toili „stroomafgaand". *tetalia* „met bezigheden bezet".
tetutu „in slaap gevallen". *telingke* „scheef".
tetebá „gehuwd". *tehalo* „schuldig".
teposia „gescheiden". *tesea-sea* „jaloersch".

Met het Bar. *ra-*, *nda-*, het Amp. *i-*, staat gelijk het Boengk. voorvoegsel *i-*, waarmee wordt aangeduid een passieve vorm bij welken de agens op geenerlei wijze wordt aangeduid. De vormen met dit voorvoegsel worden in het Boengkoesch ook nog samengesteld met het achtervoegsel *-o*, dat met een eindklank *o* tot *ó* samensmelt en overigens zonder eenigen tusschenklank wordt aangevoegd. De kracht van dit *-o* kan ik niet bepalen. Gelijk aan het Bar. *-mo* zal het wel niet zijn, daar ook het Boengkoesch *-mo* kent en nog wel achter *-o* aanvoegt. Identisch

met het bekende *-an*, *-ang*, in 't Sang. bij het locaal passief in gebruik, en dikwijls alleen passief-vormer, waar *i-* is afgevallen (Spraakkunst blz. 190), kan het ook moeilijk wezen, daar dit achtervoegsel in 't Boengkoesch in den vorm *-a* voorhanden is. Dat de beteekenis in 't practisch gebruik zoo goed als verloren is gegaan, kan men hieruit opmaken dat het bij adjectieven bijv. naar believen wordt aangevoegd of weggelaten, zonder dat de beteekenis anders wordt. Intusschen, zekerheid ontbreekt nog.

Voorbeelden: *ienao* „gevlochten" (*mo'ena*, stam *ena*); *iseuo* „genaaid" (*monseu* „naaien" stam *seu*), bijv. *iseuo ke ienao ompeo ai?* „is deze mat genaaid of gevlochten?"

iasao „verkocht" van *asa*, *ma'asa* „verkoopen".

inahuo „gekookt, te koken", van *nahu*, *monahu* „koken".

iolio „gekocht, te koopen", van *oli*, *mo'oli* „koopen".

ipuaio „in de zon gedroogd", van *(pu)ai*, *mompuai* „zonnen".

iampuo „in de draagsarong gedragen" van *ampu*.

indő „ingeslikt, te slikken", van *udo* met *i-* en *-o*.

Van andere voorvoegsels kan ik geen voorbeelden geven, hoewel het zeker is dat er nog eenige bestaan.

Invoegsels.

-Um- heeft nog een zeer belangrijk aandeel in de vorming van werkwoorden en is niet, zooals in de Posso'sch-Todjo'sche talen, dood. Het vormt in 't algemeen intransitieve werkwoorden. Vóór een stam die met een klinker begint, is *-um-* naar onze schrijfwijze, voorvoegsel; feitelijk is het daar evengoed infix, want het wordt na de begin-hamza ingevoegd. Voorbeelden:

sumusu „zuigen", van *susu* „borst, uier".

sumende „springen", van *sende*. bijv. *sumende kitamo le wita* „laat ons aan land springen".

humopa „blaffen", stam *hopa*.

tumade „staan", stam *tade*.

tumanda „zitten”, stam *tanda*.
lumeo „duiken” stam *leo*.
tumora „leven” stam *tora* (Par. „gedenken”).
Na de begin-hamza is *-um-* ingevoegd:
umumpa „dalen”, stam *umpa*.
umoho „loeien, hinneken”, stam *oho*.
umatiho „niezen”, stam *tiho*, Bar. *tiso*, *metiso*; de Boengk. vorm schijnt secundair.
umeme „pissen”, van *eme* „pis”, Bar. „sop, nat”.
umo'owi „op den buik liggen”, van *o'owi*.
umotu „winden laten”, van *otu* „veest”.

Even gewichtig is *-in-*, 't welk nog drukker wordt gebruikt dan *-um-*, daar het syntactisch geheel gelijk staat Bar. voorvoegsels *na-*, *ni-*, dus dient om het passief met agens-aanduider te vormen, 't zij die agens door een persoons-exponent wordt aangeduid, 't zij die afzonderlijk wordt vermeld of reeds is genoemd.

Voorbeelden zijn:
tinewa „in een slendang gedragen”, van *tewa*.
rinongó „op den rug gedragen”, van *rongó*.
kinalemba „in een mand gedragen”, van *kalemba*, *lemba*.
pinewento „gedaan, uitgevoerd”, van *pewento*, *wento*.
tinunu „aangestoken” (vuur, licht), van *tunu*.
pinepate „gedood”. van *pepate*, *pate*.
pinuai „in de zon gedroogd”, van *puai*, *ai*.
sinanga „vleesch”, van *sanga*, Bar. „vleesch”.
hinole „pap” van *hole*, Bar. *sole*.
dinui „sago”, van *dui*, Bar. „sagopap”.
pinekaria „fokbeest, huisdier”, van *pekaria*, *karia*.
hinoru „weefsel”, van *horu*.
pinole „klein gehakt hout”, van *pole*.
pinetawa „krijgsgevangene”, van *tawa*.
tinado „schuld”, van *tado*.

Men ziet dat *-in-* ook wordt ingevoegd in stammen die reeds een voorvoegsel hebben. Sommige woorden met dit infix hebben de beteekenis van zelfst. naamwoorden.

Een voorbeeld van passief met persoonsexponent levert de vervoeging van den stam *kita* „zien", aldus:

kinitangku „door mij gezien, van mij gezien, het van mij geziene".

kinitamu „door u gezien, enz."

kinitano „door hem, haar, hen gezien".

kinitanto „door ons (incl.) gezien".

kinita mami „door ons (excl.) gezien".

kinita miu „door ulieden gezien".

De klemtoon val in al deze vormen op de voorlaatste lettergreep.

Bij stammen die met hamza beginnen, wordt *-in-* na de hamza ingevoegd, bijv. *ampu*, *inampu* „op de heup gedragen", *inoli*, „gekocht", *inasa* „verkocht".

Het onderscheid tusschen de drie vormen waarmee een 1e persoon van 't werkwoord kan worden uitgedrukt, maakt duidelijk dat men hier te doen heeft met participia perf. pass., voorzien van het pron. suff. of gevolgd door den genitief-vorm der persoonlijke voornaamwoorden. Zoo is dus *inolingku* „iets door mij gekocht, mijn koopsel, mijn inkoop", waarnaast men heeft *kupo'oli* en *kude mo'oli*. Men heeft bijv. iets gekocht en draagt dat naar huis, een voorbijganger vraagt: *hapa tinewamu?* „wat is het dat je in je sarong draagt, wat draag je?" Antw. *inolingku*. Vraag: *le sua inolimu?* „waar heb je 't gekocht?" Antw.: *le olu inolingku* „op de markt heb ik 't gekocht". Vraag: *inoli i nai?* „gekocht door wien?" Antw.: *kude mo'oli* „ik heb 't gekocht". Wil men met zijn antwoord in den toon en dus in de constructie van de vraag blijven, dan kan men op *ioli i nai?* antwoorden: *inolingku aku* „mon emplète á moi".

Den zin *le olu inolingku* zou men ook kunnen uitdrukken met: *le olu kupo'oli* omdat *kupo'oli* ook steeds op een voorwerp doelt en beteekent „ik heb het gekocht", tegenover *kude mo'oli* met den vollen, dus den nadrukkelijken vorm van het pers. voorn. woord, wat te vertalen is met „ik ben kooper, ik ben de kooper". Daar dus de „vervoegde" vormen, in 't bizonder die met pers. expon. steeds betrekking hebben op een voorwerp, daar ze een nominaal karakter hebben, is het ook waarschijnlijk dat in het Barée de vormen met *na-*, *ni-* persoons-exponenten gehad hebben, daar zij altijd op een voorwerp doelen, afgezien nog van het feit dat vormen als *nakitanja* „door hem gezien" hier en daar gehoord worden. Zinnen als: *natima kina'a, nakoni*, „hij nam rijst en at die op", tegenover *natima kina'a*, *mangkoni* „hij nam rijst en at, deed zijn maal" maken dit duidelijk genoeg.

Voorbeelden van vormen met *ku-*:

kutupeo „ik sla (het) met de vuist", van *tupe*.
kuto'orio „ik weet het", van *to'ori*,
kulalupangio „ik vergeet het", *lalupangi*, *lupa*.
ku'unda „ik houd er van", van *unda*.

Van het invoegsel *-an-* is mijn eenige voorbeeld *tonisu* „wijsvinger" van den stam *tisu*, Bar, *tudju* „aanwijzen".

Achtervoegsels.

Van de suffixen is *-a* gebruikelijk in zijne bekende beteekenis van plaatsaanwijzer, in gewonen en in overdrachtelijken zin, zooals de volgende voorbeelden aantoonen:

sondowa „blaasbalg" van *sondo*.
tondoha „aambeeld" van *tondo*.
ponahua „kookplaats" vau *nahu*.
poturia „slaapplaats" van *turi*.
penuhia „kwispedoor" van *nuhi*.
peharoa „verblijfplaats" van *haro*.

burua „kist" van *buru*.

pompetandoa „klopplank" van *tando*.

In *kindiwa* is *-a* voorhanden; 't staat voor *kiniwia* en de stam is *kiwi* of *kowi*, reeds vroeger besproken in dit Tijdschrift, Dl. 42, bl. 577.

pote'a „duif", van *pote*. vgl. *mapute* „wit", heeft ook in de naburige talen het suffix *- a*, bv. Bar. *puti'a*, Boeg. *puteng*, Sang. *pontîng*.

peapua „hoofd, vorst" heeft tot stam *apu*, het bekende woord voor „grootvader, heer, oudste, god, baas, meester", enz., zooals Min. talen *ĕmpung*, Boeg. *opu*, Mal. *ampu*, Jav. *mpu*, enz. Het voorvoegsel *pe-* is de naamw. vorm van *me-*; *meapu* is, evenals Bar. *mepue*, „tot heer hebben, hulde bewijzen", dus *peapua* „aan wien hulde wordt bewezen, jang dipĕrtuan."

tanoa „graf" is wellicht van *tano*, Loin. Bob. „aarde, grond", voor welk woord het Boengk. *wita* gebruikt, Petas. id., Morisch *wute*, Lalakisch *owuta*, Moena'sch *owite*. Indien het Boengk. een equivalent van Mal. enz. *tanah* gebruikte, zou dit waarschijnlijk *tano* luiden. Wat in dit geval de *-a* moet beduiden, is niet geheel duidelijk: wellicht is 't een verkleiningsuitgang, zoodat *tanoa* te vertalen is met „een stukje grond, aardhoop" of derg.

luria „doerian" vertoont ook in het Boengk. een vorm die doet denken aan overname. „Doren" is *rui*, evenals in het Bar. Par. enz. Het is bekend dat in de meeste Indon. talen de woorden voor „doren" en „doerian" niet overeenstemmen. De verschillende namen voor deze vrucht in de Toradja'sche talen zijn reeds elders door mij opgegeven; alleen vul ik hier nog aan: Petas. *luria*, Mori'sch *madue*, Lalaki'sch en Moena'sch *duria*.

Andere suffixen zijn o.a. het reeds genoemde *- ako*, waarvan ik geen andere voorbeelden heb dan de twee

boven vermelde: *mesopako* „ingaan" en *meluarako* „uitgaan" en een derde: *mebantulako wotono* „zich zelf laten vallen", van denzelfden stam als *tebantu* „komen te vallen". Uit dit laatste blijkt de causaal-vormende kracht van *-ako*, 't welk zich evenals Mal. *-kan*, Jav. *akĕn* gaat ontwikkelen, zooals ik reeds van het Bar. *-aka* heb aangetoond.

Over *-o* is reeds boven gesproken; van *-i* en *-ka* heb ik geen voorbeelden. Het ook reeds genoemde *-mo* is geen suffix maar eene enclitica.

Voornaamwoorden.

Persoonlijke: 1e pers. enk. *kude*, mv. *kita* (incl.), *mami* (excl.)
2e pers. enk. *munde*, mv. *miu*.
3e pers. enk. *tade*, mv. *mia*.

Het bijzondere dezer vormen is, dat zij ongeveer identisch zijn met die welke de verwante talen, en ook het Boengkoesch zelf, als pron. suff, of als genitief der pers. voornaamwoorden gebruikt, zooals uit het volgende te zien is:

Pron. suff. 1e pers. enk. *ngku*, mv. *nto* (incl.), *mami* (excl.)
2e pers. 〃 *mu*, 〃 *miu*.
3e pers. 〃 mv. *-no*.

Bij vergelijking blijkt dat de pers. voornaamwoorden zijn samengesteld met een versterkende partikel, zoodat zij in den nadrukkelijken vorm staan. Dit is niet vreemd, als men bedenkt dat de volle vorm der pers. voornaamwoorden op zich zelf reeds nadrukkelijk is, daar men dien alleen gebruikt als men met nadruk zich zelf of een ander bedoelt. De versterkende enclitica *de* is o.a. bekend in het Parigisch, bijv. *aku de, ranga* „akulah, kasian", *ia de we* „hij is het"; in het Bar. is *de* een uitroep van verwondering, pijn, enz. bijv, *o de ineku!* o moederlief! *o de jaku! o de de madju'a* „au, wat doet dat pijn!" Bij den 2den pers. is *de* met nasaleering aangehecht.

Van *tade* moet dus de grondvorm *ta* zijn. Dit woord weet ik niet te verklaren. Onder de aanwijzende voornaamwoorden komt het niet voor. Alleen het Bobongko'sch heeft als aanw. v. n. w. 3e pers. *taio*, waarin *ta* er uitziet als een voorvoegsel, vóór *io* het eigenlijk voorn. w. Indien dit *ta* hetzelfde is als dat van *tade*, dan bevat *tade* niet het eig. voornaamwoord, maar is een demonstratieve partikel, die als voornaamw. 3e pers, dient.

Van de meervoudsvormen zijn *kita* en *nto* (*ta* met nasalen tusschenklank) geheel gelijk aan de correspondeerende vormen in 't Barée. *Mami* is de bijvorm van *kami* die in 't Bar. als genitief van *kami* dient, 't welk het Boengk. niet heeft.

Ook *miu* is als zelfstandige en als verkorte vorm dezelfde. Den volledigen vorm vindt men in 't Paloesch, 't welk *komiu* zegt in den zelfstandigen, *miu* in den verkorten vorm.

Mia is hetzelfde woord als in 't Boengk., Bob., Loin., Moena'sch, Boetonsch voor „mensch" wordt gebruikt; het is als voornaamwoord 3e pers. steeds meervoudig op te vatten.'

Aanwijzende Voornaamwoorden.

1e pers. *ai* „deze, dit", 2e pers. *sou* „die, dat", 3e pers. *so'i* „gene, gindsche".

Deze woorden worden ook als plaatsaanwijzende bijwoorden gebruikt, *riai* „hier", *so'i-so'i* „daar ginds".

In *sou* en *so'i* is de *s* gelijkwaardig met Bar. *dj* of *ndj* in *ndjau* en *ndjo'u*; het eerste beduidt „ginds", het tweede „heengegaan".

Vragende Voornaamwoorden.

inai „wie?", *inai sou* „wie is dat?"

hapa „welke, wat, wat voor?" *mia hapa* „ wat voor iemand".

Met *nai* is te vergelijken Sang. *sai*, *i sai* „wie?" *Hapa* beantwoordt vormelijk aan Jav. *sapa*, en zal daarmee ook wel identisch zijn, daar het evengoed van personen als van zaken kan gebruikt worden.

Telwoordon.

1 *asa*, 2 *orua*, 3 *otolu*, 4 *opá*, 5 *olima*, 6 *onô*, 7 *opitu*, 8 *hoalu*, 9 *osio*, 10 *hopulu*, 11 *hopulu ko asa*, 12 *hopulu ka orua*, 13 *h ka otolu*, enz.

20 *ruapulu*, 30 *tolupulu*, 40 *patopulu*, 50 *limapulu*, 60 *nomopulu*, 70 *pitupulu*, 80 *halupulu*, 90 *siopulu*, 100 *sa'etu*, 1000 *samadala*, 10,000 *sarewu*.

De telwoorden hebben een voorslag *o*, n. l. die van 2–9, welke bewijst dat de vormen die met *pulu* zijn samengesteld de oudere zijn, 't geen nog bevestigd wordt door den klemtoon van *opâ* en *onô*, waar het accent op den stam is blijven rusten, terwijl in *nomo* en *pato* nog vollediger vormen te zien zijn. De eerste lettergreep van *asa* kan geen voorslag heeten, daar hij thans den klemtoon draagt.

De vorm *hoalu* staat tot Bar. *uaju*, gelijk *ohoani* tot *uani* „honingbij". De eerste lettergreep van *hoalu* kan uit *ohalu* zijn omgezet, 't welk weder uit *walu* (met dikke *w*) moet ontstaan zijn, dat een voorslag krijgende, de *w* heeft verzwakt, zonder die geheel te verliezen.

De met *pulu* samengestelde vormen voegen geen nasalen tusschenklank in.

De klankwijziging *sa'etu* voor *sa'atu* is reeds boven vermeld.

Wat *samadala* is, weet ik niet recht. In het Barée ken ik *kadala*, een wisselwoord voor *pale* „hand, arm"; *sambira kadala* wordt ook wel gebruikt voor „vijf". Intusschen kan „hand", al is 't zelfs „handvol" moeilijk „duizend" beteekenen. Waarschijnlijk is *dala* id. met

Mal. *dalam*, enz., Boengk. *laro* „binnen, diep", daar de woorden voor „binnen" ook „duister" beteekenen" en de uitdrukkingen voor groote getallen dikwijls syn. zijn met „duister, nevel, nacht", zooals het Boengk. *reiwu* (uit *riwu*), Bar. *riwu;* ook Bar. *sowu* „duizend". Boeg. *sèbu*, Nap. *sobu*, van den wortel *wir*, *wur* en Malg *alina* „nacht" voor 10,000, Bat. (Dair.) *gèlap*, voor de getallen boven 10,000. Zie ook Dl. 42, bl. 142 van dit Tijdschrift.

De *Adverbia Numeralia* worden met *pe-* gevormd, waar vóór nog een prefix *da-* wordt gevoegd. De vormen van af „tweemaal" zijn dus: *dapendua*, *dapentolu*, *dapempato*, *dapelima*, *dapenomo*, *datempitu*, *dapehalu*, *dapensio*, *dapempulu;* hetzelfde voorvoegsel (*pi-*) vormt in 't Jav. Mak. Watoesch ranggetallen; het Petasia'sch heeft *pe-* voor de vorming van adv. num.

Wat nu *da-* is, valt niet zeker te zeggen. Het Bar. kent een voorvoegsel *da*, dat nog min of meer los staat van het woord waar 't voorgevoegd is. Dat *da* moet oorspronkelijk identisch zijn met het voorvoegsel *ra-* 't welk een passief vormt waarbij de agens niet wordt aangeduid, 't zelfde wat het Boengk. met *i-* uitdrukt. Indien wij deze beide voorvoegsels als synoniem mogen beschouwen, dan is de vertaling van *dapendua* „om er twee mee te maken", terwijl *pendua* „tweemaker" beteekent. Vergel. het gebruik van *ika-* in 't Tag. Bis. Iban., tegenover dat van *ka-* in 't Pamp. Boel. Sang. bij de rangtelwoorden.

Voor „éénmaal" gebruidt het Boengk. *dampohona*, Petasia'sch *pohona*. Daar beide talen het pron. suff. 3e p. *-no* uitspreken, kan *na* hier geen suffix zijn, maar moet tot den stam hooren. Indien *po-* hier voorvoegsel is, moet men misschien *hona* vergelijken met Sang. *mona* „voorsteven", grondwoord van *kalèmona* „eerst". De

vorm *tapopohona* „nu en dan" is geheel gelijkwaardig met Bar. *tesasangkani*, woordelijk „zoo eens een enkelen keer".

Eenige merkwaardige woorden mogen hier nog besproken worden:

bungku „rug" beteekent oorspr. wel „bult, berg, verhevenheid", vgl. Loin, *bungkut*, Bar. *mungku*, *tamungku* „berg", Bar. *bungku* „bult", *bonggo* „voorovergebogen", *tolibungku* bijnaam van de kat, omdat zij een ronden rug maakt, *buruku* „omgebogen rijstaar", *bungkusi* „dik, mollig rond" van meisjes en kinderen, *bungkula* „rond, van de borsten van jonge meisjes", *wongko* in *mawongko raja* „met opgeheven, opgekomen lust, verheugd", Boenk. *wongko* „krop" *mewongko* „met een krop". De oorspronkelijke beteekenis van *To Bungku* zal dus wel zijn „hooglander, bergbewoner".

ngira „verhemelte", luidt in het Mori'sch en Petasia'sch *langira*, welk woord men, denkende aan 't Mal. *langitan* lust krijgt van *langi* af te leiden. Doch de gewone vorm van dit woord in de Toradja'sche talen is *ngara*, aldus in 't Par., Saoes., Ampan., Taw., Sig., Lalakisch, Moena'sch, in 't Nap. en Bada'sch *kara*, Lind. Koelawisch en Paloesch *ngare*, Barée en Baria *langara* en in het Bobongko'sch *ngarar*. Het Petapa'sche heeft den bizonderen vorm *langura*. De lettergreep *la* schijnt dus niet tot den wortel te behooren, wellicht is het de wortel van het woord dat in 't Mal. *dalam* luidt, dus de Toradjasche vorm van *lam*. Het Nap. en Bad. *kara* schijnt wel een oudere vorm van *ngara;* in het Bar. is *kara* „hard", Mal. *kèras; langara* zou dan juist zulk een vorm zijn als de Par. uitdrukking voor „bosch" *lara nggaju* (*lara* en *kaju*) en de Boengkoesche voor „tuin, bebouwd veld" *tonga lere*, eig. „midden in den tuin".

olu „markt" is id. met Bar. *oju* „knoop", ook „touw met knoopen" dat het aantal nachten aanwijst die nog vóór een bepaalden dag moeten verloopen. Daar nu de marktdag op een bepaalden dag wederkomt, is de benaming voor den tijdaanwijzer op den aangewezen dag toegepast.

oleo „zon", Petas. Mor. Lalakisch id., Petapa'sch *eleo*, Moena'sch *ogholeo*, Nap. *alo*, Posso'sch-Todjo'sche en Par.-Kail. talen *eo*; dit laatste moet voor *ejo, elo, alo* staan, zoodat het Nap. den oudsten vorm heeft. De *o* der laatste lettergreep is uit *au* samengetrokken (zie de vormen opgegeven in Kern's Fidjitaal, bladz. 206). De *o* der laatste lettergreep in *oleo* is dus wel niet oorspronkelijk maar toch ouder dan de klank *eo*, die door mouïlleering der *l* moet ontstaan zijn, tenzij men aanneme dat *oleo* hetzelfde proces heeft doorgemaakt als de bovengenoemde woorden *pea*, *wea, seu*, *rea*, *bea, nea, tea*, zoodat het dan voor *olalo* moet staan. Nu is er in 't Bar. een wisselwoord voor *eo*, nl. *lano*, 't welk voor *lalo* kan staan; het woord *oleo* heeft, als het daarmee identisch is, een voorslag *o,* vóór *l* zeer gewoon (zie boven). Het ook reeds bovengenoemde *lumoe* „duiken", stam *leo*, Par. *lojo*, Bar. *lodongi* (verdrinken), van den wortel *lam*, heeft denzelfden weg afgelegd. Alleen blijft dan nog de *l* in 't begin van *lano. lalo* te verklaren. Deze kan uit de middelste *l* zijn herhaald of zou het lidwoord *la* kunnen zijn waarmee de Zon, die zeer zeker door de voorouders der huidige Toradja's is vereerd, als persoon werd onderscheiden. Vgl. de godennaam *La-Saeo* in het Barée.

sabale „van af", bijv. *sabale Petasia* „van den kant van Petasia, is hetzelfde woord als het Bar. *sambali* „aan de andere zijde". De stam is in 't Bar. *bali* en *wali;* in *iwali* „vijand, tegenstander" en waarschijnlijk ook in *bale* „vriend, kameraad", aan welke beide begrippen dat van „tweede, andere, vis-à-vis" ten grondslag ligt.

inia „stad, dorp, vestiging" staat misschien voor *ginia* en zou dan de stam *gia* met het infix *-in-* zijn. Van dit *gia* zou dan moeten komen het Bob. *gianan* „huis" en wellicht ook de naam van het eiland *Togian*. Dat *-in-* naast *-an* in synonieme beteekenis kan staan toonen de Bar. woorden *linoro* en *roroa* „geroost vleesch", beide van den stam *roro* „roosten, schroeien". En dat voor „dorp" en „huis" ook hetzelfde woord kan dienen, wordt te allen overvloede bewezen door *banua* Bar. „huis", Nap. „dorp".

kulisu „pink" vertoont waarschijnlijk omzetting, daar het Bar. *kasili*, Par. *kondjili* wel id. zullen zijn met Mal. *kètjil*. Behalve voor „pink", wordt dit *kasili* nog gebruikt voor de lagere huispalen aan weerszijden van de hooge palen der middelste rij, waarop de nokbalk rust. Die hooge palen heeten *nono wumbu*, de lage *nono kasili*. 't Is dus waarschijnlijk dat *kulisu* voor *kusilu* of *kasilu* staat.

lakiama, lakiina, *lakiana* „oom, tante, neef of nicht"; dat deze woorden van *ama*, *inu*, *ana* „ vader, moeder, kind" zijn afgeleid, spreekt in de Toradja'sche maatschappij van zelf. Het Bar. heeft voor „oom" *tama*, een woord dat zijne beteekenis van „vader" nog niet geheel heeft verloren, voor „tante" *pinotina* „als moeder beschouwde", voor „neef, nicht" *pinoana* „als kind beschouwde", voorts *papa ba'a*, *ine ba'a* „tweede vader, tweede moeder". In het dagelijksch leven spreken oom, tante, neef en nicht elkaar steeds met *papa*, *ine*, *ana* aan, de bovengenoemde woorden moeten dus ook wel omschrijvingen van deze begrippen zijn. Vermoedelijk bestaat het voorvoegsel *laki-* uit *ki-*, bijvorm van *ko-*, en *la-*, hetzelfde als het bovengenoemde *da;* dus een andere vorm van het Bar. *da-*, *ra-*, *nda*. Omschrijving geeft grooteren afstand te kennen van het begrip dat niet regelrecht wordt uitgedrukt, vandaar

dat het ook eerbiediger is te zeggen *au kupopapa* „dien ik vader noem", dan *papaku;* men zegt dit bijv. van zijn oom, stiefvader, schoonvader of van het dorpshoofd; *au kupomania* is minder familiaar dan *maniaku* „mijn schoonvader, -moeder", vgl. Mal. *jang dipèrtuan.*

pu'u nto'o, naam van kenners en uitvoerders van de godsdienstige plechtigheden die bij de Barée-sprekers *wurake* heeten. De naam beteekent „woordvoerder, bezitter, man van het woord" en komt dus overeen met het Bataksche *si Baso.*

eme „pis", in het Bar. „sop, nat", bijv. groentenat dat men over de rijst giet. Dit moet dus ook het grondwoord zijn van 't Boeg. *teme*, Mak. *tamea.*

lahumoa, bij de To Boengkoe, evenals bij de To Mori, de algemeene naam voor goden en bovennatuurlijke wezens, die in het Bar. *lamoa* heeten. Van deze uitdrukking is de eerste lettergreep *la* het m. l. lidwoord (vgl. Boeg.). De stam *moa* komt als afzonderlijk woord voor in Baria *mboa* „geest, spook", vanwaar het Barée nog heeft *kemboa* „ongesteld, plotseling onwel geworden", m. a. w. „door een geest gekweld". Om die reden kan men in het bestanddeel *humoa* geen stam met *-um-* zien; *hu* is waarschijnlijk een voorslag, waarvan de *h* tusschen de *a* en *u* als versterkte hamza is ontstaan.

raha „huis", Petas. *rodoha*, *Mor. dodoha*, welke laatste vorm ook in 't Bar. voorkomt, in de bet. „alleen staand huis", de twee laatste vormen zijn dus geredupliceerd. *Raha* is wel 't zelfde woord als Jav. *dalèm*, Mal. *dalam*, Boengk., Mor., Petas. *laro.*

komali „smidse", Petas., Mor. id.; dit woord geldt bij de Barée-sprekers als wisselterm voor *kolowo.* De stam van *komali* is waarschijnlijk dezelfde als die van *bombali* „slaan, kloppen, zoodat *komali* voor *kombali* staat en „klopplaats" beteekent.

inahu „groente, toespijs", *ika* „vleeschspijs", beide met *i-* gevormd, 't eerste van *nahu (monahu)* „koken", 't tweede van *ka (mongkâ)* „eten"; de vorm *inau* „toespijs" in 't Bar. is op dezelfde wijze afgeleid van *nau (monau)*, bij de To Poe'oe mBoto in gebruik voor „koken", Bar. *moapu*.

dahu „hond", Petas. en Mor. id. heeft een *d* als beginner vóór den gewonen vorm *asu;* het Dajaksch van Maanjan heeft *antahu*, het Galelareesch *kaso*, Moena'sch en Lalaki'sch hebben *odahu*. De beteekenis van dit voorvoegsel is mij nog niet bekend; wellicht is het te vergegelijken met *ta-*, dat zoo dikwijls voor dier- en plantnamen staat, zonder dat men zijne kracht kan bepalen (bijv. Bar. *tangkasi* en *nggasi*, Jav. *kantjil;* Bar. *marari* „hertzwijn", Amp. *tambarari);* temeer daar *da-* en *la-* met dit *ta-* schijnen af te wisselen, bijv, Bar. *tambue* „ert", Boengk. *lawue*.

Bonti „varken" moet wel hetzelfde woord zijn als Amp. *wonti*, Bar. *boti*, Boeg. *bati*, Niasch *ba'e*, Bim. *bote*, dat in al deze talen „aap" teteekent. Het eenige wat de zwarte baviaan (Cynopithecus nigrescens), de eenige aapsoort van Midden-Celebes, en het varken gemeen hebben, is hunne zwarte kleur. Ik ben niet in staat te beslissen of dit woord oorspr. de beteekenis „zwart" heeft gehad, alleen ken ik een stam *woti*, gebruikt voor het inbranden van figuren in een kalebas of bamboe die als kalkbus of tabaksdoos dient; daar deze figuren dus altijd zwart zijn, zou *rawoti* „zwart gemaakt" kunnen beteekenen. Toch lijkt het mij waarschijnlijker dat *woti* met Jav. *baṭik*, Mal, *batik* „teekenen", Boel. *pantik* „schrijven", enz. samenhangt.

la „stengel, stam", bijv. *lano pae* „rijststengel", is ook de naam van de groote rivier *Baho La*, die van uit den

Z.O. kant van 't Meer met een grooten boog in O. richting loopt en in de golf van Tolo valt. Men vergelijke het gebruik van *batang* in 't Mal. bij riviernamen, zooals *Batang Gadis, Batang Hari, Batang Toroe,* en 't Bar. *koro* dat syn. is met *wata*, het Mal. *batang*. Behalve deze *La* heeft men nog de *La Moito* „zwarte rivier" en *La Puabu* (voor *abu-abu*, Bar. *buawu*) „grijze rivier". Dit *la* is ook in 't Bar. bekend geweest, daar het, in den echten Barée-vorm *Ja* voorkomt in den riviernaam *Ja Intu*, de voornaamste zijrivier der *La*. In het Boengk. worden de rivieren gewoonlijk met *Baho* (op de kaarten *Bahoe*) „water" aangeduid, bijv. *Baho Solo*, *Baho Suai*.

Gandu „mais" is zonder twijfel het Mal. *gandum*, ook in die taal een vreemd woord. Blijft de vraag uit welke taal het Boengkoesch 't heeft overgenomen. Het [Makassaarsch kent *gendong* „tarwe", hoewel het de mais *birale* noemt; het „Maleisch der Molukken" noemt haar *milu;* in het Lalaki'sch (Laiwoeisch op de taalkaart) is dit *gandu* eveneens gebruikelijk. Op 't naburige *Moena* (dat *Woena* heet) noemt men de mais *kahitela*, evenals op Sangir *(kasitela)*, wat duidelijk wijst op invoer door de Spanjaarden. Het blijft dus onzeker uit welke taal *gandu* is overgenomen.

taipua „overmorgen", Petas. en Mor. *te'upua*, Lalak. *teopu'a*, Moena'sch *naifuaho*, Bar. *naipua*. De stam van al die uitdrukkingen is *pua*, dat in 't Barée „vroeger, vóór dezen" beteekent. De *o* en *u* in 't Mor. en Lalak. zijn voorslagen, *ta-* van 't Boengk. en *te-* van 't Mor. zijn van dezelfde kracht als 't Bar. *te-* in *teradua*, *te'aopo* „een stuk of drie, vier". *Nai* is dan id. met Bar. *lai*, een bijvorm van *ri*, tenzij het is te ontbinden in *na-* en *i*, het locatief-voorzetsel, zeer gewoon voor tijdaanwijzingen: *i pua* „vroeger" *i raneo* „morgen", *i ngena*, *i pane* „zoo even", *i wungka eo* „elken dag".

le is in het Boengk. de vorm van het Bar. *ri* „te”. Omgekeerd komt dezelfde afwisseling voor in Bar. *le* „alang-alang” en Bat. *rih* (Dl. 35. bl. 317 van dit Tijdschrift), van denzelfden wortel als Mal. *duri*, enz. Het Boengk. noemt dit woestijnkruid *lere*, met herhaling van den wortel.

nahina of *hina* „neen”; het Boengk. heet dus bij de naburige volken de *hina*-taal: *To Bungku mohina*. Dit *na-* komt ook voor bij *uhu* of *nuhu*, ’t welk de To Boengkoe voor „geenszins, niet, Mal. *bukan*” gebruiken.

Als een staaltje van de taal volgen hier nog twee Boengkoesche raadsels (Boengk. *singkuru*, wellicht verwant met Tern. *tjigulu*).

1. *Ana inori mani, tinalia le Bungku* – *Tampula*.
   „Een geliefd kind wordt op den rug gedragen – De haarwrong”.
2. *Tulanggadi le wana, teporai leweno* – *Mata*.
   „Gele bamboe’s in ’t woud, slaan tegen elkaar met de bladeren – De (wimpers der) oogen,

PETASIA’SCH EN MORI’SCH.

De taal van het landschap *Mori* ligt geografisch tusschen het Boengkoesch en het Barée in. Voor de To Mori is aan de O. grens van hun taalgebied het Boengkoesch de verkeerstaal in den omgang met vreemdelingen, in het W. het Barée. Toch staat het Boengkoe’sch veel dichter bij het Morisch dan het Barée; terwijl tusschen ’t Morisch en ’t Barée een taalgrens loopt, behooren ’t Boengkoesch en Morisch in engeren zin tot één groep. De taal der To Lalaki en To Kia, het Laiwoeisch der taalkaart, behoort evenzoo tot deze groep, waarschijnlijk ook het Boetonsch en Moena’sch. Vergel. de mededeelingen van J. N. Vosmaer, aangehaald in Brandes’ „Toelichting”. bl. 6 en 7.

Het Morisch valt in twee dialecten, het Oostelijke dat aan 't Boengkoesch grenst en het Westelijke, welks westgrens de oostgrens van het Bare'e is. Het oostelijke dialect zal hier *Petasia'sch* worden genoemd, het westelijke *Morisch.* Veel verschillen deze twee dialecten van één moedertaal niet; het Petasia'sch nadert iets meer het toch reeds nauw verwante Boengkoesch, het Morisch is, vooral in de eindvocalen, meer verloopen dan het Petasia'sch. Beide staan even ver van het Bare'e af. De Bare'e-sprekers rekenen het Morisch tot de talen die *madja'a* „leelijk" of *modenggo* „krom" zijn, daar zij er zoowat niets van verstaan, terwijl zij bijv. het Ampana'sch, Parigisch of Napoesch al spoedig redelijk goed begrijpen en het daarom *madago* „mooi" of *majoa* „recht" noemen.

Het oostelijk en westelijk Morisch kunnen zeer goed te zamen behandeld worden, waardoor gemakkelijker op de verschillen kan worden gewezen. Voor zoover ik weet, is over het Morisch nog niets geschreven, althans in 1894 kon Dr. Brandes nog niet over eenig gegeven beschikken om het karakter dezer taal eenigszins te bepalen.

Klanken van het Petasia'sch.

Gutturalen.

hamza: mota'u „oud", *wu'ohu* „nieuw", *mo'olo* „zuur", *ma'iso* „nauw", *monto'ori* „knap".

h: puhe „navel", *hule* „hart", *hiku* „elleboog", *poteha* „verwant", *ihi* „vleesch", *hori* „rib".

k: aka „oudere broeder, zuster", verder zie Morisch.

ngk: sangka „erfstuk", verder zie Morisch.

g: merege „nat", *togo* „eiland", *gansi* „tol", *opagi* „rog", *gau* „gewoonte, dagelijksch bedrijf".

ngg: langgoe „boschkat", *tanggasi* „spookaap", *kangga* „spin", *wunggili* „hagedis", *singgeraha* „huisgenoot".

ng: bange „aap" *ngeo* „kat", *enge* „neus" *nganga* „mondholte", *ngisi* „tand", *bolangoa* „hertzwijn".

Labialen.

w: uwoi „water", *wiwi* „lip, rand", *we'u* „hals", *witi* „kuit", *owula* „maan", *wuku* „bot, knobbel".

p: kape „lam", *upali* „ongeoorloofd", *api* „vuur", *poneki* „vleermuis", *tiporo* „muskiet".

mp: ompeo „mat", *kompo* „maag", *sumpi* „blaasroer", *sumpa* „sluitstuk van een scheede".

mb: ambau „buffel", *tembi* „op den rug dragen", *kumbasa* „blaar", *lambu* „baadje", *kimbohu* „leguaan".

b: biri „oor", *tabo* „nap", *bungku* „rug", *bansule* „hut", *bongo* „doof".

m: mia „mensch", *mate* „dood", *ama* „vader", prefixen *me-*, *mo-*, *memeke* „hoesten".

Supradentalen.

s: sando „dokter", *ase* „kin", *toniso* „hand", *sau* „hoed", *sambi* „venster".

ns: ensa „trap", *bansule* „hut", *monsu'u* „op 't hoofd dragen", *ansa* „zwager", lumense „tooveren".

t: *ate* „lever", *towu* „suikerriet", *tunu* „roosteren", *ato* „dak", pref. *te-*, *to-*.

nt: kanta „schild", *antila* „vloo", *punti* „pisang", *wuntu* „stomp", *molonto* „drijven".

d: lada „Spaansche peper", *otede* „klein", *dekuli* „vertelling, zang", *dele* „bobento".

nd: ponda „pandaan", *rundu* „donder", *indua* „tweeling", *ondalo* „diep", *metindi* „besnijden".

n: minama „pinang", *-no*, pron. suff. 3e pers., *manaha* „zandbank", *manipi* „plat", *benu* kokos", *inia* „dorp".

Van de *liquidae l* en *r* zijn de volgende voorbeelden te geven:

l: oleo „zon", *lauro* „rotan", *obalo* „bamboe", *langi* „hamel", *olelu* „aardbeving".

r: sumpere „pompoen", *oseru* „wolk", *rodoha* „huis", *moturi* „slapen", *okuro* „kookpot".

Klinkers.

a: suffix *-a*, *langi* „hemel", *lanu* „silar-palm", *motaha* „rijp", *pae* „rijst in de halm", *ambau* „buffel".

e: *enge* „neus", *ase* „kin", *elo* „tong", *ate* „lever", *keke* „oksel", *ine* „moeder", *rea* „bloed".

i: *biri* „oor", *mia* „mensch", *ngisi* „tand", *gire* „wenkbrauw", *witi* „kuit".

o: *koroi* „lichaam", *hori* „zijde", *kompo* „maag", *hodu* „hik", *toro* „zitten".

u: *kuli* „huid", *wulu* „haar", *hule* „hart", *puhe* „navel", *uo* „borst, uier".

De *Palatalen* ontbreken; alleen van de *j* heb ik de voorbeelden: *buaja* „krokodil" en *lajara* „gekko".

Het klankstelsel van het Patasia'sch is dus geheel hetzelfde als dat van het Boengkoesch en dat ook het Morisch in klankstelsel volmaakt overeenkomt met het Boengkoesch, blijkt uit de volgende lijst:

Klankstelsel van het Morisch.

Gutturalen:

hamza: *kula'a* „toespijs", *mopa'i* „bitter", *wara'a* „luchtwortel", *wo'u* „nieuw", *pi'o* „nauw".

h: *hule* „hart", *puhoi* „navel", *horo* „snoer, streng", *hiku* „elleboog", *kowuho* „zweet".

k: *koroi* „lichaam", *keke* „oksel", *kuku* „nagel", *kuli* „huid", *kaka* „oudere broeder, zuster".

ngk: *tangkuedo* „adamsappel", *tingke* „zingen", *sumangki* „antwoorden", *morengko* „zwanger".

g: *lagiwa* „hert", *pagi* „rog", *goga* „zeker kruid", *togo* „eiland", *garu* „naald", *mogege* „nat".

ngg: *monggâ* „eten", *singgala* „trom", *nggapu* „kat", *langgoe* „boschkat".

ng: *enge* „neus", *nganga* „mondholte", *ngisi* „tand", *langi* „hemel", *pentangoa* „venster".

Labialen.

w: uwoi „water", *wuroko* „keel", *we'u* „hals", *wete* „kuit", *wula* „maan".

p: pusu „steenpuist", *upeli* „verboden", *apui* „vuur", *opeo* „mat", *upeu* „gal".

mp: dampila „milt", *kompo* „maag", *merampu* „trouwen", *sumpi* „blaasroer".

b: biri „oor", *tabo* „nap", *bungku* „rug" *bongo* „doof", *bansule* „hut".

mb: kombisi „wang", *tombe* „zekere vrucht", *meambo* „goed", *ambau* „buffel".

m: mia „mensch", *mata* „oog", *uma* „vader", *omo* „slikken", prefix *mo-, me-.*

Supradentalen.

ns: ansa „zwager", *mansu'u* „op 't hoofd dragen", *wanse* „spoor" (van een haan), *monsunu ensea* „kalk branden", *inse* „trap", *monsa'a* „slecht".

s: ase „kin", *toniso* „vinger", *onisu* „geest, spook", *tisa* „stijl, paal", *soe* „wieg".

t: ate „lever", *turi* „slapen", *toto* „ruimte onder 't huis", *ato* „dak", *towu* „suikerriet".

nt: pontao „bruidschat", *kanta* „schild", *linta* „bloedzuiger", *mintâ* „slank", *tontoru* „dauw".

d: dekuli „verhaal", *kudî* „booze geest", *dodoha* „huis", *dou* „eekhoorn".

nd: pindu „snuit", *andi* „jongere broeder, zuster", *tunda* „zitten", *indu* „knikken", *mowanda* „licht, helder".

n: onui „spog", *ine* „moeder", *ana* „kind", *nahu* „koken", *rini* „wand", *ponai* „zwaard".

Liquidae,

l: ulu „hoofd", *langira* „gehemelte", *olutu* „knie", *wulu* „haar", *oleo* „zon".

r: woro „snot", *ra'i* „voorhoofd", *kire* „wenkbrauw", *rea* „bloed", *hori* „zijde. kant, rib", *mewaha* „baden".

Klinkers.

a: nganga „binnenmond", *mata* „oog", *ana* „kind".

e: enge „neus", *ase* „kin", *wete* „kuit", *keke* „oksel".

i: biri „oor", *mia* „mensch", *ngisi* „tand", *kire* „wenkbrauw".

o: koroi „lichaam", *kompo* „maag", *sopo* „verslikken", *hori* „rib".

u: kuli „huid", *wulu* „haar", *hule* „hart", *puhoi* „navel", *uo* „borst".

Van *j* geen ander voorbeeld dan *buaja* „krokodil". Ook *dujungi* „zeekoe" is mij genoemd, maar de To Mori kennen dit dier alleen uit de verhalen van handelaars, die hun zeekoeien-tranen verkoopen als minnetoover. Het woord zal dus wel overgenomen zijn.

Eenige Klankverschijnselen.

De uitspraak der klanken is dezelfde als in 't Boengkoesch. Het eenige belangrijke punt van verschil in uitspraak met het Barée is dus de afwezigheid van palatale klanken.

Dikwijls heeft het Morisch eene *media*, waar het Petasia'sch een *tenuis* heeft. Uit de equivalenten in de verwante talen blijkt dat het Morisch in die gevallen de oorspronkelijke tenuis heeft gemedialiseerd. Vooral geschiedt dit met de genasaleerde klanken, zooals ook 't geval is in de Parigisch-Kailische talen, voor zoover zij tot de dialecten van 't benedenland hooren en in het Lalaki'sch (Laiwoei'sch).

Morisch.	Petasia'sch.	
monggâ	*mongkâ*	„eten".
monggoloro	*mongkoloro*	„touwdraaien".
mondasu	*montaso*	„scherp".
mongguni	(van *kuni)*	„geel".
singgala	*singkala*	„trom",
pinggo	*pingko*	„reeds".

ungga	Bar. *ungka*	„elk".
henunggu	„ *anuku*	„van mij".
menggoruo	stam *koruo*	„tweemaal".
henundo	Petas. *anuto*	„het onze".

Een voorbeeld van het omgekeerde is Petas. *gire*, Mor. *kire* „wenkbrauw".

Een oorspronkelijke *t* is in het Morisch soms *s* geworden, waar zij in 't Petasia'sch is bewaard gebleven, bijv.:

Mor. *kusu*	Petas. *kutu*	„hoofdluis".
〃 *wasu*	〃 *watu*	„steen".
〃 *mosu'i*	〃 *motu'i*	„droog".
〃 *opisu*	〃 *opitu*	„zeven".
〃 *onisu*	〃 *onitu*	„geest".

Dezelfde afwisseling met vormen in de verwante talen, waar het Petasia'sch geen equivalent levert, zooals:

Mor. *susu'u*	„waar, echt",	Bar. *tu'u*.
〃 *sunu*	„roosten bij 't vuur",	〃 *tunu*.
〃 *suo*	„oud",	〃 *tu'a*.
〃 *suko*	„ruilen",	Mal. *tukar*.

In al deze voorbeelden wordt de *s* met *u* uitgesproken, toch wordt volstrekt niet *tu* geregeld tot *su*, daar het Morisch in een aantal voorbeelden *t* vóór *u* behoudt, bijv.: *tuwu* „leven", *tumpa* „kikvorsch", *etu* „houderd".

Ook *ti* wordt wel tot *si*, bijv. Mor. *punsi*, Petas. *punte* „pisang", en *te* tot *se*, bijv. Mor. *tensea*, Petas. *ensea*, Bar. *tentea*, een wisselwoord voor *teula*, het gewone woord voor „kalk"; *tentea* is met *-a* gevormd van *tente* „tikken", en beteekent dus waar tegen getikt wordt". De kalkbus een uitgeholde kalebas-vrucht, van den vorm eener kleine flesch, wordt nl. met denzelfden naam als de kalk genoemd, bij het uitschudden van kalk in de handpalm, wanneer men sirih pruimt, wordt steeds tegen dien kalkkoker getikt.

Daartegenover staan weder voorbeelden van *ti*, als *lanti* „vlot", Mor. en Par. en *te*, als *mopute* „wit", id.

In 't Morisch zoowel als in 't Petasia'sch is de *s* voor een groot deel *h* geworden, een verschijnsel dat ook reeds van het Boengkoesch is medegedeeld. Wel heeft het Petas. soms *s* waar 't Mor. *h* heeft, bijv. Mor. *kowuho*, Petas. *ko'iso* „zweet", Mor. *hawu*, Petas. *sawu* „sarong", terwijl het omgekeerde 't geval is bij Mor. *nonsu*, Petas. *nohu* „rijstblok", maar in 't algemeen heerscht dit verschijnsel in beide dialecten gelijkelijk. Voorbeelden zijn:

Morisch.		Petasia'sch.		
hiku	„elleboog",	*hiku.*	Bar.	*siku.*
tahi	„zee",	*otahi*	〃	*tasi.*
dahu	„hond",	*dahu*	〃	*asu.*
kimbohu	„leguaan",	*kimbohu*	〃	*kimbosu.*
ohio	„zout",	*ohia*	Mak.	*sia.*
motaha	„rijp",	*motaha*	Bar.	*matasa.*
ihi	„vleesch",	*ihi*	Par.	*isi.*
lioho	„neet",	*le'uha*	Bar.	*lioso.*
puhoi	„navel",	*puhe,*	〃	*puse.*
hule	„hart",	*hule,*	〃	*sule.*
hori	„zijde, rib",	*hori,*	〃	*sori.*
hodu	„hik",	*hodu,*	〃	*sodu.*
hapu	„ontkennen"	*hapu,*	〃	*sapu.*

Evenzoo is aan de beide Morische dialecten onderling en mede aan het Boengkoesch gemeen de klankwet die den moederklank der Bar. *dj* als *s* heeft doen klinken. Welke klank dit geweest is, valt niet gemakkelijk uit te maken. Het meest voor de hand ligt het om aan te nemen dat een gemouilleerde *d*, in het Bar. tot geheele palataliseering gekomen en *dj* geworden, in het Boengkoesch is vereenvoudigd tot *s*. In eene bespreking der palatale klanken van 't Barée heb ik de Bar. *dj*, uit *j*, ouder nog *l* laten ontstaan (1); ik had toen van de Morische

(1) Bijdragen Kon. Inst., 1899, blz. 682.

dialecten en het Boengkoesch nog geen kennis opgedaan, anders had de splitsing van den moederklank (en de variaties) daar behooren vermeld te worden, daar *j* en *l* (beter een soort *dl*) jonger moeten zijn dan de klank waaruit de Boengkoesch-Morische *s* is voortgekomen.

Hier volgen voorbeelden van de *s* in 't Morisch en Petasia'sch, die in 't Bar. door *dj* wordt vertegenwoordigd.

Mor.	Petas.	*tisa*	„paal, stijl",		Bar.	*tindja.*
〃	〃	*sole*	„mais",		〃	*djole.*
〃	〃	*sala*	„weg",		〃	*djaja.*
〃 *use*,		Petas.	*usa*	„regen",	〃	*udja.*
〃 *masa'a*		〃	*masa'o*	„slecht",	〃	*madja'a.*
		〃	*ngusu*	„snuit",	〃	*ngudju.*
		〃	*kesu*	„coire",	〃	*kedju.*

Mor. Petas. *toniso* „vinger", Bar. *tanudju* „wijsvinger".

In de behandeling van den klank der 1e v. d. Tuuksche wet staat het Morisch zoowel als het Petasia'sch geheel gelijk met het Boengkoesch, zoodat de woorden die voorbeelden van deze wet geven, in het Morisch en Petasia'sch meestal geheel gelijk zijn in vorm aan dezelfde woorden in het Boengkoesch. Zoo o. a. Mor. en Pet. *rea* „bloed", *ia* „pees, vezel, ader", *tea* „hard", *etu* „honderd", *siu* „hoek"; Mor. *pagi*, Petas. *opagi* „rog", Mor. *wei*, Petas. *woi* „geven", Petas. *riwu* „tienduizend".

Nog andere voorbeelden, die niet bij het Boengkoesch zijn genoemd of een anderen vorm hebben, zijn: Mor. Petas. *turi* „slapen", *ronge* „hooren", *sului* „ei", *seno* „nest", Mor. *wo'u*, Petas. *wu'ohu* „nieuw", Petas. *seu* „naald", *owea* „schouder", Mor. *maparo* „heesch", *medulu* „gezamenlijk doen of hebben", *robu* „jonge bamboe-spruit", *morusu* „mager".

Eenige van deze woorden verdienen nader te worden besproken. Zoo bijv. *turi*, een gewoon woord in deze

taalgroep: Boengk., Petas., Mor. id. Bar. heeft *moturu* „liggen, gaan liggen", Par, Kail. talen *turu* (met versch. voorvoegsels), evenals Maleg. en Jav. Het O.-Jav. *turû* en vooral de vormen in de Filippijnsche talen: Bik. *torog* Tag. Bis. *tulug*, Ibn. *turug* geven oudere vormen te zien; ongetwijfeld staan *turu* en *turi* tot elkaar als *apu* (Poss.-Todj, en Par.-Kail. talen) tot *api* (Mal. Bat. Boeg.), beide uit *apui* (O.-Jav., Tag., Mad., Lamp., Daj.) „vuur", en *wawu* (Poss.-Todj. en Par.-Kail. talen) tot *wawi*, *bawi*, *babi* (Minah. talen, Mak., Boeg., Sang., Mal., Jav., Bat.), beide uit *wawui* (Form., Filipp., Solog.-eil.) Dat de oorspronkelijke sluiter *i (j)* is geworden, zien wij bij dezen klank geregeld in het Lampongsch. Ook het Morisch levert eenige voorbeelden, nl. *sului* „ei", Petas. id., dat voor *tului* staat (zie boven) en verder voor *tulug*, vgl. Sang. *tèluhè*, Mal. *tèlor*. Verder *ukui* „staart", Petas. *iki*, vlg. Form. Tag. Bis. *ikog*, Bat. *ihur*, Mal. *ekor*; *penei* „vleugel", vgl. Sang. *pa*$^{l}_{r}$*edĕ*, Minah. *palar, palal*, Bis. Ibn. *palad*, Tag. *palar*, Petas., evenals Bar. *pani*, de Morische vorm staat dus voor *panai, palai*. Ook de *i* van *uwoi* „water", Petas. id. en *puhoi* „navel", (Petas. *puhe*) voor *pusai*, vgl. Jav. Boel. *pusèr*, Tag. *posor*, zijn verloopen eindsluiters. Voor *uwoi* vergelijke men Bar. *ue*, Pal. *uwe*, Nap. *owai* en den vorm *uaieke* (*vayeque*, in een Woordenlijst van 't Tiroerai, een Mangindano's dialect, opgesteld door Dr. A. B. Meyer, Tijdschr. Bat. Gen. deel XX, 1873, blz. 443), die een vorm als *uaik* of *uair* (vgl Mal. *air*, naar Dr. Fokker's uitspraak, Mal. Phonet. blz. 14), of liever *uwaik, uwair*, als grondvorm te onderstellen geven. O. Jav. *air* en *uwai* zijn dus zeker verwant en staan tot elkaar als Talautsch *ua'e* (voor *uake)* tot Sang. *ake* (Ternat. id.), den sluiter daargelaten.

ronge „hooren" is id. met Bar. enz. *donge;* ook hier kan de *e* door invloed van den weggevallen eindsluiter zijn ontstaan. Vgl. Tag. *dingig*, Sang. *dingihè*, Mal. *dèngar.*

seno „nest" ziet er uit alsof het 't pron. suff. 3e pers. *-no* heeft achtergevoegd. De stam zou dus *se* zijn. Het Bar. heeft den vorm dien men in 't Morisch verwachten zou naast het Mal. *sarang,* Bis. *salag,* Sang *sa*ˡ*ehè*, Boel. *salah*, nl. *sea.* Deze vorm, met *-no*, *seano*, zou dan in 't Mor. en Petas. *seno* moeten geworden zijn, zooals bijv. in 't O. Jav. *serne* voor *serane* (Kaw. Bal. Holl. Wdb. blz. 6ᵃ). Zonder deze onderstelling is de *e* moeilijk te verklaren; de *n* kan voor *l* staan (zie beneden), maar zelfs het *l* worden van den oorspr. klinker is onregelmatig, al heeft het in de equivalenten der andere talen ook hier en daar plaats gehad. Hoe dit zij, in het bestanddeel *no* wordt thans niet het suff. *-no* gevoeld, want men zegt: *senono* „zijn nest".

Wo'u staat gelijk met *wo'u* „nieuw", Petas. *wu'ohu*, Lalak. *wo'ohu* moeten uit splitsing van een langen *a-* of *o*-klank zijn ontstaan, daar de *h* hier den typischen medeklinker vertegenwoordigt.

Petas. *owea* en *seu* heeft ook het Boengkoesch: voor „naald" gebruikt Morisch *garu*, wat een overgenomen woord moet zijn, zonder twijfel Mal. *djarum*; de *dj* van vreemde woorden spreken de Toradja's dikwijls als *g* na. In het Bar. onderscheidt men *djaru* „Europeesche fabrieksnaald" en *idjau*, de nationale naald zonder oog.

De Morische woorden *maparo* „heesch", *robu* „bamboespruit", *morusu* „mager", vertoonen *r*; *medulu* heeft *l* op de plaats van den typischen klank (Bis. *hogop*, Bat. *urup*, Mal. *djurut.*

Eenige voorbeelden van den ook in 't Barée vrij zeldzamen overgang van *l* in *n* zijn:

Petas. *olelu*, Mor. *lelu*, Nap. Koel. Sig. *linu* „aardbeving".

Petas. *nohu*, Mor. *nonsu*, Mal. *lĕsung*, Bat. *losung* „rijstblok".

Petas. *monangui*, Mor. *monangoi*, Jav. *langi*, Tag. Bis. *langoi* „zwemmen".

Petas. *pani*, Mor. *penei* „vleugel", Min. *palar*, Sang. *paledĕ* „handpalm".

Wat de klinkers betreft, kan men zeggen dat in het Morisch en Petasia'sch, gelijk in de Toradja'sche talen in 't algemeen, *a*, *i* en *u* oorspronkelijk zijn, *e* en *o* doorgaans afgeleid.

De *e* is voor een deel uit *i* ontstaan, bijv. Morisch: *enge* „neus", Mal. *ingus*, *elo* „tong" Mal. *lidah*, Bar. *djila; keke* „oksel", Bar. *kariki; wete* „kuit", Bar. *witi; ense* „trap", Petas. *insa*, Mal. *indjak; lelu* „aardbeving", Sang. *linuhĕ*, Bal. *linuh*. Petasia'sch: *enge*, *elo, keke, olelu*, zie boven.

Vervolgens is de *e* voor een deel uit *ai* ontstaan, zooals Mor. Petas. *ate* „lever", *mate* „dood", uit ouder *atai*, *matai*, en de voorbeelden *rea*, *tea*, enz., reeds bij de 1e v. d. Tuuksche wet genoemd.

In het Morisch is *a* als eindklank dikwijls *e* geworden, bijv. *use* „regen", Petas. *usa; saire* „wiedschoffel", Petas. *saira; wute* „grond", Petas. *wita; wue* „vrucht", Petas. *wua; henu* „iets, dinges", Petas. *anu; pihe* „eenmaal", Bar. *pisa; wure* „schuim", Bar. *wura*.

Ook als niet-eindklank, bijv. *penei* „vleugel", Petas. *pani; uweli* „vijand", Petas. *iwali; upeli* „verboden", Petas. *upali*. Hier heeft de *i* der volgende lettergreep den overgang bewerkt.

In het Petas. is deze klankwijziging, zooals men ziet, niet zoo gewoon; toch gaat ook hier een oorspronkelijke *a* wel in *e* over, bijv. *beine* in *ana beine* „maagd", Boeg.

bai, Sang. *bawine; wure* „schuim", Bar. *wura; tangkuedo* „adamsappel", Bar. *tangkuajo.*

De *o* is veelal uit *a* ontstaan, vooral als eindklank, evenals in 't Bar., bijv. Mor. *kuro* „kookpot", Bar. *kura; ohio* „zout", Petas. *ohia; meambo* „goed", Bar. *meawa; monguro*, Petas. *mongura; popio* „hoeveel", Jav. *pira; aso* „één", Petas. *asa; ruo* „twee, Petas. *orua.*

In 't Petas. hetzelfde geval, maar minder algemeen: *poko-*, prefix, Bar. *paka-; ko-*, prefix, Bar. *ka-; wotutu* „gordijn", Bar. *watutu; rodoha* „huis", Boengk. *raha; onitu* „geest", Bar. *anitu;* suffix *-no* uit *-na; lembo* „vlakte", Bar. *lemba;* suffix *-ndo,* Bar. *-ta.*

Gewoonlijk vertoonen Mor. en Petas. *o* waar andere Indon. talen *ĕ* hebben, bijv. Mor. Petas. *otolu* „drie", Mor. *ompa*, *ono*, Petas. *opâ*, *onô* „vier, zes"; Mor. Petas. *towu* „suikerriet", *oli* „prijs, waarde" (Boeg. *ĕli*), *oti* „eb, laag water", (Boeg. *ĕti*); Mor. *kono*, Pet. *kona* „raak"; Petas. *wongi* „nacht", *sodo* „mier" (Boel, *sĕrĕm*); Mor. *omo* „slikken" (Boeg. *ĕmĕ*), *nonge* „hooren".

o wisselt in 't Mor. af met *u* in 't Petas, o.a. in *hulo* „fakkel, hars", Petas. *hulu; lioho* „neet", Petas. *leuha; monangoi* „zwemmen", Petas. *monangui.*

u wisselt in 't Mor. soms met *i* in 't Petas. waarbij veelal het Mor. den ouderen vorm te zien geeft, bijv. *apui* „vuur" Petas. *api* (uit *apii*); *ukui* „staart", Petas. *iki; use* „stampen", Petas. *isa* (dubbelvormen, vgl. Bar. *rudjo* „stampen" en *riso* „vast ineen gedrukt, gestampt"), *wute* „grond, aarde", Petas. *wita* (Lalak *owuta*, doch Moena'sch *owite*); *uweli* „vijand", Petas. *iwali*, zonder twijfel de oudere vorm, vgl. Mal. *balik,* Bar. *bali.*

oi in *uwoi* en *pusoi* is reeds boven besproken. Minder verklaarbaar is de *oi* in Mor. Petas. *koroi* „lichaam" en Petas. *roroi* „dadap" (Erythrina Indica). Dit laatste

woord, door geheel Indonesie bekend, heeft steeds *p* of *b* tot sluiter in niet vocalische talen; het Bar. heeft *roda*, een geheel regelmatige vorm. Waar dus de klank *oi* vandaan komt is niet duidelijk; de oorspronkelijke sluiter *p* of *b* kan *w* en ten slotte *j* geworden zijn. Van *koroi* ken ik geen vormen met sluiter. De Posso'sch-Todjo'sche talen hebben *koro*, Paloesch *karo*. In *laloi* „vlieg", Mor. *lale* is de *i* uit een oorspronkelijke sluiter (*lalĕr*. Jav. *lalar*, Mal. *lalitră*, Maleg.)

Uitgevallen zijn voornamelijk *j*, *w* en *r*, behalve nog de v. d. Tuuksche klank, zoowel in het Petasia'sch als in het Morisch. Soms is samentrekking daarop gevolgd. Voorbeelden:

Morisch: *we'e* „schaamgordel", Bar. *wewe* „omwikkelen".
〃 *wulâ* „goud", Par. *bulawa*.
〃 *saire* „wiedschoffel", Bar. *salira*.
〃 *tegô* „boeren laten", Bar. *megoro*.
〃 *le'e* „alang-alang", Boengk. *lere*.
〃 *goali* „ligplaats", Bar. *gojali* „vrijer, vrijster".
〃 *kau* „halm, steel, boom", Par. *kaju*.
〃 *owû* „hoofdhaar", Bar. *wuju*.
〃 *momâ* „gapen", Par. *nemoja*.
〃 *penao* „adem", Bar. *menawa* „bedenken".

Petasia'sch: *teuwu* „uitgestort", Bar. *tebubu*.
〃 *nâ* „adem", Bar. *nawa*.
〃 *sâ* „slang", Par. *sawa*.
〃 *one* „zand", Bar. *bone*.
〃 *mososa'oi* „overspelen", Mor. *mososabo*, vgl. Bar. *sabo* „leenen, iets van een ander gebruiken".
〃 *sumô* „ondergaan (zon)", Bar. *sojo*.
〃 *sau* „hoed", Bar. *toru*.
〃 *pau* „zonnescherm", Mal. *pajung*.
〃 *ede* „kort, laag", Bar. *rede*.
〃 *taipa* „mangga", Bar. *taripa*.
〃 *owû, wulâ, menâ, momâ,* zie boven.

Voorslag. Van denzelfden aard als in 't Boengkoesch, een enkēle maal met nasaleering. Voorbeelden:

Morisch: *olutu* „knie", Mal. *lulut; upeli* „verboden", Bar. *pali; owiro* „glagah, saccharum spontaneum", Bar. *wiro; ondalo* „diep", Mal. *dalam; orambi* „nabij", Lalak. *merambi; olai* „veraf", Bar. *lawa* en bij de telwoorden *otolu* 3. *olimo* 5, *opisu* 7, *osio* 9.

Petasia'sch: *odui* „lepel", Bar. *dju'i; okola* „schep-lepel", Bar. der To Rano *kola; opagi* „rog", Par. *pagi; owaru* „Hibiscus tiliaceus", Jav. *waru; obalo* „bamboe", Bobongk. *balo; owula* „maan", Par. *wula; otahi* „zee", Nap *tahi.*

Woordherhaling en Reduplicatie zijn van geheel denzelfden aard als in 't Boengkoesch. De voorbeelden zijn talrijk, maar leveren niets bizonders op.

Morisch: *meana-ana* „bevallen, kinderen krijgen of hebben", *kode-kodei* „klein, heel klein", *wewe-wewe* „dom", Bar. *bebe; ungga-ungga* „elk, ieder". Bij substantieven: *geso-geso* „viool", *kedo-kedo* „huig", *lindu-lindu* „pols", *bela-bela* „kapel", *ule-ule* „rups".

sonsodu „hik", *susu'u* „echt, waar", *mososabo* „over-spelen", zie boven; *mosasalangka* „met de *salangka* (hand-fuik) visschen".

Petasia'sch: *umbu-umbu* „krul of lok haar op het voorhoofd", (*umbu* Bar. „wippen"), *lumba-lumba* „bruin-visch", (Bar. *lombudi*, vgl. *jombu* „diepte". de naam beteekent dus „duiker"); *komo-mo* „glimlachen", *moia-ia* „zwijgen", *lea-lea* „strandvloo" (*lea* Bar. „boom-mier"); *eo-eo* „schaduw", *owu-owu* „dolk" (*owu* „ijzer, mes"), *doko-doko* „huig".

mengingisi „lachen, (tanden laten zien)". *mosinsingara* „op den rug liggen" (Bar. *metingara* „naar de hoogte kijken"), *mokokoseo* „koud", *mokokoleo* „warm".

G e n i t i e f - v e r h o u d i n g.

De Boengkoesche wijze om deze uit te drukken, door het regeerende woord van 't pron. suff. 3e pers. te voorzien, is in het Petasia'sch wel meer gewoon dan in het Morisch, maar in beide dialecten toch niet de gebruikelijke manier. De genitief wordt doorgaans uitgedrukt als in 't Barée: door samenstelling, met of zonder nasalen tusschenklank. Een bepaald tusschenzetsel *nu* of *anu* heb ik niet aangetroffen. Dit zou zich, nevens *-no* trouwens niet kunnen handhaven. Voorbeelden:

M o r i s c h: *ngisi dahu* „honds-(snij-)tanden", *wuku ase* „kinnebak", *tabo ulu* „hoofdschedel", *horo kompo* „navelstreng". *aho apuí* „rook van 't vuur", *taku puri* „achterste", *taku osole* „maiskolf".

kuli mpindu „lippen", *sampa nggae* „span der hand", *pale ngkare* „teenen van den voet", *andi ngkinâ* „klaplooper" (;,broeder om de spijs"), *bou ntahi* „zeevisch", *wurake mpu'u* „hoofdfungeerder bij plechtigheden".

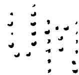
uluno mia „menschenhoofd", *ineno nggae* „duim", *anano nggae* „pink". In de twee laatste voorbeelden is de constructie met *-no* nog eens toegepast, waar reeds een nasaal tusschenzetsel aanwezig was, want „hand" is *kae* en *nggae* staat voor *ngkae*.

P e t a s i a ' s c h: *wumbu ulu* „kruin van 't hoofd", *uwoi mata* „tranen", *wulu ase* „baard", *tompo aha* „schouder", *koe uo* „borsttepel", *wua mpae* „rijstaar".

anano ambau „buffeljong", *bangano benu* „kokosvruchtvleesch", *kaeno wita* „landtong, landarm", *lanano benu* „kokosolie".

V o o r v o e g s e l s.

In het Morisch worden de voorvoegsels wel niet zoo uitsluitend als in 't Barée tot vorming van werkwoorden gebruikt, maar de invoegsels nemen toch niet zulk een

groot deel van de functie der voorvoegsels waar als in het Boengkoesch. De beide Morische dialecten staan hierin tusschen 't Barée en 't Boengkoesch, al toonen zij ook wederom op dit punt dichter bij het Boengkoesch dan bij de Posso'sch-Todjo'sche talen te staan.

Morisch. Voorbeelden staan mij ten dienste van de voorvoegsels: *mo-, po-, me-, pe-, ma-, ka-, nggo-, to-, te-; poko-.*

Mo-, met zijn nominalen vorm *po-*, is blijkbaar het meest gewone voorvoegsel in 't Morisch. Hetzelfde als van 't Boengkoesche *mo-* valt er van te zeggen. De voorbeelden zullen doen zien dat zijne kracht is uit te drukken het hebben, verrichten, hanteeren, zijn met, gebruiken van hetgeen 't grondwoord aanduidt.

moirowai „trouwen, eene vrouw (*irowai*) nemen, hebben", *motuama* „trouwen, een man (*tuama*) nemen, hebben", *monggà* „eten" (*ka*), *moinu* „drinken", *moturi* „slapen", *moipi* „droomen", *monsoe* „zwaaien, slingeren", *monangoi* „zwemmen", *montulu* „spreken", *mototao* „lachen", *momâ* „gapen", *motingke* „zingen", *momporusi* „geneeskundig behandelen", *mouse* „rijst stampen", *moholei* „braden", *monahu* „koken", *montanggo* „binden", *mongkira* „bedriegen", *momoni* „vragen", *mongkeke* „graven".

De functie van het Bar. *ma-*, om kwalificeerende werkwoorden (adjectieven) te vormen, wordt in het Morisch ook door *mo-* waargenomen, bijv.:

mosu'i „droog", *mogege* „nat", *moroso* „krachtig", *molue* „breed", *molusa* „week", *mondasu* „scherp", *motea* „hard", *molie* „leeg", *monguro* „jong", *moloro* „vast", *moito* „zwart", *mongguni* „geel", *modolo* „rood", *mopa'i* „bitter", *moolo* „zuur", *mopute* „wit", *momoli* „recht", *mowaka* „gewond", *monea* „stom", *mobongo* „doof", *morawu* „blind".

po-, de nominale vorm, dient vooreerst als Imperatief, bijv. *ponggâ* „eet!", verder om den dader en het werktuig aan te duiden, bijv. *pouse* „stamper", *ponsalembu* „drager, draagzak, buidel", *poipi* „droom".

mo- is ook zeer gewoon vóór andere prefixen, als *mompoaha* „op den schouder dragen", *mompokoupo* „ten einde brengen", *mokowoto* „honger hebben".

me- is evenzeer gewoon als *mo-* en is in functie niet zeer van *mo-* onderscheiden, zooals uit de volgende voorbeelden kan blijken:

metade „staan", *metunda* „zitten", *metembi* „op den rug dragen", *meie* „schreien", *meunui* „spuwen", *mewa'u* „niezen", *memeke* „hoesten", *meindu* „knikken", *metuna* „den zang" *petuna* „zingen", *mewaha* „baden", *merampu* „huwen", *meana-ana* „baren", *mepana* „schieten", *medempe* „plat", *meambo* „goed".

peandi „verwante", *penao* „adem", *petendəlako onisuno* „werp zijn levensgeest terug" (uitroep als iemand niest), *pentangoa* „venster".

Van *ma-* met zijn nominalen vorm *ka-* heb ik maar weinig voorbeelden: *mansu'u* „op 't hoofd dragen", *maro-ro* „zwijgen", *mahaki* „ziek", *madue* „doerian", *maparo* „schor, heesch", *masa'a* „slecht", *kamo-mo* „glimlachend".

Van *nggo-* heb ik slechts twee voorbeelden: *nggomeambo* vertaling van Bar. *pakadaga* „maak goed, doe goed, pas op!" en *nggomensoli*, Bar. *pakaliga* „maak voort, maak haast". Dit *nggo-* kan niet anders dan een genasaleerde vorm van *ka-*, *ko-* zijn, maar dat het zoo vóór vormen met *me-* staat, zal wel aan taalverloop te wijten zijn. In 't Barée, vooral onder de To Pebato, behandelt men de stammen die een voorvoegsel met *m* hebben, dikwijls als grondwoorden. Iemand zal bijv. vertellen dat een „vriend" hem een hakmes en een stuk bamboe in zijn been heeft

getooverd en besluit dan met: *setu pai nakamewoke timpuku* „dat is het waarom mijn kuit is opgezwollen"; of men geeft iemand den raad de vliegen van zijne wonden te jagen, *metopa jale pai nakakeule raneo bakata* „de vliegen gaan er op zitten en daardoor komen er maden in iemands wonden:', *meambo* „goed", Bar. *meawa*, heeft tot stam *ambo* en van *mensoli*, Par. *nadjoli*, is *soli* de stam.

to- en *te-*, een enkele maal ook *ta-*, zijn niet verschillend van het Boengkoesche *te-* enz. Voorbeelden:

tepeha „gebroken", *telongku* „krom", *teposua* „gescheiden", *tetoro* „hersteld", *te'epu* „winden laten", *teta'i* „poepen", *teme (teeme)* „pissen", *topepate* „gedood", *tolumeko* „vertrokken", *topedulungo* „gemeenschappelijk verricht".

poko- is het Bar. *paka-*, de causatieve vorm naast *ma-* en *ka-*. Voorbeelden: *pokolue* „doe langzaam", *pokosu'i* „maak droog", *pokoupo* „maak af, breng ten einde". Met *mo-* wordt het *mompoko*, Bar. *mompaka*.

Van andere voorvoegsels heb ik geen voorbeelden, hoewel het zeker is dat er nog eenige zijn.

Petasia'sch. De voorvoegsels zijn dezelfde, alleen heb ik, door de betere gelegenheid tot taalonderzoek, een paar voorvoegsels meer gehoord dan bij de bovenlandsche To Mori.

Mo-, po-; me-, pe-; ma-; ko-; ta-, to-, te-; poko-; ba-; si-, i-.

Voorbeelden van *mo-, po-:*

mo'isa „rijst stampen", *mo'uo* „zuigen", *mohodu* „hikken", *mongkâ* „eten", *moinu* „drinken", *moturi* „slapen", *mo'ipi* „droomen", *monangui* „zwemmen", *monsabangi* „schreien", *modekuli* „een zekeren zang voordragen", *moindu* „knikken", *mo'ala* „halen", *mompuri api* „vuur aanwakkeren", *mobose* „roeien", *mongkoloro* „touw draaien", *mosumpi* „met het blaasroer schieten", *montuehi* „hout kappen", *modaha*

„hout kloven en hakken", *mobonde* „wieden", *mompaho* „pootgaten steken", *mosongko* „tuinbranden", *molangu* „dronken", *mobela* „gewond", *mongilu* „rheumatisch", *mokalu* „gevoelloos", *mobongo* „doof", *molido* „scheel", vóór een ander prefix: *mompeuwoi* „braden", *mompandondo* „bekloppen, kloppen op", *poturia* „slaapplaats", *ponai* „houwer, zwaard".

me- in: *meriso* „uit één schotel eten", *meaha* „slijpen", *menâ* „ademen", *mentade* „staan", *me'opo* „op den buik liggen", *mentoro* „zitten", *mepau* „spreken", *mengese* „schreien", *meboliki* „schreeuwen", *meatihu* „niezen", *mehengge* „hoesten", *mehapu* „weigeren, ontkennen", *medolo* „baden", *mekombia* „trouwen", *me'ana* „baren", *metindi* „besnijden", *mekuili* „knorren, als een zwijn", *meonqeli* „loeien".

pe- in: *pekaju* „draagband", *pemia* „masker", *pesawia* „paard", *petasia* „waar de zee is", naam der hoofdplaats van Mori, vanwaar men de zee kan zien; *petongoa* „nageboorte".

ma- in weinige voorbeelden: *mahaki* „ziek", *maliga* „snel".

ko- in: *komo-mo* „glimlachen", *mokokato* „jeukend", *koana* „rechts".

ta-, *to-*, *te-;* in: *tadunggio* (van *dunggi*, *modunggi*, „peuteren, bijv. in een damar-kaars"), *tesanda* „gestrand", *tolako* „vertrokken", *toisao* „fijn gestooten", *totunuo* „geroosterd", *tosu'uo* „op 't hoofd gedragen", *toinio* „in de hand gedragen", *tobabao* „op de heup gedragen", *totembio* „op den rug gedragen", *toarô* „voor den buik gedragen", *tesambao* „over den eenen schouder gedragen", *toteleo* „ingeslikt", *teuwu* „uitgestort", *telua* „brakend", *tekuda* „verstoord", *tekewoi* „liefhebbend", en verder dezelfde voorbeelden als in het Morisch.

poko-, 't zelfde als in 't Morisch, bijv. *pokoondalô* „maak diep", *pokoondauo* „maak lang", *pokomoikô* „maak

goed", *pokomoao* „maak leeg", *pokobukeo* „maak vol", *pokohadiô* „maak veel", *pokomotu'io* „maak droog". Men ziet in deze voorbeelden, evenals bij de meeste der met *te-, to-* samengestelde woorden, ook het achtervoegsel *-o* aangevoegd. Verder is het opmerkelijk dat *poko-* dikwijls als ware 't slechts eene proclitica, vóór een vorm met een voorvoegsel met *m* wordt gevoegd.

i- geheel gelijk aan *i-* in 't Boengk., ook met aangevoegd *-o*. Slechts twee voorbeelden: *ipokomoikô* „wordt goed gemaakt, te verbeteren" en *ipurio* „wordt aangewakkerd" (vuur), behalve *inahu* „groente" en *iwali* „vijand", die een ander karakter hebben gekregen.

ba- in *bakanano* „levenmaken", (Par. *makanano*) en *baopio* „hoeveel", staat etymologisch gelijk met Bar. *ba-*, Mal. *bĕr-*, syntactisch met *ma-*.

si-, eenheid of wederkeerigheid aanduidend: *mesikeno* „elkaar vragen", *singgeraha* „huisgenoot".

Invoegsels.

-um-, niet in die mate als in 't Boengkoesch, maar toch nog vrij belangrijk voor de vorming van werkwoorden, en van de invoegsels, na *-in-* het belangrijkste. Komt in functie met het Boengk. *-um-* overeen.

Morisch. *lumolako* „loopen", *tumotoro* „zitten", *sumompu* „keel schrapen", *sumangki* „antwoorden", *umari* „af, gereed, al", *sumowi* „oogsten", *sumomba* „zeilen", *umungo* „volgen", *sumaru* „leenen", *sumungke* „openen".

Petasia'sch. *sumô* „ondergaan" (zon), *umangi* „waaien", *tumengke* „*tengke*-feestvieren", *lumense* „geesten bezweren", *mokumora* „luidruchtig feestvieren over een gesnelden kop", *lumimbuo* „rondom", *tumaga* „stroomopgaan".

In vormen als *mokumora* is te zien dat *-um-* zijne beteekenis heeft verloren. Naast *tumotoro* „zitten", komt *mentoro*[2] voor; *pentoromo arau* „ga daar zitten".

-in- is in 't Morisch en Petasia'sch nog de gewone passief-vormer, niet minder dan in 't Boengkoesch, men zie bijv. het passief van 't Mor. *kito* (*monggito*) „zien". *kinitonggu*, *kinitomu*, *kinitono*, *kinitondo* (1e p. v.w. incl.), *kinito mami* (incl.), *kinito miu*. Zoo van *ronge* „hooren" (*rumongeo*): *rinongenggu*, *rinongemu*, *rinongeno*, *rinongendo*, *rinonge mami*, *rinonge miu*.

Andere vormen met *-in-* die 't karakter van substantieven hebben, zijn: *pinatuwu* „fokbeest, huisdier" (*tuwu* „leven", *patuwu* „fokken, opvoeden"), *pinaho* „plantsel, aanplant" (*paho* „poten"), *kinâ* „gekookte rijst" (*ka* „eten"), *inike* „geklopte boomschors" (*ike* „klophamer", *moike* „schors kloppen"), *inuse* „gestampte rijst" (*use* „stampen"), *pineuwoi* „pap" (*meuwoi* „met water koken").

In het Petasia'sch is het niet anders: *rinongeku*, *rinongemu*, *rinongeno*, *rinongeto*, *rinonge mami*, *rinonge miu*.

Andere vormen met *-in-*: *inomba* „gedroogd vleesch", *inisa* „gestampte rijst", *minama* „pinang", *tinawa* „krijgsgevangene", *sinului* „gelubd dier".

Andere invoegsels zijn ook nog sporadisch te vinden, bijv. *timoana* Mor. *tanoana* Petas. „levensgeest", *toniso* „vinger", Bar. *tanudju*, en bij verder onderzoek waarschijnlijk nog wel meer.

Achtervoegsels. Het bekende *-a* is in 't Morisch en Petasia'sch ook voorhanden, in geheel dezelfde beteekenis als in de overige Toradja'sche talen. Voorbeelden:

Morisch. *paulua* „hoofdkussen" van *ulu* „hoofd", *pentangoa* „venster" van *mentango* „kijken", *tensea* „kalk, kalkbus" van *tense* „tikken", *po'uwea* „mand" van *uwe*.

Petasia'sch. *tawuwua* „blaasinstrument" van *wu*. *wara'a* „luchtwortel" van *wara*, vgl. *waja*, Bar. „draad, koord, touw, liaan", *tondoha* „aanbeeld" van *tonda*, Bar. *tondosa*; *sole ngkukua*, coix lacryma, Bar. van Todjo

djole kuku; panga panga'a „zeker moeraskruid" van *panga*, „tak, vertakking"; *tapà* voor *tapa'a* „rookvliering" van *tapa* „rooken"; *poturia* „ligplaats, slaapplaats" van *moturi* „slapen".

-ako. Zoowel in 't Mor. als in 't Petas. heeft *-ako* dezelfde functie als in 't Bar. n.l. causatieven te maken van stammen die niet met *ma-* of als adjectieven gebruikt worden. Men zie de voorbeelden:

Morisch. *mompepunako* „beginnen".
〃 *meta'arako* „neerdalen".
〃 *mewueako* „opklimmen".
〃 *merawosako* „zaaien, strooien".
〃 *metendelako* „opgooien".
Petasia'sch. *mo'ariako* „eindigen".
〃 *mowongkoako* „blijde maken".
〃 *mekorohako* „krachtig maken".

De vormen *moholei*, Bar. *mosole* „braden", *moahui* „water halen", Par. *mangasu* in het Mor. en *mega'upi* „bedriegen", stam *ga'u* en *monto'ori* „kennen", stam *to'o* in het Petasia'sch, bewijzen dat ook het suffix *-i* in de Morische dialecten bekend is.

Telwoorden.

Morisch. *aso* 1, *ruo* 2, *otolu* 3, *ompa* 4, *olimo* 5, *ono* 6, *opisu* 7, *oalu* 8, *osio* 9, *hopulo* 10, *hopulo ka aso* 11, *hopulo ka ruo* 12, *ruampulo* 20, *aso etu* „één honderd", *sansowu* „één duizend".

De voorslag en de kleine afwijkingen van den normaalvorm behoeven, na het reeds bij 't Boengkoesch en bij andere gelegenheden over de vormen der telwoorden in de Toradjasche talen gezegde, niet meer besproken te worden.

„Eenmaal" is *pihe*, „tweemaal" *menggoruo*, van *koruo* dat „tweede" moet beteekend hebben, dus *menggoruo* „een tweede makend".

P e t a s i a ' s c h. *asa* 1, *orua* 2, *otolu* 3, *opâ* 4, *olima* 5, *onô* 6, *opitu* 7, *oalu* 8, *osio* 9, *hopulu* 10, *hopulu ka asa* 11, *hopulu ka orua* 12, *ruapulu* 20 *tolupulu* 30, *patopulu* 40, *limapulu* 50, *nomopulu* 60, *pitupulu* 70, *halupulu* 80, *siopulu* 90.

De *o* van *oalu* geldt als voorslag, waarschijnlijk vóór *w* ontstaan, die in *halupulu* tot *h* is geworden.

asa etu 100, *asa nsowu* 1000, *asa riwu* 10.000.

pohona „éénmaal", *pendua* „tweemaal", *pentolu* „driemaal", *pepanto* „viermaal", *pelima* „vijfmaal". *penomo* „zesmaal", *pepitu* „zevenmaal", *pealu* „achtmaal", *pensio* „negenmaal", *pempulu* „tienmaal".

Deze vorm „tweemaker" enz. is duidelijk genoeg. De vorm *panto* is nasaleering van *pata*, vgl. *patopulu*.

V o o r n a a m w o o r d e n.

De *Persoonlijke Voornaamwoorden* in 't Morisch zijn:

1e pers. e.v. *jaku*, m.v. *i kito*, *i kami*.
2e 〃 〃 *i ko*, 〃 *i komiu*.
3e 〃 〃 *i wono* 〃 *mie nsani*.

Vormen als van den 1en en 2en pers. zijn reeds in verwante talen aangetroffen en besproken. De vormen van den 3en pers. zijn geen eigenlijke voornaamwoorden, *mie* is *mia* „mensch", hier „menschen"; de beteekenis van *wono* en *nsani* weet ik niet op te geven.

De pron. suffixa zijn:

1 *-nggu, -ndo*, *mami;* 2 *-mu*, *miu;* 3 *-no.* bijv. *henunggu* (Bar. *anuku*) „van mij", *henundo* „van ons allen", *henu mami* „van ons, niet van u", *henumu* „van u", *henu miu* „van ulieden", *henuno* „van hem, hen, haar".

-nggu en *ndo* zijn uit *-ngku*, *-nto* gemedialiseerd. Overigens bieden deze vormen niets bijzonders aan.

P e t a s i a ' s c h. Pers. v.n.w. 1 e.v. *ongkue*, m.v. *ontae*, *omami*.
〃 〃 〃 2 〃 *omue* 〃 *omiu*.
〃 〃 〃 3 〃 *araudo* 〃 *ondae*.

Deze vormen naderen meer die van 't Boengkoesch. De 1e pers. e.v. heeft een voorslag met nasaleering en een nadrukwijzer *-e* enclitisch aangevoegd; hetzelfde geldt vau den meervoudsvorm *ontae*, van den 2en pers. e.v. en den 3en pers. m.v. Ae vormen *omami* en *omiu* hebben alleen een voorslag; al deze vormen zijn die welke gewoonlijk als suffixen voorkomen. *Araudo* is *arau* „daar, ginds" (Bar. *lau*, *ndjau*) met aangevoegd *-do* en *ondae* heeft tot stam *nda*, *ra*, vermoedelijk 't bekende *ra* hoogheids- of meervoudsvorm, in 't Bar. met naamwijzer *sira* „Zijn Edele, Zijne Hoogheid", Amp. voorn.w. 3e pers. enkel- en meervoud.

De snffix-vormen zijn: 1 *-ku, mami*, *-to*.
2 *-mu*, *miu*.
3 *-no*.

Dus *anuku, anu mami, anuto*, *anumu, anu miu, anuno*. De woorden die deze suffixen hebben, laten den klemtoon verspringen, want klemtoon en woordvorm zijn dezelfde als in 't Boengkoesch.

Aanwijzende Voornaamwoorden.

Morisch. 1e pers. *ende* „hier, deze", 2e pers. *nu'o*, *nudo* „die, gene", voor „daar, ginds" is *wahebehi* in gebruik. *Ende* mag wel met Bar. *re'i* uit *ri'i* gelijkgesteld worden. In *nu'o* en *nudo* is het wel waarschijnlijk dat *do* een achtervoegsel is. In het „bijwoord" *wahebehi* is *wahe* wel identisch met *wai* in 't Barée, dat men wel vóór plaats- en richting aanduidende woorden vindt, bijv. *wai ma'i* „hierheen", *wai lo'u* „daarheen", *wai ndeku* „naar boven".

Vragende Voornaamwoorden.

isia „wie", *pio* „welke, wat", ook „hoe".

Het vragende van *isia* zit in den toon waarop het wordt uitgesproken, daar het oorspronkelijk aanwijzend is. *Pio*

is het bekende *pira* (Jav. Sang. Napoesch, enz.) Voor „hoeveel" zegt Mor. *popio*.

Petasia'sch. Aanwijzend zijn: *andio* „hier" (id. met Bar. *ria* in *ri ria* „aldaar", *ndati ria* „daar boven") en dus ook voor „deze" in gebruik. „Die" en ook „daar" is *atû* „gene, ginds" is *arau, raue*, vgl. het pers. voornaamwoord 3e pers.

Vragend zijn: *bai sema?* wie wel? *hapa* of *bai hapa* „wat voor, welk", *to hapa* „wat voor iemand". Vgl. Boengkoesch. Het woord *bai*, vollediger *humbai*, is Syn. met Bar. *bara* „misschien, 't kan wel zijn, weet - ik - het," een onzekerheids-woord dat vóór voornaamwoorden gevoegd, deze onbepaald maakt; zoo is dus 't Pet. *bai sema* in 't Bar. *bara i sema* „wie wel, wie mag 't wel zijn?"

Aan 't eind dezer oppervlakkige schets, getrokken uit woordenlijsten die in een paar dagen moesten opgesteld worden met behulp van ongedurige Toradja's, geef ik nog een lijstje van eenige woorden die iets bizonders in vorm of beteekenis hebben.

Morisch.

laromata „aangezicht", woordel. „'t midden der *mata*, de *mata* zelf, de eigenlijke *mata*", bewijst opnieuw dat *mata* niet enkel „oog" heeft beteekend, maar daarnevens „gezicht, verschijning, zelf, het belangrijkste, het voornaamste deel van een geheel" beduidt. Zoo heet het lemmet van een zwaard, tegenover het handvat, *matanja* en heet van een Toradja'sch feest, dat vele dagen duurt, de hoofddag *mata mposusa* of *matanja*. Zie verder Dl. 42 van dit Tijdschrift, bl. 570. *Laro* is „in, binnen", Mal. *dalam*, enz.

pana „boog", Mal. *panah,* enz. beteekent thans „geweer";

meestal zegt men *pana api*, voor „schieten" *mepana* of *mepana api*, ook wel *me'ewanga*, van *ewa* (*me'ewa*) „zich weren", *ewanga* is dus woordelijk ons „geweer". Het kan zeer goed uit het Boegineesch (*ewangèng*) zijn overgenomen, evenals *pana api*, daar *api* in het Mor. *apui* zou moeten luiden. Van geen ander volk dan de Boegineezen kunnen de Toradja's het geweer hebben leeren kennen en ook nu nog ruimen de Loewoëers geweren die hun te ouderwetsch zijn op, door ze onder de Toradja's aan den man te brengen.

bangka „vaartuig" en *ulu* „hoofd", twee algemeen M. P. woorden, waarvan het eerste wellicht in 't Bar. *duanga(ni)* „vaartuig", Boeg. *paduakèng* is terug te vinden, 't laatste in 't Bar. den vorm *uju* „beginsel, eerste" heeft. *Bangka* is ook in 't Boengk. Petas, Moena'sch, Lalaki'sch (*obangga*) in gebruik.

ike „foeja-klophamer", Bar. id. heeft in 't Mor. nog de afleidingen *moike* „foeja-kloppen" en *inike* „geklopte boombast, foeja". Naar de klankwetten van het Morisch zou dit *ike* 't zelfde woord kunnen zijn als Amp. *ika* „maken, vervaardigen", een zeer algemeen woord. Ook het Amp. gebruikt intusschen *ike* voor het bedoelde hamertje, het zou dus al een oude dubbelvorm moeten zijn.

ambau „buffel", Petas., Boengk. id. heeft waarschijnlijk tot wortel *bau*, in het Bar. 't algemeen woord voor „visch". Nu beteekenen de woorden voor „visch" in de meeste talen van Indonesie ook „vleeschspijs, toebereid vleesch, vleesch als toespijs", zoodat het Bar. *bau* en Mor. enz. *ambau* oorspronkelijk dezelfde woorden kunnen zijn en *baula*, in 't Bar. het gewone woord voor „buffel" eene afleiding met -*l*, om eene bizondere soort van *bau* aan te duiden. Van denzelfden stam is dan ook Mal. *kĕrbau* en verwanten, 't welk dan het voorvoegsel *ka*-

(naast *ta* gewoon bij plant- en diernamen) heeft, aangevoegd met een tusschenklank *r*; dezelfde die na *bè-* in *bèrdjalan*, na *tè-* in *tèrbuat* verschijnt, evenzeer fonetisch dus als de *m* in *ambau*.

pola „vagina" moet hetzelfde woord zijn als Par. Bar. *pola*, gewoonlijk *polasi*, 't geen beteekent „door en door, aan den eenen kant er in, aan den anderen er uit", bv. in de „Legende van *Menoti-noti*" (Tijdschr. Bat. Gen. Dl. XLI, Aflev. 5): *kono polasi kantanja nawunu*, *polasi wo'u nontju* „het schild werd geheel met de lans doorboord, ook door het rijstblok ging zij heen". Zoo roept men in 't Par. iemand die onderweg blijft staan, toe *pakapola!* „loop door", *ndjogumo aku ri tasi*, *ta pola*, of *tara napola* „ik ging op de zee af, maar drong niet (tot de zee) door".

oliwi „geschiedverhaal, legende" is hetzelfde als Bar. *awili* „opdracht die iemand bij zijn leven geeft, om na zijn dood te doen gelden", bv. dat zijne kinderen geen Spaansche peper in hunne toespijs mogen doen of dat er zooveel buffels op zijn lijkmaal moeten geslacht worden, enz. Wellicht is 't ook het Jav. *wilis*, syn. met *hitung*, *wilang*, daar de woorden voor „spreken, tellen, rekenen" gewoonlijk dooreen gebruikt worden. De *l* heeft dus in den Morischen vorm omzetting bewerkt.

to towute werd mij opgegeven als benaming voor de verblijfplaats der afgestorvenen. *Wute* is „aarde", *towute* kan dus beteekenen „de lieden die in den grond, onder het aard-oppervlak wonen". Dit *towute* is de woonplaats der schimmen gaan beteekenen, zoodat er nog eens *to* is voorgevoegd om de bewoners van 't schimmenrijk aan te duiden, evenals 't Bar. *torate* de woonplaats der *rate* „schimmen". Ook dit *torate* ligt onder den grond, zoodat men geneigd is het te vertalen met „de lieden in de diepte" (*marate* „hoog, diep") en *rate* „schim" (Parig.) voor daaruit geabstraheerd te houden.

pontao „bruidschat” van den stam *tao*, Bar. der To Rano en Ampana'sch: *matao* „goed”, zoodat *pontao* „goedmaker, vredemaker” zou kunnen beteekenen, eene beteekenis die zeer goed op den bruidschat past, daar deze nog geheel den vorm en ook zelfs den naam van „beboeting” heeft.

ponai „zwaard”, Bar. *penai*, Boeg. id., een nominale vorm van den stam *nai* waarvan *monai* „rotan schrappen”. Een bijvorm van dit *nai* is *mai*, waarvan de afleiding *pomai* thans als stam dient voor *mepomai* „houwen, snijden”, *ponai*, *penai* moet dus met „houwer” vertaald worden.

kana „vriend”, algemeene benaming tot iemand wiens naam men niet kent. Het Bar. *kanâ*, oxytonon, is een uitroep alleen door mannen gebezigd, een stopwoord om hunne woorden kracht bij te zetten, bv. *io kanâ!* „wel ja! ja, hoor!” *barée kana* „wel neen!” De vrouwen gebruiken in denzelfden zin *onggâ!* 't welk „vriendin” beteekent. Het is dus niet gewaagd *kanâ* voor hetzelfde woord als *kana* te houden, met vocatief-accent, en het met Mal. *kènal* te vergelijken.

rundu „donder”, Par., Koel. *guru*, Jav. Soend, *guruh*, Bar. *gundu* is de naam van den huidigen vorst van Petasia, *i Marundu*, of *i Ue Marundu* (*Ue* = Bar. *pue*) „Heer Maroendoe”. Tot onze groote verwondering werd dit woord niet omschreven; het staat n.l. den To Mori vrij de woorden die dezelfde zijn als of gelijken op namen van personen wien zij eerbied schuldig zijn, uit te spreken.

langkai „groot”, Bar. „man, mannelijk”, van den stam *ngkai* („grootvader”) met *la* er voor. De beteekenis in het Morisch is secundair, daar *ki*, *kai*, *kjai* in de beteekenis van „man” (ook 't Bar. heeft *laki* „mannelijk dier”) algemeen verbreid is. Waarschijnlijk heeft *ngkai* in 't Bar. oorspr. „penis” beteekend, gelijk thans nog *tau* in 't Bobongko'sch beduidt.

Petasia'sch.

benu „kokos", beteekent in de Posso'sch-Todjo'sche en Par. Kail. talen „de buitenste vezelbast van de kokosnoot". In het Fidji (Kern, bl. 128) is *benu* „mest, afval"; Prof. Vreede heeft daarmee (Bijdr. Kon. Inst. 1887, bl. 411), Jav. *wuwu* „afval van bossen padi, enz." vergeleken. In ieder geval blijkt de beteekenis van het Petas. secundair te zijn. Mor. *benu* = Bar., de kokos heet in 't Mor. *kaluku* (Par. id. Bar. *kajuku*).

dampu „djamboe", is blijkens de *mp*, uit het Boeg. overgenomen. De naam *djambu* moet, als uit 't Sankrit overgenomen, met den boom zijn ingevoerd. De djamboe groeit in Midden-Celebes. althans op de opengekapte terreinen ten N. van 't Meer, overal in groote menigte; iedere Toradja houdt haar voor een inheemsche plant.

sumpere, Lagenaria vulgaris, de gekweekte pompoen, een Cucurbitacee, die veel als toespijs bij de rijst wordt gegeten. De To Pebato noemen haar *tampere*, de To Lage *katedo*. Blijkbaar heeft *tampere* 't voorvoegsel *ta* en daarvan zal *su* in den Petasia'schen vorm, wel een bijvorm zijn. Vgl. boven over de verwisseling van *s* en *t* (vooral *su* - *tu*) al heeft deze voornamelijk in 't Morisch plaats.

ahu „rook", vgl. Bar. *rangasu*, met frequentatief infix ontstaan uit *rasu* „damp, nevel". Het Pet. heeft dus den beginner verloren.

toburi, het blad van den arèn-palm waarmee de schedels der buitgemaakte koppen in de *lobo* worden gebracht. Zie Alb. C. Kruijt. Het koppensnellen der Toradja's van Midden-Celebes en zijne beteekenis, Verslagen en Meded. der Kon. Academie van Wetenschappen, Afp. Letterkunde, 4e reeks, Deel III, 1899, bl. 162. De Bar. naam is *towugi*, waarin de *g* jonger is dan de Petasia'sche *r*. In den vorm *to wuri* hersteld, beteekent dit woord „zwarte

man", een zeer passende benaming voor den arèn-palm, met zijne zwarte vezels, die zeker juist om dat zwarte haar, in de legende der Toradja's een mensch is geweest. Hij wordt dan ook, als men hem omkapt om de sago te verkrijgen, met *ngkai* „grootvader" aangesproken.

sadawa, in 't Boengk. Mor. Lalak. de naam voor „buskruit", waarsch. door Boeg. *sunrawa* (Mal. *sèndawa*, Skr. *saindhawa*) daar het kruit in N.lijk Midden-Celebes met den aan 't Mal. *obat* ontleenden naam *uba* wordt genoemd,

bahapa „koopwaar, koopgoederen" schijnt te zijn samengesteld met *hapa* „wat, welk", vgl. Boeg, *aga-aga*, Mal. *barang-barang*. Verder gelijkt het op 't Bar. *ajapa*, waarmee alle geweven goederen worden aangeduid. De afkomst van dit woord, dat waarschijnlijk geen Bar. is, kan ik nog niet opgeven.

mompoli „welvarend, vermogend", van denzelfden stam als Bar. *poli*, *mapoli* „mogelijk", *kupoli* „ik kan, ben in in staat", Petas. *kupolio*. De vertaling „vermogend" past dus geheel voor het Pet. *mompoli*.

maredo „spelen" is id. met Bar. *karedo-redo* „tikken, kloppen, leven maken, rammelen" en komt etym. overeen met Bar. *molega* „spelen, pret maken".

montida „keel afsnijden, slachten", vertaling van het Bar. *mosumbele; tida* beteekent in 't Bar. „merkgrens" en schijnt in het Petas. nog de beteekenis „kras, snede, insnijding" te hebben.

kandori „tooverzang, zingend voorgedragen bezwering", is blijkbaar 't zelfde woord als Bar. *kajori* „liedje van rijmende regels, met toespeling op een actueel geval". Op Ceram zegt men *karori* (Tijdschr. Aardrijksk. Gen. 1895 bl. 161). De stam van dit woord is wellicht te te vinden in Par. *ijori* met *i-* als werktuignaam, benaming voor een mondharp uit de bladnerf van den arēn-palm vervaardigd.

selato „brandnetel", een vorm die overeenkomt met het Fidji *salato* (Kern, 167); de grondvorm is te zien in Jav. *latĕng*, Bat. *latong*. Het Mak. en Boeg. *lalatang* vertoonen zuivere reduplicatie, Sang. *ĕnggaˡ,ati*, Bar. *gelata*, Mal. *djĕlatang* afwisselende reduplicatie. *Kalating*, de Bentenansche naam van Laportea microstigma heeft waarschijnlijk het voorhechtsel *ka-*.

uo „vrouwenborst, uier", is bij de To Lage eene benaming voor een klein meisje, die dus waarschijnlijk „zuigeling" beteekent. Een aantal eigennamen, bij de Barée – sprekers in gebruik en door hen niet meer verstaan, zijn uit het Morisch of Petasia'sch te verklaren en daar er ook eenige wisselwoorden in het Barée worden gebruikt, die tot de dagelijksche taal der To Mori behooren moet men wel aannemen dat de taalgemeenschap vroeger enger is geweest dan zij thans is.

Dat het M. P. *susu* ook den Moriers bekend is, blijkt de benaming *tompa susu* voor het jongste kind. En een derde woord voor „borst" moet schuilen in de uitdrukking *tuwu tonia* voor een aankomend meisje, waarvan men in 't Bar. zegt *tuwu susunja* „ze krijgt borsten". *Tonia* kan n.l. staan voor *tomia*, het Napoesche woord voor „borst", van *tomi* „zuigen" met *-a*.

irowai „vrouw" Mor. en *kombei* „echtgenoot" Petas. zijn wellicht van denzelfden stam *wai*, *wei*, vgl. Bar. *wai* „geven", Mor. *wei*, zoodat *irowai* „de gegevene" zou kunnen beteekenen, maar het is waarschijnlijker dat het Moena'sche *orobine* „vrouw" in het bestanddeel *oro-* het equivalent van Mor. *iro-* vertoont, daar *bine* op zich zelf duidelijk is. Ik weet echter dit *iro-*, *oro-* niet te verklaren.

mompaho „pootgaten steken, om er zaai-rijst in te storten" is een op zijn Morisch gevormd woord in het Barée; het is een duplicaat van *mompaso* „een wig (*paso*) ergens

tusschen slaan", bijv. om een gat wijder te maken of een trommel-vel te spannen.

kae „arm", moet id. zijn met *kawe* „naar zich toehalen" waarvan in 't Baria *karawe* „vinger", op dezelfde wijze met *-ar-* gevormd als Bar. *karama* van *kama* (Pakĕw. „hand", Bar. *mekama* „krabben, met de hand schuren langs").

bore, naam voor een klein meisje, is wellicht de stam van Par. *nomore* „spelen" en dus een gelijksoortige benaming als Bar. *to menga*, waarvan *momenga* „spelen, stoeien van honden en andere dieren" de beteekenis duidelijk maakt. In 't Parigisch zegt men *to lega* voor een klein meisje, 't welk weer uit Bar. *mologa* „spelen" moet verklaard worden.

tuli „oorsmeer", Sang. *tu*$^{l}_{r}$*i* „oor", Mal. *tuli* „doof". Zoo is ook Bar. *bota* „oorsmeer" en „doof", waarvoor men ook *kebota* zegt.

Samenvattende, kunnen wij zeggen dat de voornaamste punten van onderscheid tusschen het Oostelijk en het Westelijk dialect van het Morisch, voor zoover die uit het boven medegedeelde kunnen opgemaakt worden, de volgende zijn:

Morisch	vaak	*media*	waar	Petasia'sch	*tenuis*	heeft.
"	"	*s*	"	"	*t*	"
"	"	eind-*o*	"	"	eind-*a*	"
"	"	eind-*e*	"	"	eind-*a*	"
"	soms	*o*	"	"	*u*	"
"	"	*u*	"	"	*i*	"

Waarbij gebleken is, dat de Morische vormen doorgaans jonger zijn dan de Petasia'sche.

Omtrent den woordenschat laat zich zeggen dat die van 't Petasia'sch meer met dien van het Boengkoesch overeenkomt, wat voor een deel aan overname kan geweten worden. In het Morisch zijn meer woorden die met

Barée-woorden overeenkomen. Het volgende lijstje geeft een aaantal dagelijksche woorden die verschillen, hoofdzakelijk zulke die nog niet in het boven gestelde zijn vermeld.

MORISCH.	PETASIA'SCH.	NEDERLANDSCH.
pindu	ngusu	uitwendige mond.
ensa	owea (Boengk. id.)	schouder.
pola	sele 〃	vagina.
kare	karu 〃	been.
wuku lari	olontû 〃	scheenbeen.
tuama	tama 〃	man.
irowai	beine-	vrouw.
uma	ama-	vader
pekoro mpohoi	pae kompo	broeder, zuster.
kaka	aka	oudere broeder, zuster.
andi	uai	jongere 〃 〃
lakiama (Boengk. id.)	mama	oom.
lakine 〃	naina	tante.
nge 〃	ne	naam.
montulu	mepau	spreken.
mototao (Boengk. *mototaha*)	mengingisi	lachen-
memeke (Bar. id.)	mehengge.	hoesten.
maro-ro 〃	moia-ia.	zwijgen.
mewaha (Bar. mewasa Boengk. mebaho.)	medolo.	baden.
epu	bu	veest.
wula rini	ue wulâ	pokken.
pungku (Bar. id.)	kape	verlamd.
monea	bebe (Bar. id.)	stom.
morawu	bilo	blind.
pupulei	pakuli (Bar. Boengk. id.)	geneesmiddel.
merampu	mekombia	trouwen.
bansule	laeka	hut.
holoi	lua ensa	huis-ingang.
pentangoa	sambi	venster.
holue (Boengk. id.)	odui	lepel.
kula'a	inahu (Boengk. id.)	groente.
sui	tonsi (Bar. tontji)	vogel.

bonti (Boengk. id.)	**boe**	**varken.**
mara	**ugara**	**paard.**
nggapu	**ngeo**	**kat.**
tamarari (Amp. id.)	**bolangoa**	**hertzwijn.**
kongka	**singko**	**kiekendief.**
palasi	**karadende**	**boschrat.**
tamponga	**tiporo**	**muskiet.**
tumpa	**otube**	**kikvorsch.**
hui (Bar. sudju)	**kambu (Boengk. id.)**	**kam.**
we'e (Boengk. id.)	**baba**	**schaamgordel.**
tewoi	**wala (Boengk. id.)**	**omheining**
goensa	**walatu (Boengk. balatu)**	**ramboetan.**
kure (Amp. kura)	**ewo**	**gras.**
wiro	**intowu (Boengk. id.)**	**oeverriet (glagah).**
wue (Boengk. wua)	**minama**	**pinang.**
tongkimo	**anano wula (Boengk.id.)**	**ster.**
petarako	**petima**	**gehucht.**
kobaria	**ata (Boengk. id.)**	**slaaf.**
kode-kodei (Bar. ḳodi)	**otede**	**klein.**
ondau	**mintâ**	**lang, hoog.**
meambo	**moiko (Boengk. id.)**	**goed.**
kosê	**manggalino**	**links.**
[1]) [2]) hiewi	**[1]) wongi, [2]) ndiawi**	**[1]) nacht, [2]) gisteren.**
ai koa (koa = „ook")	**nahina (Boengk. id.)**	**neen.**

Naar dit laatste woord worden dus de beide dialecten door de Inlanders genoemd.

Panta, December 1899.

DAGBOEKEN, VERSLAGEN EN BRIEVEN UIT DE ZENDING.

De gemeenten behoorende tot den werkkring Swaroe; Residentie Pasoeroehan. — Jaarverslag over 1899,

door D. LOUWERIER.

Waar wij bij het einde van 1899 in een kort verslag het gebeurde in het afgeloopen jaar hebben saam te vatten, een beeld te geven hebben van onze gemeenten, willen wij dit doen door na te gaan hoe de maatschappelijke en geestelijke toestand is. Hoewel beiden van verschillenden aard zijn, staan zij toch in nauw verband tot elkander. In de gemeenten van dezen werkkring ontdekt men bij hen, die het armoedig hebben, die hard te strijden hebben om hun bestaan, weinig geestelijk leven. Hierop zijn natuurlijk wel enkele uitzonderingen. Bij dezulken doet de voortdurende vraag hoe men zal kunnen voorzien in de noodige voeding en kleeding, de vraag naar het geestelijk voedsel geheel vergeten. Door de groote drukkende zorgen is het alsof alle energie en opgewektheid verdwijnt. Hoe vaak gebeurt het, dat ik op de vraag waarom men niet ter kerk is geweest ten antwoord krijg, dat men geen behoorlijke kleeren heeft; en of men nu er al op wijst dat kleeren bijzaak zijn en de Heer niet op de kleeding maar op de gezindheid des harten let, heeft

dit vaak geen gevolg. Nu gebruikt men dit gezegde dikwijls als een uitvluchtje, doch hetzij dit waar is of niet, stellig werkt de armoede zeer nadeelig op het geestelijk en geloofsleven. De bewijzen zijn er. Opmerkelijk is het, dat zij die geen grondbezit hadden, nadat zij op de ontginningen gronden hadden aangevraagd en daarvan reeds mochten oogsten, opgewekt en ijverig werden en nu ook getrouw de godsdienstoefeningen bijwonen, wat vroeger niet van hen getuigd kon worden.

Onze Christendorpen zijn betrekkelijk welvarend; dit wil zeggen, er heerscht niet zoo'n armoede als in de omliggende Mohammadaansche desa's. In den regentijd zijn er, die wel eens een maaltijd moeten overslaan, die den buikband wat *steviger aanhalen* om den honger niet te zeer te gevoelen, of die zich voeden moeten met jonge pisang of enkel groenten, doch nog erger is dit elders. Onze desa's zijn in den schralen tijd steeds toevluchtsoorden voor de omliggende Mohammadaansche dorpen. Dit is geen gevolg van den grooteren ijver van de Christenen maar van hunne spaarzaamheid. Na den oogst maakt men alles niet op aan feesten, verkoopt men de vruchten van zijn arbeid niet om te kunnen spelen, schuiven of te kunnen voldoen aan andere begeerten, of om schulden bij spel of anderszins gemaakt te kunnen dekken.

Zeer weldadig werken in den schralen tijd de armenrijstschuren welke in alle gemeenten van dezen werkkring worden aangetroffen. Na den oogst geeft een ieder naar vermogen een dankoffer. Deze rijst wordt dan in de armenschunr bewaard tot den regentijd. De armen worden dan met deze rijst geholpen (men krijgt ze niet cadeau om geene luiheid te bevorderen) om hen zoodoende uit de handen van woekeraars te houden.

Te Swaroe en Pĕniwen waren velen die geen gronden

bezaten. Hierin is nu verandering gekomen. De meesten van hen die te Swaroe niets hadden zijn naar de ontginningen verhuisd. Te Pĕniwen zal ook hierin verbetering komen, omdat men daar 100 bahoe mag ontginnen.

Om zooveel mogelijk te voorkomen dat men maar trouwt zonder iets te bezitten of in staat is het jonge huishouden te kunnen staande houden, dus om armoede tegen te gaan, wordt hier in de gemeenten steeds door eene commissie bestaande uit den voorganger, de onderwijzers, ouderling en eenige oudsten nagezien en opgeteekend wat bruid en bruidegom ten huwelijk medebrengen. Hierdoor worden de lui er toe geleid om te zorgen dat vóór men trouwt men minstens het allernoodzakelijkste bezit, zooals eene woning, landbouwgereedschappen enz. Deze lijst wordt dan mij aangeboden en ingeschreven in een daarvoor bestemd boek. Dit heeft zijn nut. Het is al eèn paar maal voorgekomen dat er kwestie ontstond tusschen ouders en kinderen over de huwelijksgift; de aanteekeningen wijzen dan aan wie gelijk heeft, en kan de zaak dadelijk in het reine gebracht worden.

Van groot belang zijn de ontginningen. Zij die in de bestaande gemeenten geen grondbezit hebben verhuizen daarheen. Groot was de behoefte aan nieuwe nederzettingen voor de Christenen; het duidelijkste bewijs hiervoor is de spoedige opkomst en uitbreiding. Ware deze uitzwerming naar de nieuwe gemeenten niet mogelijk geweest, stellig zouden langzamerhand velen genoodzaakt zijn geweest naar elders te verhuizen of op de perceelen werk te zoeken; zij zouden uit het oog geraakt en voor de gemeente en het Christendom waarschijnlijk verloren zijn gegaan temidden van de Mohammadaansche maatschappij, zoo vol verleiding. Ook velen uit de werkkringen Mådjå-Warnå en Kĕdiri vestigden zich in de nieuwe

gemeenten. Vooral uit den werkkring van de B.B. Kruijt kwamen velen hierheen.

Te Siti-Ardjå waar nu 121 bahoe's zijn ontgonnen werden dit jaar geen nieuwe gronden aangevraagd. Men begon eene waterleiding te graven om de in het eerste jaar ontgonnen velden te kunnen besproeien, doch men kwam hiermede voor den regentijd niet gereed, en zullen dus eerst het volgend jaar daar sawah's aangelegd kunnen worden.

Te Poeloeng-Rĕdjå werden 78 bahoe's aangevraagd, en zijn daar dus in het geheel 100 bahoe's in bewerking. Te Tambak-rĕdjå en Soembĕr-Agoeng werden geen nieuwe gronden aangevraagd.

Jammer is het met het oog op de bezoekreizen, dat al de ontginningen zoo ver van huis gelegen zijn en de wegen erheen zoo slecht en lastig door de ravijnen die men door en de bergen die men over moet, zoodat op de tochten erheen steeds veel van het lichaam wordt geëischt, vooral van vrouwen en kinderen. Een paar maanden geleden kwam de hoofdontginner van Tambak-rĕdjå hier en vertelde mij dat hij ongeveer twee uur noodig had gehad de kali Pangoeloeran bij Siti-ardjå over te komen, daar de rivier toen zoo gezwollen was. Hij moest eerst lange rotan zoeken, deze bovenstrooms aan een boom stevig vastbinden, maakte het andere einde om zijn middel vast en stortte zich daarop in de bruisende rivier, liet zich afdrijven en trachtte zoodoende den overkant te bereiken, wat hem na veel inspanning gelukte.

Mijn hartelijken dank aan allen, die ook dit jaar financieel de ontginningen steunden. Moge ik nog met meer bijdragen verblijd worden, daar hulp nog zoo hoog noodig is.

Te Pĕniwen mag men nu 100 bahoe ontginnen van het vroeger voor de koffiecultuur gereserveerde bosch.

Ruim 90 personen hadden aangevraagd, doch wijl daarvoor 100 bahoe niet voldoende zijn, werd bepaald dat alleen zij, die nog niets bezaten zouden ontginnen. Doordat de toestemming kort voor den regentijd afkwam, kapte men nu slechts de grenzen om eerst het volgend jaar de boomen te vellen. Zeer dankbaar ben ik voor deze gunstige beschikking; velen zijn er door geholpen, de gemeente zal er tot meerdere bloei door komen. Groot was de behoefte aan uitbreiding van gronden. Mohammadanen uit een naburig dorp wilden, toen zij hoorden dat de Pĕniwenners zouden ontginnen de mooiste stukken voor zich nemen. Zoodra ik dit vernam, deelde ik het den Controleur mede, die spoedig deze zaak regelde en op dit onbillijke verzoek niet inging.

In het voorgaande jaarverslag kon ik met blijdschap melden, dat de school te Swaroe door verscheidene Mohammadaansche leerlingen werd bezocht. De meesten verlieten in dit jaar weer de school, zoodat het getal ingeschreven Mohammadaansche leerlingen nu weer gering is. Getrouwe schoolbezoekers zijn zij nooit geweest, zij kwamen steeds zeer ongeregeld op, meestal ten gevolge van onverschilligheid en lakschheid van de ouders. Ook onder de Christenouders zijn er nog enkelen, die het nut van de school niet inzien wat tengevolge heeft, dat hunne kinderen dikwijls verzuimen. In de laatste maanden van het jaar heerschten de mazelen epidemisch te Swaroe, waardoor vele leerlingen door ziekte de school verzuimden. Tengevolge hiervan is het getal absenten grooter in vergelijking met voorgaande jaren. Ook verminderde het getal leerlingen zeer, doordat velen met hunne ouders naar de ontginningen verhuisden. Een van de onderwijzers te Swaroe moest ontslagen worden, wat het gebrek aan hulppersoneel nog grooter maakte.

Door het tekort aan onderwijzers kon ik, zooals het plan was, dit jaar nog geen school te Siti-ardjå openen. Doordat vijf mijner kweekelingen in November met goed gevolg examen voor kweekeling aflegden, kan in Januari 1900 Ernĕs, een van Swaroe's onderwijzers naar Siti-ardjå verhuizen om daar met het onderwijs een aanvang te maken. Al vaak had men daar om een onderwijzer gevraagd, doch door het gebrek aan hulppersoneel kon ik onmogelijk aan het verzoek voldoen.

Het getal leerlingen te Wånå-rĕdjå en Pĕniwen bleef vrij wel stationair. Te Wånå-rĕdjå werd in het begin van het verslagjaar de nieuwe voorbereidende school – een eenvoudig doch ruim gebouw – in gebruik genomen. De bevolking had voor het grootste gedeelte van de materialen gezorgd.

Te Siti-Ardjå bouwde men eene nieuwe kerk, omdat de oude te klein was geworden. Deze kerk is nog geen model van schoonheid, doch in zulk een jeugdige gemeente kunnen wij de eischen nog niet hoog stellen, de lui hebben het nog te druk met hunne ontginningen.

Te Swaroe heerschte enkele maanden groote drukte op het zendingserf door het bouwen van de nieuwe zendelingswoning. Doordat het hoog noodig was dat bij zulk een groot aantal werklieden geregeld toezicht werd gehouden, roofde dit veel van mijn tijd en moest ik mijn verblijf in de buitengemeenten korter maken dan gewoonlijk. Toen de cementen vloer werd gelegd was het juist vacantie. Deze wordt hier altijd in den oogsttijd gegeven, opdat de kinderen hunne ouders kunnen helpen. Vele schoolkinderen kwamen toen de vloeren wrijven om zoodoende hun eigen schoolgeld te verdienen. Sedert eenige maanden wonen wij in het nieuwe huis. Welk een heerlijke verbetering voor ons. Zeer dankbaar zijn wij dat Heeren Bestuurders

ons in staat stelden het oude huisje te verlaten om dit ruime, gezonde huis te kunnen betrekken.

De groote school te Swaroe is zeer bouwvallig en moet hierin noodwendig voorzien worden ter voorkoming van instorting, hetzij (indien de middelen hiervoor voldoende mogen toevloeien) door het bouwen van eene geheel nieuwe school, of (indien de middelen slechts beperkt zijn) door er groote reparaties aan te laten doen. Mogen er in het vaderland vrienden zijn, die de gemeente en mij met het oog hierop met hunne gaven willen helpen! Spoedige en dringende hulp is hoog noodig. Ook Swaroe's kerk vertoont al vele sporen van bouwvalligheid.

De geestelijke toestand in de gemeenten was in het verslagjaar bevredigend. De opkomst des Zondags in de kerk was te Pĕniwen en Siti-ardjå zeer goed. Sedert Jacoeb te Pĕniwen voorganger is geworden, is de gemeente daar zeer vooruitgegaan. De school waarin Godsdienstoefening wordt gehouden kan meestal alle kerkgangers niet bevatten. Dit heeft niet alleen plaats wanneer ik in de gemeente ben, maar ook als Jacoeb voorgaat. Hij behoort niet tot de knapsten maar is eenvoudig, degelijk en vol ijver en daarom bemind. Vergelijk ik den toestand te Pĕniwen hoe hij was toen ik hier pas het werk opvatte met nu, dan kunnen wij ons zeer verblijden en dankbaar zijn. Te Swaroe en Wånå-rĕdjå is de opkomst goed, maar kon nog beter zijn. Te Tambak-rĕdjå houdt de hoofdontginner des Zondags zoo goed en kwaad als het gaat godsdienstoefening. Te Swaroe kan men goed bemerken, dat reeds velen naar de nieuwe gemeenten verhuisden. Overal elders is het getal vrouwen dat ter kerke gaat meestal grooter dan dat van de mannen. Hier is het juist veelal omgekeerd, er zijn vaak veel meer mannen. Wat hiervan de rede is? Doordat men in dezen werkkring

niet op banken maar op den vloer zit, kunnen de vrouwen in enkele omstandigheden niet mede ter kerke gaan. Te Siti-ardjå maakte men reeds ruwe banken. Te Wånå-rĕdjå en Pĕniwen maakt men wel gebruik van de schoolbanken. Hier te Swaroe zou door het vervaardigen van banken hierin verbetering kunnen komen, doch daaraan valt voorloopig nog niet te denken, daar er nog eene oude schuld op de kerk rust. Deze moet eerst afbetaald worden.

De Donderdagavond bijeenkomsten konden veel beter bezocht worden, vooral in de buitengemeenten. Te Swaroe is dan de opkomst bevredigend. Velen denken hun plicht gedaan te hebben door hunne kinderen te zenden. Zal er Avondmaal gehouden worden dan komt men eenige weken voor en na deze plechtigheid getrouw op, doch spoedig vergeet men de gedane beloften en wordt weder onverschillig.

Dit jaar werd aan het Heilig Avondmaal te Swaroe door velen deelgenomen. Eenige weken te voren houdt ik met het oog hierop onderwijs, opdat een ieder goed gevoele wat het beteekent aan te zitten aan des Heeren disch en goed beseffe wat zijne verplichtingen zijn. Daarop onderzoek ik hen die wenschen deel te nemen nog persoonlijk om te vermanen, op te wekken en aan te sporen tot voortdurende getrouwheid. De Avondmaalsviering zelve is steeds een van de goede uren voor de gemeente.

Eene goede gewoonte bestaat er in onze gemeente, nl. deze: zullen in het begin van den regentijd de sawah's bewerkt worden dan wordt er een bidstond gehouden. Na afloop van den oogst is er een dankstond. Bij beide gelegenheden gaat men na afloop van de godsdienstoefening naar het huis van het desahoofd. Van te voren heeft reeds ieder daar een bak – gemaakt van pisangstam en blaren – met eten gebracht. Men houdt dan een

gemeenschappelijken maaltijd. De jeugd vooral is bij deze gelegenheid sterk vertegenwoordigd, belust op een extra hapje. Als kenmerkend Javaansch wordt ook hieraan alleen door het mannelijk geslacht deelgenomen.

De maandelijksche bidstonden welke ik steeds te Swaroe houd op den Maandag met maanlicht – opdat de duisternis de lui niet weerhoude naar de kerk te gaan – worden door velen zeer op prijs gesteld.

Groote zorg wordt besteed aan het Godsdienstonderwijs voor de jeugd. Des Woensdags vóór schooltijd krijgen de kinderen onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis. Dit onderwijs wordt klassikaal gegeven evenals dat van des Zondags in de Zondagschool, omdat mij gebleken is dat het zoo beter begrepen wordt en meer vruchten afwerpt. Het onderwijs kan dan ingericht worden naar de bevattelijkheid van de leerlingen in iedere klasse. De kinderen die de school verlaten komen dan op de catechisaties, welke men viermaal per week bezoekt. Getrouw komt men steeds op. Op ult. Dec. bedroeg het getal catechisanten te Swaroe 40 jongens, 32 meisjes; te Pĕniwen 16 jongens, 5 meisjes; te Wånå-rĕdjå 8 jongens, 12 meisjes; te Siti-ardjå 12 jongens, 7 meisjes. Onder de catechisanten heb ik leerlingen bij wie haast niets beklijft, bij wie het onderwijs het eene oor in het andere oor uit gaat. Dit zijn kinderen die vroeger door de onverschilligheid van hunne ouders en door gebrek aan toezicht de school niet hebben bezocht. Zij zijn het luisteren en leeren niet gewoon en staan daardoor verre bij hunne medeleerlingen ten achter. Dezelfde ondervinding wordt ook opgedaan bij de nieuwelingen. Zij die vroeger santri zijn geweest of santrileerling weten steeds bij het dooponderzoek goed te antwoorden. Zij zijn vroeger gewoon geweest – hoewel gebrekkig – om te leeren en te luisteren.

Vele nieuwelingen traden dit jaar te Swaroe tot de gemeente toe. Allen woonden reeds sedert enkele jaren op de erven van de Christenen. Men geeft langzamerhand uit eigen begeerte den wensch te kennen om Christen te worden. Zij hebben het Christendom leeren kennen.

Een begeerte naar het Christendom in de Mohammadaansche desa's bestaat niet. Zoo behoort onder Swaroe een gehucht van plm. 12 huizen. Slechts één man is daar Christen. Hoe er ook geëvangeliseerd is, moeite gedaan om ook de bewoners van dat gehucht voor den Heer te winnen, tot dusverre waren alle pogingen vruchteloos. Men geeft wel goede getuigenis omtrent het Christendom en de Christenen, doch zelf Christen worden wil men niet. Dit is voor een deel toe te schrijven aan de Javaansche onverschilligheid, voor een ander deel hieraan, dat men geen afstand kan doen van veel dat men lief heeft en dat met het Christendom in strijd is. Wij gelooven dat ook hierin de Heer te Zijner tijd eene verandering ten goede zal schenken.

Te Siti-ardjå ontvangen verscheidene Mohammadanen dooponderricht. Te Tambak-rĕdjå zijn er ook enkelen die tot de gemeente wenschen toe te treden.

Siti-ardjå en Poeloeng-rĕdja werden in het verslagjaar reeds gemeenten van eenige beteekenis. Er zit leven in. Een goede, gezonde geest heerscht er onder de ontginners. Tambak-rĕdjå bleef bij het oude. De gemeente daar is nog klein, toch zou ik wenschen een geschikte persoon te hebben om daar als voorganger te kunnen plaatsen. Tambak-rĕdjå is nog niet in trek door den grooten afstand en slechten weg. Te Soembĕr-agoeng is van gemeentevorming zelfs nog geen sprake. Niemand heeft zich er nog gevestigd. Het getal ontginners slonk tot zes. Het terrein valt daar niet mede. Ik heb het van het begin

af gevreesd en ben zelfs bang, dat daar nooit eene gemeente tot stand zal komen.

Tegenover het vele goede, dat wij mochten ondervinden en zien, was ook zooveel dat ons bedroefde en teleurstelde. Hoe gaarne zouden wij zien, dat er meer opgewekt Christelijk leven was. De Javaan uit zich zoo weinig. Men merkt niets van hetgeen in hem omgaat. Hoeveel zouden wij gaarne anders zien. Hoe vaak wordt men in zijn verwachtingen en voorstellingen teleurgesteld. Onverschilligheid waar het zijne geestelijke en maatschappelijke belangen betreft, onverschilligheid bij de opvoeding van zijne kinderen, bij velen zijn dit fouten die aanhoudend en met geduld moeten worden bestreden.

Te Wånå-rĕdjå kreeg een paar echtscheiding. Reeds jaren was deze zaak hangende. Alle moeiten om het echtpaar te verzoenen bleven vruchteloos; zoodàt thans het huwelijk werd ontbonden.

Te Pĕniwen verliet eene vrouw de gemeente om met eenen Mohammadaan elders te kunnen trouwen. Deze vrouw had vroeger al eens aanstoot aan de gemeente gegeven.

Te Swaroe liet iemand zijn kind besnijden. Opdat ik er niets van zou merken, was de jongen naar een verre desa gebracht, zooals het heette om zijne grootmoeder te bezoeken. Daar ik echter sterke vermoedens had, liet ik het geval onderzoeken en bleek mijn vermoeden waar te zijn. De ouders beleden in het midden der gemeente schuld. De rede waarom men zoo iets doet is, omdat men meent het kind mooier zal worden en gelukkig. Het zijn echter de domste en de minst beteekenende Christenen die zoo iets zullen doen. Naast kleine teleurstellingen en verdrietelijkheden waren deze gevallen de meest bedroevende. Verblijdend is het op te merken, hoe velen mede het verkeerde trachten tegen te gaan.

—

Deze werkkring belooft zoo veel voor de toekomst. Voorloopig zullen wij ieder jaar op uitbreiding kunnen wijzen, doch daarmede gaat gepaard vermeerdering van kosten en uitgaven. Indien het waarlijk onze bede is: Uw Koninkrijk kome, laat ons allen dan ook doen wat noodig is, opdat deze bede vervuld kunne worden. Onze verantwoordelijkheid hier is groot, doch niet minder die van de vrienden in het vaderland. Moge bij uitbreiding van 's Genootschaps werk ook de gaven toenemen, opdat het werk niet gebrekkig onderhouden worde, maar ferm opgevat en doorgezet kan worden tot eer van Hem voor wien wij nooit genoeg kunnen doen.

Met dank zien wij terug op het afgeloopen jaar. Zeer dankbaar zijn wij voor het vele goede, dat de Heer ons in het verslagjaar schonk. Moge de Heer verder Zijne kracht in onze zwakheid volbrengen; Zijn licht steeds een lamp voor onze voeten zijn. Moge veel dat nog niet overeenstemt met des Heeren wil verdwijnen, opdat de Heilige Geest ongestoord kan werken in de harten van onze Christenen en daardoor de toestanden in de gemeenten steeds zuiverder mogen worden.

Januari 1900.

SAVOE.

Verslag over 1899,

door J. H. LETTEBOER.

Nu wij ons nederzetten, om een kort overzicht te geven van ons willen en werken, van ons pogen en streven, van den zegen ook, dien God ons schonk op al onze inspanning, rijzen er vele gedachten in ons hoofd; trekken er ook vele beelden onzen geest voorbij. Sommige wekken pijnlijke herinneringen op; andere daarentegen doen ons nog eens denken aan blijde verrassingen, aan ongedachte en toch verkregen uitreddingen.

Evenals op ieder arbeidsveld, wisselen ook hier lief en leed, regen en zonneschijn, licht en duisternis, elkander veelvuldig af. Wat zal ik dan zeggen? Hoe zal ik het best weergeven wat mijn hart gevoelt op het einde van '99? Zal ik juichen, roemen in behaalde overwinningen? O, voorzeker, in en onder alles, mag de danktoon niet ontbreken. Voorzeker, wij hebben ruime stof tot danken aan den Gever aller goede gaven, dank voor Zijne hulp, Zijne leiding, bovenal voor Zijne trouw, waar ons geweten ons beschuldigd van ontrouw, van vele tekortkomingen tegenover God, tegenover ons werk.

En toch, te roemen is ons waarlijk (nog) niet geoorloofd. Er is nog zoo veel wat ontmoedigt, bezwaart, neêrdrukt.

Wat dan? Zal de klacht dan de hoofdindruk moeten weergeven van wat dit jaar ons bracht? Maar dit willen wij niet, want „klagen is zonde", „klagen is opstand der ziel tegen God." Het zij mij vergund U aan de hand van den hierbij gevoegden „Staat,", enkele opmerkingen te mogen geven, die wellicht nuttig kunnen wezen tot rechte waardeering van de, in dien „Staat" voorkomende cijfers.

Beginnen wij dan met

I. Seba.

Dit is de hoofdgemeente. Hier alleen heeft de boot, die eens per maand Savoe aandoet, een tamelijk geschikte ankerplaats, uitgezonderd enkele maanden gedurende den westmoesson. Doch in een ander opzicht moet Seba „een ankerplaats" worden. Het moet eens een voorbeeld voor de andere gemeenten zijn. Van hier moet kracht uitgaan; Seba moet eens de hoofdgemeente zijn, niet alleen om haar zielental, maar door reinheid van wandel, door beoefening der christelijke deugden, door haar geestelijk opgewekt leven. Dat is het doel, waarnaar te Seba wordt gestreefd. Daarom wordt hier ook met alle beschikbare krachten gewerkt.

De zendeling, die hier is gevestigd, wordt bijgestaan door drie onderwijzers: Jacob Riwoe Lobo, een Savoenees, kweekeling van wijlen Br. Wijngaarden, Simon Soendah, in Maart gearriveerd en opgeleid op de kweekschool te Tomohon, en Anton Gerard Roemate, vroeger in Messara werkzaam, sinds September te Seba geplaatst. In het hulppersoneel kwam in dit jaar groote verandering. Op het einde van het vorige jaar waren hier werkzaam Willem Roemengan, Riwoe Lobo en J. Samato. Eerstgenoemde moest, helaas! door verlamming, ten gevolge van zware malariakoortsen, naar zijn vaderland terug-

keeren. Met weemoed zag ik hem gaan. Hij was zoo geschikt. Voor hem kwam Melkianoes Lekahena in de plaats, waardoor zijn vroegere standplaats, Mania, vacant kwam. Aldus waren hier bij het begin van dit jaar werkzaam: Samalo, Lekahena en Lobo. Eerstgenoemde *kreeg* zijn ontslag wegens luiheid en ongeschiktheid; de tweede *vroeg* het, in een oogenblik van drift. Zoo bleef dan alleen Lobo nog over te Seba. Treurige herinnering aan dagen van zorgen en strijd. God schonk uitkomst, toen de boot van Maart mij twee nieuwe onderwijzers bracht in Soendah en Lomboan. De eerste bleef te Seba, de laatste ging naar Mania.

Soendah en Lobo, eerst alleen in de school te Seba werkzaam, kregen in Sept. versterking in goeroe Roemate.

Dit wat het personeel betreft. En nu over den zegen op ons werken in dit jaar. Vergelijken wij daartoe het jaarverslag van '98 met dat over' 99. Oppervlakkig beschouwd, zou men zeggen, dat voor Seba '98 vruchtbaarder was dan '99. Toen toch hadden er 12 overgangen van heidenen tot het Christendom plaats,nu slechts 5; toen van de 63 gedoopte kinderen 47 in het huwelijk geboren; dit jaar van de 49 kinderen 37 in het huwelijk; in '98 werden 35 paren in den echt verbonden, thans slechts 6 paren; doch ook deze cijfers getuigen weer voor '99. Nieuwe lidmaten werden dit jaar niet aangenomen, omdat de 14 menschen, die voor lidmaten leeren, mij uit eigen beweging dringend verzochten, nog een jaar met de aanneming te willen wachten. Ook dit stemt waarlijk tot dankbaarheid. Het aantal deelnemers aan het Heilig Avondmaal was in '98 grooter dan dit jaar; doch dit kan toe te schrijven zijn aan ziekte, of andere tijdelijke en geldige verhinderingen, en behoeft nu nog niet te getuigen van onverschilligheid. In de Zondagmorgen-diensten valt een verrassende voor-

uitgang te bespeuren. Een gemiddelde opkomst van 210 menschen is voorheen hier nog niet verkregen. Pas hebben wij Kerstfeest gevierd. Onze vrienden hadden die drie feestdagen in ons midden moeten zijn, om te gevoelen wat wij hebben gevoeld. Laat ik 't eenigszins in cijfers mogen uitdrukken:

Zondag 24 Dec.	aanw. in de Kerk	158 m.	en	635 vr.	=	793
1• Kerstdag	〃 〃 〃 〃	218 〃	〃	1098 〃	=	1316
2e 〃	〃 〃 〃 〃	231 〃	〃	656 〃	=	887
		607 m.	en	2389 vr.	=	2996

In drie malen aan bijna 3000 zielen Gods Evangelie verkondigd. Zwijg twijfel, die ons thans, met schijnbaar schoonklinkende redeneeringen, onze hoop in een betere toekomst voor ons werk op Savoe, tracht te ontnemen, en ons toefluistert: 〃Bouw geen luchtkasteelen. Want 't is net als in Holland, met Kerstmis, Oud en Nieuw Jaar gaat bijna iedereen naar de Kerk." 't Zij zoo. Wij hebben ons klein gevoeld. Deze getallen spreken voor ons, en stemmen onze harten tot innige dankbaarheid aan God.

Ons Kerstfeest was zeer gezegend, vrolijk en opgewekt. Mijue vrouw had ongeveer 1000 koekjes laten bakken; twee groote steenen potten met thee bereid. Groot en klein kon eten en drinken naar hartelust. Voor ieder kind was een geschenk. Maar dit alles zegt nog niets. Er moest nog eene verrassing komen. Andere jaren werd er een Kerstboom geplant; nu zou, ook voor groote menschen, de tooverlantaarn worden vertoond. O, met welk een bezielenden indruk groot en klein huiswaarts keerden, valt niet te beschrijven. Nog spreekt men er over. Mede door dit schrijven, zij nogmaals mijn ware dank betuigd, aan mijnen leermeester en vaderlijken

vriend, Dr. J. Th. de Visser, die Savoe met zulk een prachtig geschenk heeft verrijkt,

En toch wil en kan ik niet al te optimistisch zijn. Vergelijken wij de getallen in den Staat voorkomende, eens onderling. Er zijn 1500 christenen - slechts een 100-tal zijn lidmaten, waarvan er 42 aan het Avondmaal deelnemen; er zijn 1500 christenen - slechts gemiddeld 200 bezoeken de godsdienstoefeningen; er zijn ruim 600 kinderen. slechts 75 zijn schoolkinderen, waarvan er slechts 50 gemiddeld opkomen.

Neen voorwaar, het „volmaakte" is nog niet gekomen. De cijfers wijzen er op, dat er nog strijd moet gevoerd worden, zal het gehalte der Christenen van Seba verbeteren. Deze getallen spreken tot ons dat oude schriftwoord: „Begin bij Jeruzalem" en wijzen er ons dus op, dat wij voorloopig nog niet kunnen denken aan degenen „die nog buiten zijn." Maar aan den anderen kant; waar wij mogen getuigen van vooruitgang in ons werk te Seba, daar gaan wij 1900 met goeden moed tegemoet, in het volle vertrouwen: dezelfde God van 1899, zal met ons zijn in 1900.

II. Mania,

ongeveer 5 paal van Seba verwijderd, het vruchtbaarste plekje van Savoe, in natuurlijken en ook in geestelijken zin. Jammer, de gemeente trof dit jaar een zwaar verlies in den vromen, ijverigen diaken *Estefanoes Kore Bĕngoe*. Waar hier ouden gaan, zijn geen jongen aanwezig, om de ledige plaatsen te bezetten.

Boven deelde ik mede, dat in Jan. '99 de hier geplaatste onderwijzer Lekahena naar Seba werd overgeplaatst. Daardoor werden kerk en school gesloten. Vandaar dat wij nu niet kunnen getuigen, dat de gemeente is vooruit gegaan. Toen in Maart '99 de twee nieuwe onderwijzers

kwamen, ging een van hen, David Lomboan, er heen. Pas echter was hij zijn werk begonnen, of hij moest zijn jongste kindje door den dood missen. Zelf verzwakte hij zoo door hevige malaria, dat ik het noodig oordeelde, hem tijdelijk naar Seba te doen komen. Einde April kon hij zijn werk weer beginnen. Het verslagjaar van Mania loopt dus feitelijk van April tot December '99. Toch valt ook hier eene vergelijking van het verslag over '98 met dat van '99 ten voordeele van laatstgenoemd jaar uit. Alleen het aantal scholieren is verminderd, ofschoon de opkomst naar verhouding beter is. Uit eigen beweging der christenen werd hun kerkje, dat er erg bouwvallig uitzag, van eene nieuwe kap, deuren en ramen, en van betere omwanding voorzien. God sterke den onderwijzer, om met zegen voor deze waarlijk niet achterlijke gemeente werkzaam te zijn.

III. Rai Lioe.

Ofschoon over *Seba*, *Mania* en *Rai Lioe* één Koning regeert, zijn zij kerkelijk niet vereenigd. Rai Lioe is ook een gemeente op zich zelf, ofschoon het niet ver, slechts drie paal van Seba verwijderd is. Deze gemeente stemt mij droevig omdat de menschen zelve zoo gaarne een onderwijzer wenschen, maar ik niet bij machte ben hun verzoek in te willigen. Hun laatste voorganger was Samolo, die er evenwel meer kwaad dan goed heeft gesticht. Sinds '92 is deze gemeente vacant, en wat er van mijne luidjes daar komt of worden moet, temidden van een krachtig heidendom, is wel te begrijpen. Ik voorzie echter zooveel mogelijk in hun geestelijke behoeften. Nu goeroe Roemate hier is geplaatst, wordt er door hem elken Zondag geregeld godsdienstoefening gehouden. Deze wordt dan ook zeer

goed bezocht: de „Staat" toont aan 16 menschen. Men diene echter in het oog te houden, dat goeroe Roemate in September van Messara te Seba kwam, en dat toen pas de godsdienstoefeningen in Rai Lioe begonnen. De Staat geeft dan ook de gemiddelde opkomst aan over de maanden Sept.–Dec. '99. Dikwijls bezoeken ook enkele heidenen de oefening; zij gaven hun verlangen te kennen christen te willen worden. De toekomst voor Rai Lioe is niet donker *mits* (en daar valt de nadruk op) er spoedig een helper geplaatst kan worden. Moge spoedig de reeds zoolang vacante plaats bezet worden!

IV. Liaae.

Dit ligt ongeveer 11 paal van Seba. De gemeente heeft voor mij veel bekoorlijks. Telkens bij mijn bezoek werd ik gesterkt door de liefde en hartelijkheid mijner luidjes, zoowel van den vorst en zijn familie, als van den kleinen man ondervonden. Goeroe Loeming Kewas, als opvolger van den overleden onderwijzer Zuisa hier geplaatst, is een ijverig man. De gemeente is echter niet zonder vlek of rimpel. Steeds heb ik moeite met de radja moeda's omtrent het aangaan van het christelijk huwelijk, daar zij meest allen bij eene vrouw buiten het huwelijk leven. Toch, en dit is prijzenswaardig, bezoeken zij geregeld de godsdienstoefeningen, daarin voorgegaan door hun vorst en zijne vrouw, twee eenvoudige maar zeer vrome menschen. De kerk die er zeer armoedig uitzag, werd geheel vernieuwd, en de school, die vroeger gehouden werd in de kerk, kreeg nu een eigen, nieuw gebouw. De Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs, die dit jaar de school inspecteerde. ried mij aan, het kinderental te vermeerderen (er zijn er beneden de 25) en dan te trachten subsidie voor deze school te krijgen. Een vingerwijzing, die wij natuur-

lijk ter harte zullen nemen. Avondmaal werd dit jaar niet gevierd, aangezien de meeste lidmaten, slechts 13 in getal, door ziekte verhinderd waren. Vergelijkt men nu het getal christenen met het aantal lidmaten van deze gemeente, dan roepen ook deze cijfers ons toe, dat het „volmaakte" nog niet gekomen is.

V. Messara.

Treurige herinneringen wekt deze gemeente bij mij op. Zoo veel belovend, zoo veel verwachtingen schenkend, heeft zij mij zeer teleurgesteld. Of alles op rekening van Goeroe Roemate geplaatst moet worden durf ik niet te beweren. Over de zaak van dezen onderwijzer schreef ik vroeger uitvoeriger. Meer licht heb ik nog niet ontvangen. De gemeente ligt thans dor en verlaten; op mijn vraag aan den vorst of hij genegen was, Roemate weer in zijn gebied te ontvangen, werd mij geantwoord: „Als mijnheer medelijden heeft met de christenen, dan gaarne een andere goeroe; maar liever geen onderwijzer, dan Roemate terug." Wat nu te doen? Een anderen onderwijzer heb ik niet; dus Messara maar sluiten, totdat er nieuwe krachten zullen zijn. Uw gebed zal zich zeker met het onze paren, waar wij van den Heer bidden, deze gemeente voor ondergang te behoeden.

Wat mijne plannen zijn met goeroe Roemate, hoop ik duidelijk te maken als wij nu een uitstapje gaan maken naar het ongeveer 17 paal van Seba verwijderde

VI. Timoe Bodae.

Zeker mogen wij hier getuigen: „een stikdonkere nacht," wat het kerkelijk, zedelijk leven der christenen betreft. En toch niet te hard geoordeeld over de menschen. Zeker men heeft, behalve het laatste jaar, steeds een voorganger

gehad, maar welke? Eerst een Wattimena, die meer „visscher voor de visschen" dan „visscher van menschen" was; toen laatstelijk een Samolo, die meer zijn tikar (mat) om te slapen, dan zijn werk om te behartigen beminde.

En toch, nu ik zoo een voor een de gemeenten naga, vind ik in iedere gemeente iets moedgevends, Hier, in *Timoe Bodae* is het de ouderling, een ziekelijk zwak man van bijna 70 jaren. Hij is het, die thans elken Zondag met de gong (soort bekken) de gemeente verzamelt en de godsdienstoefening leidt voor veertig tot 70 hoorders. Op zijn manier teekent hij ook de geboorte en sterfgevallen op, opdat „als de *nieuwe goeroe* komt, de boeken in orde zullen blijven." Hij heeft het hart van den vorst bereid. Want wat is er gebeurd? Voor Kerstmis werd mij het verzoek in naam van den Kerkeraad, in naam van de christenen, en ook in naam van den vorst gedaan, een eigen onderwijzer weer te mogen hebben. Daarom zond ik goeroe Roemate om voorloopig de Godsdienstoefeningen er te leiden. Tevens zond ik bericht aan den vorst, dat ik spoedig zelf hoopte te komen om met hem over deze zaak te spreken. Mijn plan is a.s. Zaterdag 6 Januari naar Timoe te gaan. Mocht alles geschikt kunnen worden, dan gaat begin Februari goeroe Roemate, die toch niet naar Messara terug kan, naar Timoe Bodae.

't Spreekt echter niet van vooruitgang als de eene gemeente gesloten moet worden om eene andere te kunnen openen. Ook te Seba zou goeroe Roemate te gebruiken zijn. Voor hem hoop ik de beide moerid's van Menado in de klasse te plaatsen, en ik zelf zal dan zijn deel van het werk in de gemeente op mij nemen. Mocht God mij met mijn helpers maar sterken! Ik ben tot veel werken bereid. En door het zoo te overleggen zal Bodae geholpen

worden. In een volgend schrijven hoop ik mijn bezoek aan Timoe mede te deelen. Ik hoop dat het dan goede berichten zullen zijn.

VII. Timoe Bolow.

Onder Bodae staande, waarvan het ongeveer drie paal is verwijderd, woont er een fettor, die de dagelijks voorkomende zaken regelt. Deze fettor, in naam een Christen, want hij is gedoopt, is inderdaad een heiden; hij leeft met vier vrouwen en dient nog de geesten der gestorven voorouders. Van deze gemeente valt dus niets mede te deelen. Een Kerkeraad bestaat er niet; het getal Christenen, dat ik opgaf naar de boeken, zal wel zeer verminderd zijn door sterfte, door vertrek naar elders, of ook door terugkeer tot het heidendom, wat natuurlijk zeer te begrijpen is, als de Christenen niet worden geleerd en geleid.

Mocht mijn wensch vervuld worden om goeroe Roemate in Bodae geplaatst te zien, dan zou deze, zij het slechts eenmaal per week, ook Godsdienstoefening kunnen houden in Bolow, om nog te redden wat te redden valt. Ook voor deze gemeente blijven wij bidden, en hopend uitzien naar de komst van een nieuwen onderwijzer.

De Zending te Posso in 1899,

door ALB. C. KRUIJT.

„Hoop doet leven". Dit ervaren vooral wij, zendelingen. Ieder klein gunstig teeken doet in ons hart eene hoop ontstaan, bergenhoog, en wij kunnen ons zelven dikwijls niet bedwingen luchtkasteelen te bouwen, huizenhoog, op eene enkele gunstige wending in het gelijksoortige leven van de Toradja's. Schreef ik dingen op, welke ik hoop, het jaarverslag zou lang en breed worden, maar wanneer ik mij zet om te schrijven, wat gebeurd is, dan worden de feiten zóó weinig, zóó klein en voor den buitenstaander zóó weinig beduidend, dat ik ze bijna niet onder het oog van de vrienden der Zending durf brengen. Maar God werkt door kleine dingen.

Toen wij de menschen wat meer leerden kennen, traden langzamerhand uit den grooten hoop personen te voorschijn, op wie wij meer dan op anderen onze hoop vestigden voor de uitbreiding van Gods Koninkrijk. Dat de personen, op wie onze aandacht word gevestigd, tot de hoofden des lands behooren, worde niet toegeschreven aan een opzettelijk „werken" op de hoofden, maar omdat dezen meestal de meest ontwikkelden zijn uit het volk, dat intellectueel te laag staat om vooralsnog iets te begrijpen van Gods liefde in Jezus Christus.

Van die personen trad in het afgeloopen jaar Papa i Woente, een der Pebatohoofden, op den voorgrond. Reeds kort na mijne komst te Posso in 1892 leerde ik hem kennen, ofschoon ik toen nog geene aanraking met de

Topebato had gezocht. Hij kwam tot mij met een meisje, dat zware wonden had, en verzocht geneesmiddelen voor haar; te Mapane toch had hij vernomen, dat ik bedreven was in het toedienen van geneesmiddelen. De man bleef dien nacht bij mij in het kleine huisje, dat ik toen nog bewoonde, en ik herinner mij nog zeer goed, hoe ik hem in mijne gebrekkige taal duidelijk trachtte te maken, dat de aarde draait en de zon stil staat (door ons gesprek waren wij op dit onderwerp gekomen).

Sedert dien tijd bezocht ik Papa i Woente iedere week in zijn dorp achter Mapane, gelegen op een hoogen berg en telkenmale, wanneer ik buiten adem van het klimmen boven was gekomen, wachtte mij een kokosnoot om mijn dorst te lesschen. En wanneer het avondmaal was genuttigd, vertelde ik hem en zijn huisgenooten uit den Bijbel, en sprak hen over Jezus, die ons verlost van onze zonde en ons waarachtig gelukkig maakt.

Ik leerde Papa i Woente kennen als een gulhartig man, begaafd met een helder verstand, onbaatzuchtig, al het zijne overhebbende om zijne stamgenooten uit verlegenheid te redden, eenvoudig; kortom iemand, van wien men zou zeggen, dat hij voorbeschikt is om het geloof van God te ontvangen. De sympathie, welke ik bij de eerste ontmoeting reeds voor hem voelde, was wederkeerig. Hij begreep al spoedig, welken eisch ik hem in Jezus'naam kwam stellen, want ofschoon ik dezen eisch in de eerste jaren van onzen arbeid hier nooit duidelijk geformuleerd deed, omdat ik begreep, dat men er nog niet aan *kon* voldoen, deed hij mij toch reeds na korten tijd de vraag „Wat moet ik doen en wat moet ik nalaten, wanneer ik Christen wil worden?"

Hij was de eerste, die tot de ontdekking kwam, dat de Zondag geen gewone gewone dag kon zijn, omdat tweemaal

achtereen het schoorsteentje van zijn geweer brak, toen hij op dien dag ging jagen! Zijne onbaatzuchtigheid bracht ook ons wel eens in ongelegenheid, want wanneer hij zelf niet genoeg meer had om anderen uit de verlegenheid te helpen, dan wendde hij zich tot ons om hulp.

In iedere zaak, die aan zijne beslissing werd voorgelegd, wikte hij bedaard het voor en tegen, en bedaard maakte hij dan zijn besluit kenbaar, in welke beslissing zijne stamgenooten meestal berustten. Ook buiten zijnen stam weet hij zich invloed te verschaffen; mogen de roofzuchtige Tonapoe het eigendom van anderen niet eerbiedigen, uit de tuinen van Papa i Woente zullen zij nimmer iets ongevraagd wegnemen.

Op mijne bezoekreizen tracht ik hem steeds te ontmoeten en zoo mogelijk een nacht bij hem door te brengen, want de avonduren zijn het meest geschikt om van hart tot hart te spreken. Ook in dit jaar hebben wij getracht onzen invloed op hem te vergrooten, en Papa i Woente heeft zich niet aan dien invoed onttrokken. Toen de familie Adriani bij Panta ging wonen, bouwde hij eene tijdelijke woning bij hun erf, en wanneer hij des Zondags thuis was, miste hij noch zijn vrouw ooit in de bijeenkomst bij den goeroe; hij wekte zelfs ook anderen hiertoe op.

Uit één voorval in dit jaar bleek duidelijk, dat het Evangelie toch iets in zijn hart heeft gewerkt. Hij was namelijk naar Posso gegaan om eene schuld aan een zijner familieleden op te eischen. Te Posso evenwel werd hij van den een naar den ander gezonden, zoodat hij niet te weten kon komen, bij wien hij met zijnen eisch moest wezen. Met medeweten van den controleur liet hij nu zes karbouwen van den kabosenja van Posso weghalen, en wachtte met deze dieren aan de rivier af, wat hiervan den volgenden dag zou worden. Dit weghalen van karbouwen

is bij de Toradja's een veel aangewend middel om eene zaak, die niet helder is, tot klaarheid te brengen; de weggenomen karbouwen worden dan niet teruggegeven, aleer de eigenaars van de buffels onderling hebben uitgemaakt, wie de schuldige is in de onklare zaak.

Bij het gezelschap, dat de karbouwen kwam terughalen, was ook een Todjosche prins, en deze beleedigde Papa i Woente zóó zwaar in het bijzijn zijner slaven, dat wanneer hij zich niet volkomen had beheerscht, op diezelfde plek een hevig gevecht zou hebben plaats gehad. Het kostte hem daarna zeer veel moeite zijne stamgenooten tegen te houden, het dorp aan te vallen, en wij weten, dat zijne overwegingen hierbij niet alleen waren: vrees voor het Gouvernement, maar ook gevoelens, zooals Jezus die in ons werkt. Ook bij de behandeling der door de beleedigende partij te betalen boete kwam zijne mildere stemming uit, en nam hij genoegen met het bedrag, ofschoon sommigen zijner stamgenooten hem trachtten op te zetten om niet in de zaak te berusten.

Het is niet alleen dit hoofd, dat zooveel belang stelt in de dingen van het koninkrijk Gods, maar ook eenigen zijner familieleden missen zelden in de bijeenkomsten. Maar tot nu toe worden wij teleurgesteld in onze hoop, dat hij zich openlijk voor Christus zal verklaren. Van den eenen kant merken wij eene duidelijke verlegenheid bij hem op, wanneer hij in zijne functie van priester bij heidensche offerfeesten is, en van den anderen kant laat hij meer huiselijke offerplechtigheden, welke in zijne macht zouden staan na te laten, doorgaan, ja, zet ze op touw. Als met profetischen blik heeft hij ons eens gezegd: „Het moet er toe komen, dat mijn volk Christen wordt," en van den anderen kant wil hij de keuze eerst overlaten aan een jonger lid zijner familie, omdat hij zich als

voorganger en priester des volks niet vrij voelt om te doen, wat hij wil.

Zal hij in het nieuwe jaar den beslissenden stap, waarvan zooveel afhangt voor de kerstening van het geheele volk, doen? (1) Nu wij de monstrueuse macht van bijgeloof, gewoonte en valsche schaamte hebben leeren kennen, is het niet te verwachten, maar hoop doet leven; hoop doet voortwerken in Gods kracht.

Eene gansch andere persoonlijkheid is Papa i Melempo hoofd van Tomasa. Even klein van gestalte als Papa i Woente, is hij even onbaatzuchtig en daardoor even arm als deze. Zeker ook met een even groot verstand begaafd, is Papa i Melempo evenwel stug, trotsch en gesloten van karakter, zoo conservatief als een conservatief mensch het maar wenschen zou. Hij was het, die toen het gerucht in '98 door het land ging, dat een groot gezelschap Loewoeërs de Hollanders en allen, die met hen in verband stonden, zou wegjagen, in eene volle vergadering zeide: „Wie het hart heeft den goeroe weg te jagen, krijgt met ons te doen." Terwijl Papa i Woente op groote feesten zich steeds vriendelijk onder de menigte beweegt, trekt Papa i Melempo zich steeds terug in een hoekje en laat zich niet zien. Eene zaak beslist hij kort en driftig, en er is niemand die daarna nog iets heeft te zeggen. Zijn invloed ook buiten zijnen stam, is zeer groot, en zijn naam is door het gansche land bekend. Hij is altijd met iets bezig: met zijn rijstvelden, met houtdragen, met prauwen maken.

Papa i Melempo was de eerste in dit land, die zijn zoon afstond voor de school, op mijne maandelijksche bezoekreizen zal hij nooit in de avondbijeenkomsten missen,

(1) Men hoort steeds van de Toradja's: als de kabosenja Christen wordt, worden wij het ook.

wanneer hij ter plaatse is, en dan zit hij met zijne kleine oogen mij aan te kijken, geluidloos en aandachtig; maar bij den goeroe komt hij nooit in de Zondagsche bijeenkomsten. Nooit heb ik iets van hem vernomen, waaruit ik zou kunnen opmaken, hoe hij over het Evangelie denkt; nooit ook heeft hij zich iets laten ontvallen, waaruit eenigen twijfel bleek aan de waarheid van zijn heidendom. Menigmaal heb ik tot hem gesproken van hart tot hart om te weten, wat er in hem omgaat, maar naast eene blijvende vriendschap voor ons persoonlijk, bepaalt hij zijne stelling tegenover het Christendom met een: „Ik weet het nog niet."

Een dergelijk type als Papa i Melempo is Talasa, de kabosenja van Labanoe. Deze is toeschietelijker maar niet zoo onbaatzuchtig als zijn ambtgenoot. Hij moet ook reeds veel weten van het Christendom, en hij heeft de gewoonte om na eene toespraak het gehoorde met eigen woorden te releveeren of er opmerkingen aan toe te voegen, die bewijzen. dat het hem niet aan verstand ontbreekt. Meermalen erkent hij de waarheid van het Christendom, en soms kan hij het gezelschap plotseling doen uitbarsten in lachen door op eene eigenaardige pittige wijze het bespottelijke of ongerijmde van eene of andere heidensche gewoonte in het licht te stellen. Jammer is, dat hij zich hoe langer hoe meer met handel inlaat, waardoor zijn brein gevuld wordt met allerlei zotte kansrekeningen, en waardoor hij veel in aanraking komt met de kleinhandelaren van het strand, die behalve hun heidensch Mohammadanisme, ook vele slechte gewoonten onder de menschen brengen.

Met korte trekken heb ik u in kennis gesteld met drie mannen, van wie wij iets hopen voor de uitbreiding van Gods koninkrijk in Posso. Er zijn er meer, van wie wij

dit hopen, ja wij hopen het van allen, maar zij zijn het, van wie wij het verwachten. Evenwel, Gods weg is menigmaal anders dan de onze.

Met de Evangelieprediking gaan wij steeds onvermoeid, ofschoon niet altijd even opgewekt voort. Toen het Zendelinggenootschap te Barmen het verzoek richtte tot de zendelingen in de Minahassa om op te geven, waardoor dat landschap tot zoo spoedigen omkeer is gekomen, werd als eene van de redenen opgegeven: onvermoeid voortgaan met prediken. Het Possosche volk staat verstandelijk veel te laag om iets van het het Christendom te begrijpen, om te kunnen bepalen, dat het in ieder geval boven het heidendom staat; maar het gevoel houdt geen gelijken tred met het verstand. Wachten tot den tijd, dat het volk zoover ontwikkeld is, tot het het Christendom vat, is ondoenlijk, maar door telkens weer van het Evangelie te hooren, zullen zij er iets van gaan voelen, en dan zal Gods Geest het geloof werken.

Eene opgaaf van alle onderwerpen, welke ik gedurende dit jaar met mijne hoorders heb besproken, zou niet zeer aangenaam voor U zijn. Een van de voornaamste onderwerpen, welke ik de Toradja's herhaaldelijk onder het oog heb gebracht, was: het vertrouwen, het geloof, het zich overgeven aan God, tegenover hunne tallooze onnutte middelen om zich te vrijwaren voor ongeval, verlies, ziekte enz. En menigmaal moest ik dan hooren: „ Ja, wij zien, dat U overal heengaat, waar wij niet durven komen, dat U dingen doet, die wij wel zullen nalaten; toch blijft gij gezond en sterk; gij moet toch ergens wel een voorbehoedmiddel hebben verborgen." Het geloof is zoo iets abstracts voor deze op de stof gerichte zielen, dat zij er niet bij kunnen; en het gebed – „wij bidden immers ook tot onze goden; maar als wij onze voorbehoedmiddelen niet hadden,

zouden wij immers toch allerlei ongelukken krijgen.'

Anderen hebben het argument bij de hand: „gij lieden moogt alles zoo doen zonder ziek te worden, omdat de goden van dit land bang voor u zijn". Maar logisch zeggen wij hierop: „wanneer wij machtiger zijn dan uwe goden, maakt ons dan tot voorwerpen uwer aanbidding."

Neen, de Toradja's beginnen wel degelijk iets te voelen van den waren God, maar hun heidensch conservatisme verzet zich tegen verandering.

Een groote vijandin van dit conservatisme is de school, en daarom is onze hoop ook op deze gevestigd. Ofschoon de scholen dit jaar weder met eenige tegenheden te kampen hadden, bleven zij toch alle in het leven. Het blijkt evenwel nog steeds, dat zij onderhouden worden door de angstvalligheid der Toradja's, die niet gaarne „tegen iemands zin handelen". Zij zoeken in dat geval liever een omweg; dit hebben zij met de school ook gedaan, maar toen wij hun alle omwegen hadden afgesneden, moesten zij wel eenige kinderen afstaan. De school te Panta blijft gemiddeld 5 leerlingen tellen; nominaal zijn er meer, maar sommigen hebben hun streven opgegeven. Die te Panta blijft nog steeds de eenige school onder de Toradja's, waar meisjes (drie) onderwijs ontvangen. Mevrouw Adriani wijdt hare zorgen ook voor een deel aan deze school. Die van Mapane zou grooter kunnen zijn, daar vele ouders toelating vragen voor hunne kinderen, maar aangezien de zes leerlingen, die er op dit oogenblik zijn, reeds tot drie verschillende klassen behooren, weigeren wij voorloopig nieuwe. Te Boejoembajan en te Tomasa was het aantal leerlingen respect. 4 en 3. Bij onze pogingen om er meer kinderen bij te krijgen, bleek ons duidelijk, dat de „proeftijd" van de school nog niet voorbij is. De hoofden dezer beide dorpen willen hunne toestemming tot

tschoolgaan niet aan andere kinderen geven, om eerst e zien, wat er van de tegenwoordig schoolgaanden wordt. „Ik zie er het nuttige nog niet van in", zei Papa i Melempo van Tomasa tot den goeroe, „wij zullen dus met uitbreiding van de school nog wachten". Welnu, wij hebben in dit opzicht geen haast; aan de weinige leerlingen kan des te meer zorg besteed worden; van het begin hangt, in zulk eene groote zaak als de Zending is, ook het vervolg af.

Wat ik vroeger nooit had vernomen, zegt men nu: „door de school zullen de kinderen hunne ouders de baas worden". En dit is voor den Toradja iets zeer ongehoords; dat het jongere geslacht op de schouders van het vorige moet staan is voor hen eene ketterij; wilt gij wijzer wezen, dan uwe vaderen dit waren? is een groot verwijt. Ik acht het daarom niet verstandig deze gegronde vrees rechtstreeks te bevestigen. Wij zeggen tot zulke bezorgde ouders: „Ik hoop, dat uw kind zoo knap zal worden als gij zijt, in het praten, in smeden, huizen bouwen, koken en dergelijke dingen; de school voegt aan deze knapheid alleen iets nieuws toe".

In het onderwijzerspersoneel kwam geene verandering. Die van Tomasa, weduwnaar, was eenige maanden van het jaar afwezig, met verlof naar de Minahassa, vanwaar hij gehuwd terugkeerde. Gedurende zijne afwezigheid betrok ik met mijne familie drie maanden lang zijne woning om zijn werk voort te zetten, maar toen wij hierna naar Posso teruggingen, om mijnen vader en mijne zuster aldaar te ontvangen, moest ik den goeroe van Boejoembajan tijdelijk naar Tomasa overplaatsen.

De school te Todjo beantwoordt aan de verwachtingen en neemt voortdurend toe in aantal leerlingen. In het nieuwe jaar hopen wij, dat aldaar een afzonderlijk school-

gebouw kan worden geopend. Voor de Zending wijst Todjo echter nog geene directe voordeelen aan.

Als onderwijzers voldoen de goeroe's goed; alleen zijn de meesten van hen niet geschikt voor pioniers van de zending. Zij staan zelven nog op een te laag godsdienstig standpunt, om veel kracht en invloed te kunnen ontwikkelen. Zij staan tegenover veel heidendom onverschillig, omdat zij alleen *geleerd* hebben, dat het Christendom het niet wil, zonder nog het zondige er van, en het wezenlijke verschil van heidendom en Christendom te beseffen. Daardoor oók verliezen zij zich gemakkelijk in de soms vinnige bestrijding van allerlei heidensche nesterijen en bijgeloovigheden, terwijl de groote zaak: de eigengerechtigheid, het zich zelf trachten te helpen, het gemis aan zondebesef, over het hoofd wordt gezien. Daardoor ook stellen zij bij voorkeur de stoffelijke voordeelen van het geloof, als hulp en vergelding van God bij hunne aardsche belangen, op den voorgrond, zooals overvloedig uit hunne dagboeken blijkt. Wij wijzen hen voortdurend hierop, want door zulk eene Evangelieprediking bestaat het groote gevaar, dat de grond tot geloof niet in de harten wordt ingeënt, maar hun een Christelijk geloof wordt aangeplakt. En — van het begin hangt, in zulk eene groote zaak als de Zending, ook het vervolg af.

In dit verslagjaar zijn de krachten, eerst te Posso vereenigd, verdeeld, doordat de familie Adriani in het einde van het vorige jaar naar Panta is verhuisd. De voordeelen van deze verhuizing voor de Zending wijzen zich reeds aan; want bijna alle bovenlanders komen op hun tijd naar beneden en ontmoeten dan de familie Adriani. Van de reputatie, die zij door hunnen omgang en hunne ziekenbehandeling onder die bovenlanders hebben gekregen, doe ik ook voordeel op, want men weet al heel spoedig dat

de familie Adriani en wij met hetzelfde doel in dit land zijn gekomen. Dit wordt nog bevorderd door zekere uiterlijke gelijkenis, welke tusschen Dr. Adriani en mij moet bestaan, althans op eene reis in het laatst van dit jaar naar het Meer ondernomen, is het mij meermalen gebeurd in het bovenland der Topebato, dat vrouwen, met de familie Adriani bekend, mij kwamen bezoeken, in de meening, dat ik Dr. Adriani was. Hij heeft dus medegeholpen het aantal mijner kennissen te vermeerderen.

Posso zelf blijft als zendingspost de minst belovende. Het gewicht van de plaats zal nog worden verminderd door de verhuizing van den controleur met zijn ondergeschikten, naar Todjo, welke verhuizing waarschijnlijk in den loop van het volgende jaar zal plaats hebben. De kleine Christengemeente te Posso, die voornamelijk bestaat uit de gewapende politiedienaars met hunne vrouwen en kinderen, zal dan ook van Posso verdwijnen. Van welken invloed die verhuizing op de Zending te Posso zal zijn, moet de toekomst leeren. Als middelpunt van de Zending in dit land is voor Posso als standplaats van den zendeling veel te zeggen, terwijl tot nu toe enkele groote bezwaren een verhuizing naar een andere plaats in den weg staan.

Het geregelde werk aan de pradjoerit's gedaan, bestond in eene toespraak des Zondags, en catechisatie; terwijl ik des Vrijdags stukken uit de Kerkgeschiedenis vertelde om ook op deze meer onderhoudende wijze hun geloof te versterken.

Eene groote verkwikking was ons het bezoek van mijnen vader en mijne zuster in April van dit jaar. Wij gevoelen nog de opwekkende nawerking er van.

Eenmaal werd onze geregelde arbeid onderbroken door eene reis van 40 dagen, welke Dr. Adriani en ik naar het landschap Mori hebben ondernomen. Aangezien wij van deze reis een afzonderlijk verslag hebben gegeven,

(Mededeelingen XLIV, p. 135 v.v. behoeven wij op die reis hier niet in te gaan.

De gemoederen der Toradja's, vooral die der Topebato werden dit jaar wederom heftig beroerd door geruchten van oorlog. Nu eens was het een troep roofzuchtige Tonapoe die door hunne willekeurige handelingen een gespannen toestand teweeg bracht, dan weer dreigde het gevaar van den kant van Sigi. Voor de zending in het Possosche is het van belang te weten, dat het streven van het Gouvernement is de stammen der Tolage-beneden, der Topebato en der Tokadomboekoe (stammen onder welke wij werken) los te maken van allen invloed van buitenlandsche vorsten. Tegenover dien van Sigi, die aanspraken liet gelden op de Topebato, is dit reeds vrijwel gelukt. Met de hulp van den controleur is eene voorloopige overeenkomst met Sigi gesloten, waarbij de vorst van dit land tegen vergoeding van een gedeelte der invoerrechten te Mapane afstand doet van zijne rechten; maar het schijnt, dat of de vrees voor het Gouvernement hem hiertoe heeft gebracht, of dat hij er nu spijt van heeft; zooveel is zeker, dat er telkens geruchten loopen, dat het hoofd van Mapane door Sigi zal worden getuchtigd, „omdat hij zich heeft ontworsteld aan diens macht." Aangezien deze zaak echter het Gouvernement ernst is, zal zij wel tot een goed einde komen, en zullen wij. hoop ik, ons mogen verheugen, dat deze vreemde invloed uit dit gebied is geweerd.

Ook die van Loewoe zal worden tegengegaan. Tot het bespreken van deze aangelegenheid kwamen in October de Gouverneur van Celebes en de Resident van Menado te Posso bijeen voor eene conferentie, waarvan de resultaten in het vervolg zullen blijken. Ook gedurende dit jaar bleef een Loewoesch gezantschap maanden achtereen in deze streken, maar ditmaal heb ik er niets van kunnen

bespeuren, dat de Loewoeërs ons tegenwerkten. Een van de prinsen van het gezantschap deelde mij zelfs mede, dat de vorst van Loewoe den vorigen gezant eene duchtige berisping had gegeven, omdat deze den lieden had gezegd hunne kinderen niet op school te doen. Dat het waarheid was, wat hij mij vertelde, bleek mij uit enkele bijzonderheden, die hij niet kon weten anders dan uit een' brief, indertijd door mij aan den Gouverneur gericht. Van algemeene bekendheid reeds is het, dat Dr. Adriani en ik voorzien zijn van passen, waarbij de datoe van Loewoe ons veroorlooft ons vrij te bewegen in alle landen, welke tot het gebied van Loewoe behooren. Iedere Loewoeër, die ons komt bezoeken, vraagt ons dien pas te mogen zien.

Het gezantschap ontmoette ik in zijn geheel aan het Meer van Posso, toen ik mij in November enkele dagen daarheen begaf om een ijzeren gedenkteeken te plaatsen ter nagedachtenis aan den Heer R. Fennema, op verzoek van zijne weduwe. De lieden waren zeer vriendelijk, ja hartelijk jegens mij (een der leden had mij van Wotoe tot het Meer gebracht in '97) en juichten mijn plan zeer toe om den tegenwoordigen datoe (de vorige is overleden) mettertijd ook mijne opwachting te gaan maken, maar dan in eens van Posso uit. Van Loewoesche zijde zal het werk dus, hopen wij, geene tegenwerking meer ondervinden.

Eene andere gebeurtenis in dit jaar was van meer beteekenis voor het werk der Zending. Toen Dr. Adriani en ik ons uitrustten voor de reis naar Mori, in Augustus, werd tegelijkertijd door de Toradja's eene „koppensnellerij" op grooten schaal op touw gezet; een leger van 136 man werd te zamen gebracht uit de Topebato, Towingkemposo en Torano. Hoofden, die onder onzen geregelden invloed staan, hadden zich hierbij niet aangesloten, maar ik ge-

loof, dat dit aan andere redenen moet worden toegeschreven, dan aan eene aanvankelijke overtuiging, dat „koppensnellen" zonde is.

Het was echter geen toeval, dat ik den troep aan het Meer ontmoette, en deze lieden op den terugtocht op den voet volgde, daar zij in ieder dorp ophielden om in de *lobo* de gevallen offers aan de voorvaderen aan te bieden in ruil voor zichzelven. Zij waren naar hunne erfvijanden de Tokinadoe, ten Z. van Mori, getrokken. Op aanwijzing van de datoe van Loewoe (de tegenwoordige is eene vrouw), waren zij echter naar dat gedeelte van dien stam gegaan, dat onderhoorig is aan den vorst van Petasia. Deze troep koppensnellers moet de datoe van Loewoe niet ongevallig zijn geweest, want zij had daardoor gelegenheid haar wrok tegen den vorst van Petasia langs zijdelingschen weg een weinig te koelen. De Toradja's hadden een dorp overvallen en dit half uitgemoord; zij waren echter slechts 14 koppen machtig gewerden, want onder het moorden waren de bewoners van een ander dorp hunne stamgenooten te hulp gesneld.

Er zijn weinig heidensche gebruiken, die zoo sterk de algemeene ondeugden, steeds aan het heidendom verbonden, als ruwe zelfzucht, eigengerechtigheid en zelfverheffing aan het licht doen treden en voeden als het koppensnellen. En niet alleen bij hen, die ten strijde uittogen, maar ook bij hen, die achterbleven en de strijders ontvangen. Ik geloof zeker, dat bij zulk eene gelegenheid veel goed zaad wordt verstikt. Met bedachtzaamheid, maar met kracht heb ik dan ook bij verschillende gelegenheden en op verschillende wijzen den lieden het zondige en het onmenschelijke er van onder het oog gebracht. Verscheidenen hebben veel tegen te zeggen, maar op sommigen meen ik een weinig invloed te hebben geoefend. Gesprekken als de

volgende hebben daarbij plaats, meest in groot gezelschap:

„Wel, mijn zoon", zegt een oude kabosenja, „gaat dit nu allemaal ook in uw land zoo toe" (slaande op de gebruiken bij het koppensnellen in de lobo). „Neen, vader", antwoord ik. Hij: „Als wij het niet deden, zouden wij ziek worden". – „Spreek zoo niet, vader; onze voorouders deden ook dergelijke dingen, maar toen zij den eenigen, waarachtigen God leerden kennen, lieten zij ze na, en het ging hen nog beter dan vroeger". – „Het kan wel zijn." –

„En om nu nog te zwijgen over het koppensnellen zelf", vervolg ik een ander maal, „maar gij vermaakt er u in uwe liederen nog in, dat gij de Tokinadoe tot weduwen en weezen hebt gemaakt; dat is leelijk". Een algemeen gelach. – „Zoo doen zij ook met ons, als zij onze hoofden krijgen". – „Gij spreekt zoo omdat gij God niet kent. Hij heeft alle menschen lief, en heeft voor ons allen Jezus gezonden om ons tot zijne kinderen te maken", enz. –

„Hoor eens, mijnheer, de goden der Hollanders en onze goden verschillen nu eenmaal van elkaar. De onzen willen het nu eenmaal zoo hebben". Aldus een der aanvoerders. „Maar ik dan, kabosenja, ik leef toch ook onder uwe goden en geesten; zij hooren mij toch tegen hen protesteeren; ik bewaar of versterk mijn levensgeest niet met schedel of scalp mijner medemenschen". – „Onze goden zijn bang voor de Hollanders" (weder een bewijs, dat de heidenen hunne goden afbeelden naar zich zelven: zij zijn bang voor de Hollanders, dus zijn hunne goden dit ook). – „Zoo vriend, maak ons dan maar tot uwe goden, want uit hetgeen gij zegt blijkt toch, dat wij machtiger zijn dan uwe goden. God bewaart mij, Hij is het, die ook u regeert, die ook u dagelijks Zijne weldaden toont, al wilt gij dit nog niet erkennen" enz.

„Hoor eens, oudere broeder", zeg ik tot een ons zeer

goed bevriend hoofd, „gij hebt meermalen de waarheid van het Evangelie bekend, en al hebt gij den moed nog niet om Christen te worden, laat zulke gewoonte, als koppensnellen toch na; ge weet reeds veel te goed, dat dit een dwaling is". – Ja, maar zulk een bevel om op te houden moet van onzen heer, den Datoe, uitgaan." – „Neen vriend, dat moet van uw eigen hart uitgaan, en gij moet invloed oefenen op uwe omgeving. Weersta de stem van God, die in u spreekt, niet" enz. –

Wij weten, dat Gods woord niet ledig wederkeert. Zal dit in 1900 te zien zijn? – Wij zullen dit jaar alleen moeten werken zonder den steun van Dr. en Mevr. Adriani, die Posso tijdelijk zullen verlaten. De hoop, die in den trouwen God en zijne beloften gegrond is, geeft groote kracht en beschaamt niet.

December 1899.

STAAT der GEMEENTEN en SCHOLEN in den werkkring *Mådjåwarnå* op ultimo 1899.

HOOFD- EN BUITEN-GEMEENTEN.	INLANDSCHE VOORGANGERS EN HELPERS.	GEMEENTELEDEN.					GEDOOPTEN in het afgeloopen jaar.					AANGENOMEN LEDEN.			Gemiddelde opkomst in de Kerk.	Avondmaalsbedieningen.		Huwelijken.		Aantal scholen op ultimo December 1899.	Aantal leerlingen op de Scholen.					
																					Christenen.		Mohammed.			
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongelingen.	Jongedochters.	Totaal.		Aantal.	Gemiddeld getal deelnemers.	Ingezegend.	Ontbonden.		Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Totaal der ingeschrevenen.	Gemiddeld opkomenden.
Mådjåwarnå . . .	Kjaï Asiël Ider. .	655	738	560	604	2557	25	29	74	71	199	15	16	31	520	2	593	26	1	1	258	255	255	45	813	pCt. 88.2
	Amasijå Rasijå . .														* 340											
Bångsårĕdjå. . . .	Wedrig	100	120	126	128	474	2	1	23	8	34	6	9	15	144 / 156	2	167	5	—	1	68	69	2	1	140	85.9
Kĕrtårĕdjå	Pak Sadiĕmi . . .	88	102	86	81	357	2	1	6	7	16	2	5	7	147 / 83	2	182	6	—	†						
Ngårå.	Simsim Mĕståkå .	95	111	111	97	414	2	3	15	14	35	3	3	6	142 / 87	2	177	4	1	1	21	22	127	—	170	89.9
																			§	1	19	25	58	11	113	84.-
Sĕgaran { Sĕgaran	Ananias														32 / 21	1	42			1	18	13	32	—	63	81.5
Sĕgaran { Soekåramé	Warnå p. Maståkå	88	81	59	74	302	1	1	4	8	14	—	3	3	24	1	30	5	—	1	6	5	43	—	54	68 4
Sĕgaran { Randoerĕdja	Pak Kamidjå. . .														45	1	61			—	—	—	—	—	—	—
Goejangan	Benjamen.	48	49	38	33	168	7	3	2	3	15	1	1	2	64 / 25	1	63	1	—	1	17	9	29	4	59	78.–
Wijoeng	Kjaï Soléman. . .	29	43	33	11	116	—	1	4	1	6	—	—	—	40 / 22	1	54	—	—	1	19	9	27	—	55	69.–
Poele	Pak Dariman. . .	13	15	13	10	51	1	1	2	1	5	1	2	3	37	1	25	—	—	1	8	3	8	2	21	89.–
Soerâbâjâ	K. Matth. Madakim	24	14	16	19	73			1	2	3	—	—	—	14	1	17	—	—	1	—	—	32	—	32	64.2
Semaroeng (Leprozen)	Idem	7	9	—	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		1147	1282	1042	1057	4528	40	40	131	115	326	28	39	67	1966	15	1411	47	2	10	434	410	613	63	1520	79.7

derkerk. § Tĕbĕl. † Gouvernementschool.

STAAT der GEMEENTEN en SCHOLEN in den werkkring *Swaroe* op ultimo December 1899.

GEMEENTEN.	INLANDSCHE VOORGANGERS EN HELPERS.	GEMEENTELEDEN.					GEDOOPTEN in het afgeloopen jaar.					AANGENOMEN LEDEN.			Gemiddelde opkomst in de Kerk.	Avondmaalsbedieningen.		Huwelijken.		Aantal Scholen op ultimo December 1899.	Aantal Leerlingen op de Scholen.					
																					Christenen.		Mohammed.			
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongelingen.	Jongedochters.	Totaal.		Aantal.	Getal deelnemers.	Ingezegend.	Ontbonden.		Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Totaal der ingeschrevenen.	Gemiddeld per dag opkomenden.
Swaroe	Ebĕnôjô	138	176	202	203	719	13	13	25	23	74	6	1	7	goed	1	170	13	—	2	88	92	9	3	192	160
Pĕniwen	Jacoeb.	104	109	119	93	425	2	4	4	8	18	4	5	9	zeerg.	—	—	8	—	1	44	32	2	1	79	60
Wånå-rĕdjå	Rasidin	84	86	104	83	357	3	1	12	6	22	3	3	6	goed	—	—	2	1	2	56	43	2	—	101	85
Siti-ardjå	Akimas	46	40	59	34	179	—	—	5	4	9	—	—	—	zeerg.	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Poeloeng-rĕdjå . .	〃	21	19	24	15	79	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tambak-rĕdjå. . .	Heeft nog geen voorganger.	6	6	15	5	32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Soembĕr-agoeng. .	〃 〃 〃 〃	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		399	436	523	433	1791	18	18	46	41	123	13	9	22	—	1	170	24	1	5	188	167	13	4	372	305

De laatste maanden van het jaar heerschte te Swaroe de mazelen; de meeste kinderen kregen deze ziekte, zoodat het schoolverzuim toen groot was.

Swaroe, 30 December 1899.

D. LOUWERIER

STAAT der GEMEENTEN en SCHOLEN in den werkkring *Savoe* op ultimo December 1899.

GEMEENTEN.	INLANDSCHE VOORGANGERS EN HELPERS.	GEMEENTELEDEN.					GEDOOPTEN in het afgeloopen jaar.					AANGENOMEN LEDEN.			Gemiddelde opkomst in de Kerk	Avondmaalsbedieningen.		Huwelijken.		Aantal scholen op ultimo December 1899.	Aantal leerlingen op de Scholen.					
																					Christenen.		Mohammed.			
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongelingen.	Jongedochters.	Totaal.		Aantal.	Getal deelnemers.	Ingezegend.	Ontbonden.		Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Totaal der ingeschrevenen.	Geregeld opkomenden.
Seba (hoofdgem.).	Zie verslag . . .	379	492	311	374	1556	3	2	19	30	54	—	—	—	210	1	42	6	1	1	40	33	2	—	75	50
Mania (1)	D. Lomboan . . .	62	72	42	30	206	—	—	3	1	4	—	—	—	65	—	—	—	—	1	10	3	—	—	13	12
Rai Lioe (2). . .	Gesloten	59	87	17	19	182	—	—	—	—	—	—	—	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Liaae	Lumingkewas. . .	243	278	194	198	913	1	3	7	2	13	—	—	—	60	—	—	—	—	1	10	6	5	—	21	15
Messara (3) . . .	Gesloten	133	250	88	122	593	—	—	3	2	5	—	—	—	33	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Timoe Bodae. . .	Idem	109	138	48	64	359	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Timoe Bolow. . .	Idem	72	52	18	18	160	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		1057	1369	718	825	3969	4	5	32	35	76	—	—	—	384	1	42	9	1	3	60	42	7	—	109	77

(1) Dit verslag loopt over de maanden April—December.
(2) 〃 〃 〃 〃 〃 〃 September—December.
(3) 〃 〃 〃 〃 〃 〃 Januari—September.

Voor de opgaven, de Zendeling-leeraar,

Seba (Savoe), 3 Jan. 1900.

J. H. LETTEBOER

STAAT der GEMEENTEN en SCHOLEN in den werkkring *Posso*, op ultimo 1899.

GEMEENTEN.	INLANDSCHE VOORGANGERS EN HELPERS.	GEMEENTELEDEN.					GEDOOPTEN in het afgeloopen jaar.					AANGENOMEN LEDEN.			Gemiddelde opkomst in de Kerk.	Avondmaalsbedieningen.		Huwelijken.		Aantal scholen op ultimo December 1899.	Aantal leerlingen op de Scholen.					
																					Christenen.		Mohammed.			
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongelingen.	Jongedochters.	Totaal.		Aantal.	Getal deelnemers.	Ingezegend.	Ontbonden.		Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Totaal der ingeschrevenen.	Geregeld opkomenden.
Posso.	. . . .	64	23	21	12	120	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	26	—	—	6	17	4	22	1	24	24

Alle filialen (Posso, Tomasa, Boejoembajau, Panta, Mapane en Todjo) heb ik bij elkaar genomen. De Christenen zijn allen Minahassers, Sangireezen en Talaureezen. Uit de inboorlingen is nog niemand Christen geworden. De Heidenschoolkinderen heb ik opgenomen bij de Christenschoolkinderen.

Posso, December 1899. ALB. C. KRUIJT.

DE ZENDINGWETENSCHAP.

De Zending op Rotĕ. (1)

Referaat, voorgedragen ter Jaarvergadering in 1900, door G. J. H. LE GRAND, Hulpprediker op Rotĕ.

Door Heeren Bestuurders van het Nederlandsche Zendelinggenootschap uitgenoodigd mededeelingen te doen van mijn' bijna 10-jarigen arbeid op Rotĕ, voldoe ik daaraan met dankbaarheid. Geen uitnoodiging was mij verblijdender. Het Genootschap heeft een onvervreemdbaar recht op Rotĕ. Het recht der dankbaarheid. Het heeft dit door zijn 30-jarigen arbeid aldaar verworven. De gemeenten – voor zooveel zij geregeld bearbeid werden – hebben dit gevoeld, toen zij in '97 circa *f* 100,— als feestgave bijeenbrachten. De namen van wijlen de BB. Le Bruin, Heimering en Hartig zijn te Rotĕ nog niet vergeten. Hunne nagedachtenis blijve in zegening!

Wat het eiland Rotĕ en wie de Rotĕnees is, behoef ik in een' kring als deze slechts te resumeeren.

Zuidwestelijk ± 6 uur stoomens van Timor gelegen, in grootte der prov. Groningen gelijk, heeft Rotĕ eene

(1) De bewoners van *Rotti* noemen zich hàtáholi Lotĕ of hàtáhori Rotĕ, ook wel dahèna Lotĕ, al naar het dialect dat zij spreken. De der zake kundige Lezer zal dit weten. Daarom schrijf ik – als sommigen vóór mij – Rotĕ daar dit overeenkomt met de werkelijke uitspraak en het naast staat aan de geijkte schrijfwijze. G. J. H. LE GRAND.

bevolking van ± 54 duizend zielen, welke door haar eigen hoofden bestuurd, onder contrôle staat van een civiel Gezaghebber, die het Gouvernement vertegenwoordigt, waaraan de Rotĕnees gehecht is. Erg vruchtbaar is zijn tegenwoordig vaderland niet, hoewel het geenszins misdeeld is met schilderachtige gezichten. Zijne behoeften zijn echter weinige. Wekenlang kan hij zich vergenoegen met wat maïs en het sap van den toewakpalm. Zijn rijkdom – zoo hij zich daarin mag verheugen – bestaat in vee: paarden, buffels, varkens, enz., waarvan Rotĕ overvloedig voorzien is. Niet zwaar, maar lenig, rap, donkerbruin met glanzend zwart sluikhaar, is de Rotĕnees onder goede leiding zeer vatbaar voor verstandelijke en zedelijke ontwikkeling en niet lui, mits hij zelf de vruchten van zijn arbeid mag genieten. Goedaardig en vroolijk van aard is hij liefhebber van muziek en zang; doch ook evenals de Cretenzer in Paulus'dagen „altijd leugenachtig". Getrouwd, wordt hij gaarne vader van een talrijk kroost. Blijft hij kinderloos, dan is het 10 tegen 1 dat hij geen misstappen begaat. Niet zelden zorgt zijn' vrouw dan ook voor een 2e „hulpe tegenover hem", om haar echtvriend niet geheel van zich te vervreemden. Volgens een Rotĕsch spreekwoord mag een radja 9 en een fetor 8 vrouwen hebben. Concubinaat en polygamie telen dan ook nog al te welig voort. Zijn godsdienst bestaat voornamelijk uit vereering der nitoe's (geesten der afgestorvenen). Deze gunstig voor zich te stemmen is zijn streven. Wel spreekt hij van Lama-toeak (Heer) of Mave toewalain (Groote heer in de hoogte), maar in schier al zijn aangelegenheden wendt hij zich tot de nitoe's en op zijn oogstfeest krijgt lèdo (zon) en boelan (maan) het leeuwenaandeel van zijn dank. Geheel zijn openbare als huiselijke eeredienst wordt beheerscht door vrees. Hij heeft een

vaag begrip van eenig voorbestaan na den dood, doch ook hier blijkt de waarheid van het gezangvers:

„Met *blijdschap* aan het graf te denken is ook een vrucht, die 't *kruis* ons gaf". Ten bewijze moge een der panton's (liederen) strekken, welke bij eene begrafenis gezongen worden:

„Pata dai ao lilo, te solo soeti ao engĕ kala, ma tene besi, langa saä kala. Sila sapoe boï, ma lalo boï; lalo kela soeki bete nala, ma lalo kela lole lada, ma sapoe kela doela doki malole do malaä. Lalo kela booe toewa la bengoewa ma neka hade la betole, ma sapoe kela iko mana fifioe do soela wona mamasoek kala. Sama lèo foi ia, ma deta lèo ledo ia; ita tola non ia boï. Lèo latĕ dai a neoe, fo dai holoen, ma batoe loenin. De ita boï o, manasapoe ma mana lalo; de dai holoe ita boï, ma batoe loeni ita boï. De teman ta dai bofo, do batoe poi. Tebe leo na tebe, tetoe lele lasi, do tema toi ao noela teman ta dai bafo, ma tetoen ta batoepoi". – Vrij vertaald luidt deze panton aldus:

Ook de aanzienlijksten en de machtigen en de helden en de rijken – allen moeten sterven. Zij allen moeten op deze aarde hunne schoone schatten en goederen en hunne fijne met fraaie bloemen versierde kleederen en hun lekker eten en hun' sterken en zoeten drank en al hun vee achterlaten. Gelijk heden onze bloedverwant afdaalt in het graf en wij het met aarde dichtmaken en met steenen dekken, – zoo zullen wij ook sterven en zij zullen ons begraven en met aarde dichtmaken en met steenen bedekken. Daardoor is er geene gelukkige stemming en geen rustig leven in de vlakten of op de rotsen. Waarlijk het is alzoo: tevreden leven is geenszins op deze aarde.

Welnu, het geheim om bij de gedachten aan dood en graf toch den vrede des gemoeds onverstoord te bezitten

en den koning der verschrikking als een bode van eeuwige blijdschap te begroeten, werd – het is u bekend – reeds ten tijde der O. I. Compagnie den Rotĕnees bekend gemaakt. En dat een volk met zulke liederen het tevergeefs zou vernemen was niet te verwachten. In 1760 werden dan ook reeds 5870 Christenen op Rotĕ aangetroffen. De in puin liggende kerk, welke Le Bruin in 1820 te Timor-Koepang vond, was echter wel een treurig beeld van het verval des Christendoms op Rotĕ, waarin het na 1760 geraakt was. Wat door de zendelingen van Uw genootschap voor of op Rotĕ, gedaan is, mag ik hier als overbekend wel stilzwijgend voorbijgaan. Boven dien arbeid mag wel – het is zoo teekenend gezegd – het woord teleurstelling geplaatst worden. Teleurstelling, maar niet – vruchteloos.

„Want 's Heeren heilwoord kan niet falen:
Als Zijn Geest den hof doorwaait,
Zal het lichten in de dalen,
Rijpen wat de hoop nu zaait."

Dat geldt ook van Rotĕ. En daarom mogen wij elkander dan ook wel toeroepen: „Zaaier, zaai in Gods naam voort".

Dat na 1859 de Gosnersche Zendelingen Jackstein en Pape te Rotĕ gearbeid hebben en de Zendeling der Utrechtsche Zendingsvereeniging, De Bode, even als laatstgenoemde ook circa 2 jaar zijn krachten daaraan wijdde, mag ik als bekend veronderstellen. Meerdere vastheid is evenwel eerst aan den arbeid op Rotĕ gegeven, toen het Gouvernement dit als een hulppredikerspost op zijn budget bracht en de Heer P. J. Pennings in '77 als eerste hulpprediker te Baä zich vestigde. Deze was met ijver en toewijding tot 1879 werkzaam. Het Christendom, dat hij er vond, vergeleek hij met „een rouwdragende weduwe"

en tegen het gebruik der landstaal in catechisatie en godsdienstoefening verklaarde hij zich, omdat dan de eenige prikkel om het onderwijs te volgen zou ontbreken, terwijl ook de Rotësche taal te arm was om geestelijke zaken daarin uit te drukken en duidelijk te maken. Zijn opvolger, die van 1881–'83 zijn werk voortzette, de even ijver – als tactvolle W. A. van Malsen, heeft met de hem toevertrouwde talenten gewoekerd, zoolang het dag voor hem was. Hij stelde te Baä een kerkeraad in, legde daar in '82 het fundament van het eerste, soliede, steenen kerkgebouw op Rotë, wijdde zijn' onverdeelde aandacht aan het onderwijs, waartoe op zijn initiatief in enkele afgelegen kampongs het aantal particuliere scholen werd vermeerderd, wist een' vereeniging in het leven te roepen, welke voor leermiddelen en sehoolbehoeften zorgde en zou met de hem eigene voortvarendheid en goeden blik op de behoeften van christen- en heiden-Rotënees nog meer tot stand gebracht hebben, zoo niet een' ernstige krankheid, welke hem noodzaakte te Makasser geneeskundige behandeling te zoeken, aldaar een einde aan zijn werkzaam leven gemaakt had.

In '85 kwam Pennings andermaal te Rotë, doch overleed nog in datzelfde jaar te Timor-Koepang. In het volgende jaar kwam de Heer G. de Vries onder voortdurende worstelling met het Rotësche klimaat het werk voortzetten, tot dat hij van Mei '88 tot December '89 tijdelijk te Koepang geplaatst reeds in Januari '90 moest repatriëeren.

Weer was voor de 4de maal in 10 jaar tijds de zorg voor de gemeenten aan de even ijverige als beleidvolle bemoeiingen van Br. Niks te Koepang toevertrouwd, tot dat wij in April '90 onzen arbeid aanvingen.

Evenals mijne voorgangers vond ik overvloed van werk.

Behalve de herderlijke verzorging der 18 gemeenten werden mij al spoedig 4 kweekelingen ter opleiding tot „Inlandsch leeraar" (goeroe) toevertrouwd; als lid-secretaris der Inlandsche schoolcommissie het toezicht op en de correspondentie voor de in de laatste jaren tot 11 gereduceerde Gouvernementsscholen; de behartiging der belangen van de door of op initiatief mijner voorgangers gestichte particuliere, zoogenaamde Kampongscholen, terwijl ik het niet alleen wenschelijk achtte, maar ook een plicht der piëteit aan de nagedachtenis van Van Malsen om het steenen kerkgebouw, waarvan nog altijd het fundament daar lag als een stomme en toch welsprekende getuige van zijn' arbeid, te voltooien. In Juli '92 begonnen kon door de offervaardigheid der gemeente te Baä en den steun van vele gegoeden in de overige gemeenten de bouw worden voortgezet en den 22sten October '93 het eerste duurzame kerkgebouwtje worden ingewijd· (Van nog een tweetal, tijdens mijn verblijf te Rotĕ opgericht, zwijg ik, daar deze van inlandsch materiëel zijn opgetrokken). Wel ontbrak daaraan nog een' zoldering, en behoorde de kalkvloer door tegels of cement vervangen te worden; wel ontbraken er nog banken met leuningen voor ouden van dagen en vrouwen; wel behoorde het bezit van een orgel nog tot de pia vota, en riep de gebarste kerkklok op steeds gedempter toon ons toe dat ze door een andere behoorde vervangen te worden, maar – met een goede dosis geduld, die wij bij ons werk – evenals chinine – voortdurend noodig hadden en de telkens opnieuw ingeroepen offervaardigheid der Christenen, zijn al die wenschen vervuld geworden.

Geen mindere zorg dan de behartiging dezer stoffelijke belangen der gemeente baarde mij de schreiende behoefte aan degelijke voorgangers. Wel genoot ik voor sommige

gemeenten de medewerking van een actieven of gepensionneerden Gouvernementsonderwijzer, maar behalve dat dit niet in de 11 landschappen, waar een Gouvernementsschool gevonden werd, het geval was, moest ik mij voor andere vergenoegen met de hulp van gemeenteleden, waaronder slechts een enkel lidmaat, doch de meesten zelfs op 's lands wijze samenleefden, terwijl het mij later bleek, dat meer dan een ter wille der belooning in nature hem door hulp der hoofden geschonken, ijveriger handlanger was dier heidensche of heidensch gezinde hoofden dan de gewillige dienaar der gemeente. En ook zóó bleven er van de 18 gemeenten nog eenige over, welke slechts 2 à 3 maal 's jaars – op mijn bezoekreizen – het „Vrede door het bloed des kruises" hoorden verkondigen.

Het stemde mij dan ook tot lof en dank aan den Heer der gemeente, toen ik in Maart '94 de eerste mijner kweekelingen en tevens de eerste tot inlandsch leeraar opgeleide Rotĕnees tot zijn arbeid mocht inzegenen, in Februari '97 door een 2de en in Juli '98 door een 3de gevolgd, terwijl, naar ik op goede gronden vertrouw, de 4de thans gereed staat de gemeente te dienen.

Doch ook mijne vrouw leverde haar contingent – en geen onbelangrijk – in den arbeid der gemeente. Gezwegen van het onderwijs in nuttige handwerken (hetwelk zeer begeerd werd), dat zij aan de kinderen der gemeente te Baä gaf, zoo ziekte of huiselijke omstandigheden haar daarin niet verhinderden, en het toezicht – bij mijn afwezen – op de kweekelingen, wier aantal vermeerderde tot het in Januari '98 8 bedroeg, waren steeds 4 tot 6 pleegdochters haar toevertrouwd om deze te vormen tot degelijke huisvrouwen. Sollicitanten daarvoor ontbraken nooit. Drie hunner zijn reeds getrouwd met Gouv. onderwijzers en twee met inlandsche leeraars. De Christelijk-beschavende

invloed, welke van de aldus gevormde gezinnen uitgaat, kan niet licht worden overschat. Het zijn als zoovele lichtpunten te midden van veel duisternis, die het oog streelen, het gemoed verwarmen en het hart met blijde hope vervullen. Christelijk huwelijksleven toch wordt op Rotë nog zeer sporadisch gevonden. De huwelijksband is zeer rekbaar. En ook zóó is hij menigeen té knellend en ontdoet men er zich dikwerf van om de nietigste voorwendsels. De sluiting en ontbinding des huwelijks wordt in het algemeen nog beheerscht door den voorvaderlijken adat. Of het meisje den jongeling, die haar wenscht te trouwen, genegen is, maakt in den familieraad geen punt van overweging uit, maar wel of zijn familie de belies (bruidskoopschat) kan betalen. Dit is een kwaad dat als een rustelooze zee voortdurend slijk en modder opwerpt. En de Rotësche vrouw, hoewel niet in zulk eene slaafsche onderwerping als hare sexe in vele heidenlanden, gevoelt nog zelden al het vernederende van dit loven en bieden om haar bezit; integendeel – vaak rekent zij dit zich tot eere. Daarvan straks een staaltje. Nu hadden wij eene pleegdochter uit den gegoeden stand, die huiselijke omstandigheden in het ouderlijk huis terug riepen. Al spoedig werd zij herhaaldelijk door de familie van een heidenjongman ten huwelijk gevraagd. Zij weigerde echter beslist zich met een heiden, dien zij niet genegen was, al zou deze ter harer wille Christen worden, op 's lands wijze te laten uithuwelijken. Zij beriep zich op het door hare moeder en haren oom (haar vader was overleden, zoodat gene naar den adat in de rechten van dezen trad) en brôers gegeven woord, dat men haar niet zou noodzaken op heidensche wijze te trouwen. Op die belofte had ik hare als lidmaat aangenomen. Vroeger meermalen opgedane droevige ervaringen bij de aanneming van jongedochters

hadden mij er toe geleid die voorwaarde in het vervolg te stellen. Later kwam een andere huwelijkscandidaat, een Christen, Ambonnees van geboorte, 3de onderwijzer aan de Gouv. school op mijn standplaats. Dezen was zij genegen, maar – nu vroeg de familie *f* 300,— als bruidskoopschat. Doch zij had buiten den waard gerekend. Onze oudpleegdochter zette zich vierkant tegen dit familiebesluit in en zeide: Al kon en wilde hij deze som of nog meer betalen, ik laat mij niet als een varken of buffel aan den meestbiedenden verkoopen. Als ik met hem trouw, dan zal het op Christelijke wijze zijn, zonder dat hij één halve cent voor mij betaalt. Zij kwam ons haar nood klagen, daar een paar der naaste familieleden – voornamelijk een brôer die Christen heette – haar op alle mogelijke wijze bedreigden en benadeelden. Het einde was dat zij van uit onze woning met dat jongmensch is getrouwd en de bruiloft zonder heidensch lawaai ten onzent is gehouden.

En nu het zoo even bedoelde staaltje.

In een mijner gemeenten was weêr een jongman op 's lands wijze getrouwd, van wien ik dit niet had verwacht. Nu waren teleurstellingen in onzen arbeid – ook dergelijke – niets ongewoons. Vaak bleek mij dat vroom schijnenden goddeloos waren en goddeloos schijnenden wel vrome aspiraties hadden. Ik ging hem bezoeken. Ik kon echter niet te weten komen of hij het christelijk huwelijk niet begeerde, om zich als zoo menige man den weg tot eventuëele scheiding of polygamie niet al te zeer te versperren. Toen ik weer kwam en den inlandschen leeraar vroeg of die luidjes nu getrouwd waren, antwoordde hij: de vrouw wil daarvan niets weten vooraleer de belies (bruidskoopschat) betaald is. Zij zeide: indien er geen belies voor mij gegeven werd, zou mijn man en zijn

familie wel denken, dat ik nog minder waard was dan een buffel of een paard.

Nu moge meer dan een Rotĕsch christen al zijn welbespraaktheid aanwenden – een eigenschap, waarvan de Rotĕnees een' goede dosis bezit – om u met een' ijver, een' betere zaak waardig, trachten diets te maken, dat die b e l i e s geen koopprijs, maar slechts een bewijs van dankbaarheid is aan de ouders der uitverkorene, dat zij haar met veel moeite en opoffering hebben groot gebracht, totdat zij een' bruikbare huisvrouw werd, – de droeve werkelijkheid zou u spoedig dien waan ontnemen.

Het in 1874 – ter ontijdiger ure – toepasselijk verklaarde „Reglement op het huwelijk der inlandsche christenen in de Molukken" op die der residentie Timor heeft de toeneming van het christelijk huwelijk jarenlang belemmerd. En nu mogen de vereenigde, aanhoudende pogingen van mijn waarden Broeder Niks en mij een gunstig succes hebben gehad, zoodat ons – en ook Br. Letteboer te Savoe – de bevoegdheid is toegekend christenen, onderdanen van hoofden, wien het zelfbestuur is gelaten, zonder voorafgaande aanteekening ten kantore van het civiel gezag te huwen, niet op eenmaal wordt daardoor de gewenschte toestand geboren. Slechts van lieverlede zullen de Christenen er toe komen een pad te kiezen, waarop slechts strijd hun wacht, om daarvoor een weg te verlaten – eerbiedwaardig door ouderdom – jarenlang gevolgd, waarop zij met hun' heidensche stamgenooten, waaraan in sommige gemeenten schier allen geparenteerd zijn, hand in hand kunnen gaan. Velen willen of kunnen maar moeielijk vatten dat het volgen van dien weg in strijd is met den geest des Christendoms. Bij voorkeur beroepen zij zich op Abraham, die hoewel „vriend van God" en „Vader der geloovigen" genaamd, toch bijwijven hield, en op David, die hoewel

hij het getal zijner vrouwen vermenigvuldigde niettemin „de man naar Gods harte" wordt geheeten. Zou men wellicht hierom zoo'n voorliefde voor Oud-testamentische namen hebben, welke in de gemeenten zóóveel worden aangetroffen, dat Prof. Wichmann, die indertijd Rotĕ bezocht, opmerkte „het halve Oud-testament zwerft er rond?"

In onmiddelijk verband met het concubinaat staat het luttel aantal lidmaten – ± 125 op de 8000 gedoopten – dat slechts toenemen kan naarmate het eerste afneemt. Ook in deze allergewichtigste aangelegenheid zal het Evangelie, beademd door den Geest des Heeren, meer en meer overtuigen, dat christelijk huwelijksleven een' onafwijsbare eisch is des Christendoms.

Eene andere aangelegenheid, welke onze onverdeelde aandacht en toewijding vereischte, was het onderwijs. Het is waar Rotĕ bezit, gelijk reeds gezegd is, 11 Gouvernementsscholen, voorzeker een groot aantal in verhouding tot andere streken in onzen Oost. Doch – de wording der gemeenten hangt te Rotĕ nu eenmaal op 't nauwst samen met de school. Ontbreekt deze, dan kwijnen gene. Ook thans nog zenden vele heidenouders hunne kinderen slechts dan ter schole, als ze hen willen laten doopen. Het is dus zaak dat de Hulpprediker er steeds naar streve invloed op de onderwijzers te oefenen. Ook was het noodzakelijk de hier en daar ontstane kampongscholen te behouden en te verbeteren. Ter bereiking van dat doel mocht het mij gelukken in October '92 eene vereeniging in het leven te roepen (de indertijd door wijlen van Malsen gestichte was met hem ten grave gedaald), welker leden- en begünstigerstal allengs toenam en door welke de bedoelde scholen in stand worden gehouden. Ook was het mij in Januari '95 gelukt een' Zondagschool te Baä te

openen. Thans bestaan er 6 in 5 gemeenten. Door den steun der genoemde vereeniging konden wij de kinderen dier scholen op het geboortefeest van onzen Heiland rondom den Kerstboom feest laten vieren.

Een gewichtig feit voor de gemeenten was het in 1895 door het Nederlandsch Bijbelgenootschap bezorgde Lukas-Evangelie in het Rotĕsch. Wel kleeft dezen eersteling, waaraan reeds bij mijn' komst een Rotĕsch Christen van Baä – Gouvernements onderwijzer – arbeidde meer dan een gebrek aan; wel was de ontvangst niet zóó hartelijk, als ik verwacht had, al werden er dan ook in dat jaar ± 400 exemplaren van geplaatst, maar toch was het een' eerste schrede op een' weg, dien men wèl had gedaan van den beginne aan te betreden, toen het Maleisch als voertuig der christelijke gedachten volstrekt niet door de meesten – gelijk heden schier door alle Christenen – verstaan werd. Zou het Evangelie niet meer ingang gevonden hebben, of althans beter verstaan zijn, zoo het in vroeger tijden in de landstaal was gebracht? Niet dat wij thans het Maleisch kunnen missen. Dit zou, al werd op de scholen het Rotĕsch in het leerplan opgenomen, waarvoor nog alles ontbreekt, toch beoefend moeten worden als middel van verkeer tusschen de verschillende volken en volksstammen in de Residentie Timor, die alle hun eigen taal hebben. Zoo b.v. hebben de bewoners van het eilandje Daoe, in de onmiddelijke nabijheid van Rotĕ, slechts enkele duizend bedragende een' afzonderlijke taal. Welke beteekenis het Maleisch nog verkrijgen kan, als het Evangelie in steeds breeder kringen van Rotĕneezen en Savoeneezen wortel schiet, valt niet te bepalen. Reeds nu wordt de invloed des Evangelie's op de inlandsche maatschappij gezien. Niet doordien op Rotĕ „6000 Christenen zijn, die op waardige wijze Christus belijden", gelijk in „Kom

over en help ons", dat in '87 op nieuw verscheen, wordt gezegd. Het is er nog verre van daan. Ook wil ik mij niet beroepen op wat wijlen de oud-Zendeling en uitnemende Inspecteur van het Inlandsch onderwijs, Graafland, daarvan in de „Mededeelingen" schreef, ofschoon niemand uwer zou denken, dat hij de mooiste kleuren uit zijn' verfdoos voor de schildering der Rotĕsche maatschappij gebruikte. Maar laat mij u de woorden herinneren van een zeer bereisd en geletterd man, geen vriend der Zending, Dr. Herman ten Kate, die in '92 Rotĕ bezocht. Hij schrijft; „Wat de volksaard betreft, zoo komt de Rotĕnees in den grond het meest met den Samauĕr een Timorees overeen, hoewel de Christelijke beschaving, althans voor het uiterlijk zijn oorlogszuchtige neigingen beteugeld en zijn aard aanmerkelijk veranderd heeft. Na de bezwaarlijke tochten op Timor en Soemba was het reizen op Roti voor mij een ontspanning, een zorgeloos genoegen. Goede wegen, de grootst mogelijke veiligheid van lijf en goed, de zekerheid vun een vriendelijke ontvangst allerwege, steeds goede en versche paarden, gewillige koeli's, schaduwrijke pleisterplaatsen in overvloed, kortom faciliteiten zooals mij nergens ter wereld op reistochten waren te beurt gevallen".

Dat de invloed des Christendoms ook daar openbaar wordt, waar de heidensche neigingen gevolgd worden, bleek o.a. te Oipao – aan de Oost-Zuidkust – waar het heidensch oogstfeest (hoes) na in jaren niet gevierd te zijn in '97 niet overeenkomstig den adat kon gehouden worden.

Vraagt gij mij wat mijn totaal-indruk is van de Rotĕsehe Christenen, dan antwoord ik: voor velen is het Christendom thans nog een Zondagsgewaad, waarmede men zich op zekere tijden kleedt, doch het huiselijk négligé is is van heidensche stof en naar heidensch patroon geweven. Nog maar al te velen staan alleen in de doopregisters als

Christenen bekend, en hechten bijgeloovig aan hun doopbrief, als ware deze een toegangsbewijs tot het Vaderhuis. Heidensche gebruiken worden nog al te veel in eere gehouden, soms door hen van wie men betere dingen zou verwachten, Eén staaltje daarvan uit vele. Een Christen riep mijne hulp in voor zijn broeder, wiens vrouw door den radja met *f* 100,— beboet was. En dat waarom? Eene tante van den man was aan de tering overleden. Eenigen tijd daarna werd een kleinkind van haar ernstig ziek. De vader (een Christen) riep een niana-songgo (offeraar, priester), wiens onderzoek naar de oorzaak der ziekte tot resultaat had, dat de bedoelde vrouw het kind behekst had. Met die wetenschap ging de christenvader naar eenen tamoekoeng (3e hoofd), die de zaak voor den radja bracht, welke de heks met *f* 100,— beboette. Den radja, een Christen, wat alle radja's op Rotĕ in naam zijn (de eenige heiden-radja, dien ik vond, werd door mij gedoopt), wees ik op het onbillijke van die rechtspraak. Het bleek toen dat hem de zaak valsch was voorgesteld. De boete werd teruggegeven en de betrokken tamoekoeng met *f* 15,— beboet.

Dat onder een zelfbestuur, gebaseerd op den voorvaderlijken adat, de Christenen soms tegen hun zin en wil in offerplechtigheden betrokken worden, behoeft zeker geen betoog. Ook daarvan een enkel staaltje. In een strandkampong had aan de monding van een rivier een krokodil een schaap weggesleept. Nauwelijks was dat bekend of de daar besturende tamoekoengs besloten dat den b a ï (groot of overgrootvader), wiens trek in een schapenbout zoo ondubbelzinnig gebleken was, een offer – een schaap natuurlijk – moest gebracht worden. Men kon het bezoek van het geacht familielid – de krokodil – toch niet onopgemerkt laten, wat zeker niet ongewroken zou blijven.

Men liet een schaap halen. Doch de beroofde - een Christen - klaagde mij zijn nood, dat men voor dàt doel zijn kudde had aangesproken. Niet zoodra had ik den radja daarmede in kennis gesteld of hij liet - het mag tot zijn eer gezegd daar het juist de straks bedoelde, eenige radja was, dien ik door den Doop pas in de gemeente had opgenomen - de schade vergoeden en gaf bevel het geëerde familielid op een kogel, in stede van op een schaap te trakteeren.

Als Gij, M. H., niet uit het oog verliest dat Rotĕ telkens - vaak jaren - onbezet was; dat dus een' krachtige, geregelde werkzaamheid ontbrak, zoo onmisbaar bij de grootte van het arbeidsveld; dat ook thans nog ±. 45,000 heidenen tegen 8000 christenen Rotĕ bewonen; dat deze in een' overgangsperiode verkeeren; dat de methode van werken steeds meer - uitgezonderd de laatste 25 jaren - op christianizeering dan evangelizeering gericht was, dan is er meer reden tot danken dan tot klagen.

Zijn tijdens onzen bijna 10-jarigen arbeid de gemeenten numeriek betrekkelijk weinig toegenomen - gemiddeld heb jaarlijks ± 35 heidenen gedoopt - toeneming in christelijke kennis en geestelijken wasdom viel allengs meer te bespeuren. Ook behoefde er niet meer geklaagd te worden, dat er geen geschikte, zedelijk onbesproken jongelieden voor het leeraarsambt te vinden waren, gelijk in de jaren van wijlen de Broeders Pennings en van Malsen. Ik heb maar eenmaal een kweekeling wegens onzedelijkheid behoeven te ontslaan. In de meeste gemeenten is een kern van ernstige christenen, die in eerlijken levenswandel en godsdienstige uitingen de oprechtheid hunner belijdenis boven allen twijfel verheffen. Wilde ik meer in bijzonderheden afdalen, ik zou u kunnen spreken over een 2-tal zusters, die jarenlang getrouwe discipelinnen van Christus

waren in een' heidensche omgeving en die wij door Gods genade hopen weêr te vinden in het huis des Vaders met de vele woningen. Ik zou u kunnen verhalen van een broeder-ouderling, wiens trouwe toewijding en vrome zin weldadig aandeden; die een' verkiezing tot hoofd weigerde aan te nemen, om zich onverdeeld aan de belangen der gemeente te kunnen wijden en die op zijn sterfbed nog getuigde van de hope des eeuwigen levens, welke in hem was. Ik zou u kunnen wijzen op eene weduwe, die doet denken aan de door den Heiland geprezene om haar offervaardigheid. Ik zou u – om een' enkelen met name te noemen – kunnen vertellen van den oud-genootschapsonderwijzer, Andrias Thei, die thans reeds meer dan 50 jaar geheel belangloos den Heer dient in den arbeid des Evangelie's en in wien des Heeren belofte wordt bevestigd: „In den grijzen ouderdom zullen zij nog vruchten dragen; zij zullen krachtig en frisch zijn."

Waar nu de Heer der zending zich zulke getrouwe getuigen onder de Rotěneezen heeft verwekt, daar mogen wij met een terugblik op het verleden en de aanschouwing van het heden de toekomst hoopvol tegengaan. En als nu de evangeliedienaar, de onderwijzer en de civiel gezaghebber als een drievoudig snoer, dat „niet haast verbroken wordt", elkander wederzijdsch waardeerend en steunend eendrachtig samenwerken, waaraan het, helaas! schier steeds op Rotě ontbroken heeft, dan zal wellicht de tijd nog aanbreken dat de Rotěneezen een christenvolk worden. Niemand meene dat wij, ter bereiking van dat ideaal die onderlinge samenwerking volstrekt noodzakelijk achten. Wij koesteren de vrees niet van den reeds genoemden Dr. Herman ten Kate als hij zegt: „Zoo heden de gezaghebber en de zendeling voor goed het eiland verlieten, dan zou waarschijnlijk reeds morgen de Rotinees tot zijn